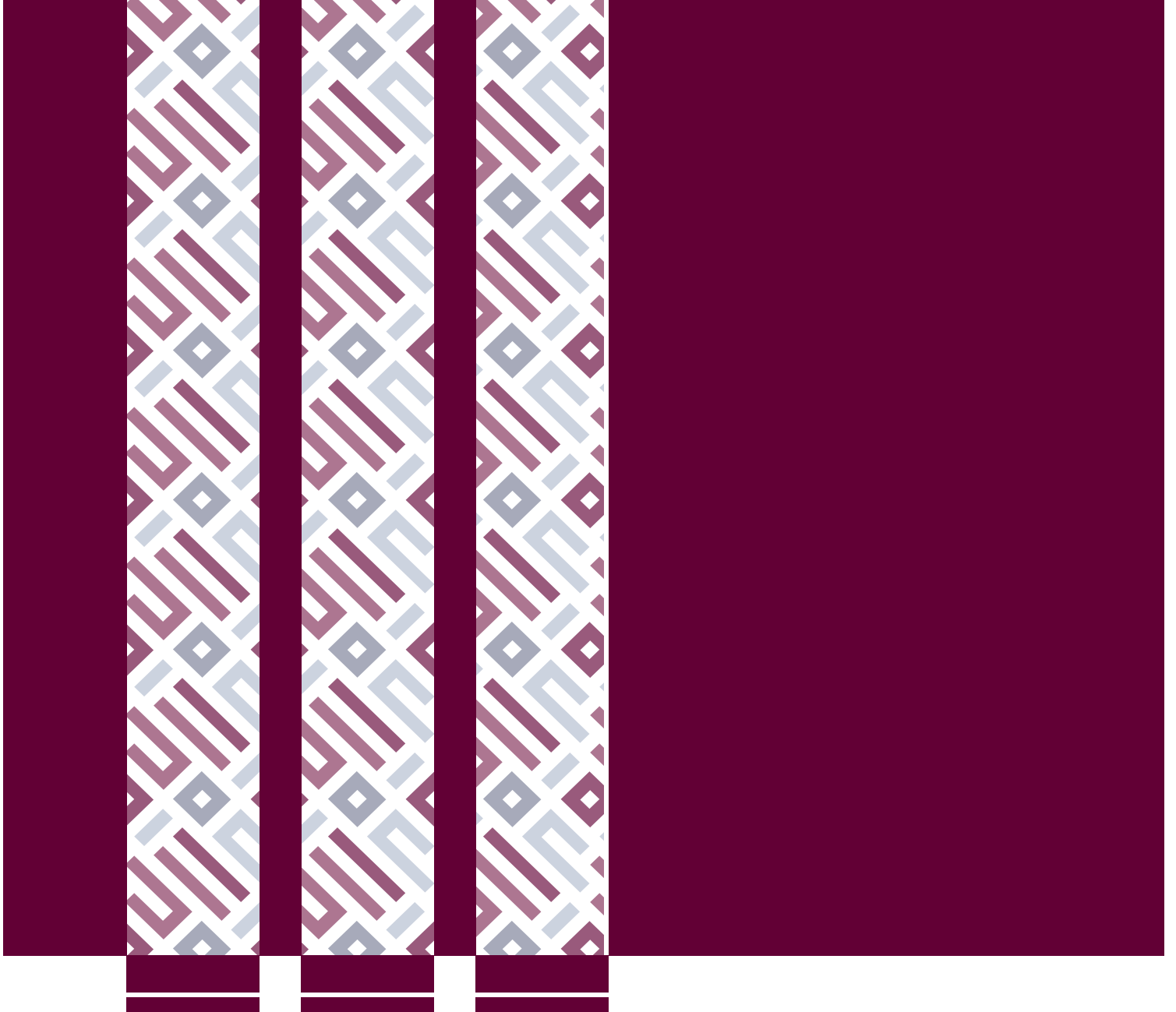

the journal of mesopotamian studies

ISSN: 2147-6659
e-ISSN: 2687-6388

Cilt/Vol.: 6 • Sayı/Issue: 1
Yıl/Year: 2021

the journal of mesopotamian studies

The
Journal
of
MESOPOTAMIAN STUDIES (JMS)

Periodical Journal for Kurdish,
Arabic and Syriac Studies Vol.
6/1 Spring 2021

ISSN: 2147-6659
e-ISSN: 2687-6388

MARDİN ARTUKLU
ÜNİVERSİTESİ
TÜRYİYE'DE YAŞAYAN DİLLER
ENSTİTÜSÜ

The Journal of Mesopotamian Studies (JMS)

Periodical Journal for Kurdish, Arabic and Syriac Studies
Special Issue on Zazakî and Zazas

ISSN: 2147-6659
e-ISSN: 2687-6388

Mardin Artuklu Üniversitesi Adına Sahibi:
Owner on Behalf of Mardin Artuklu University, The Institute of Living Languages in Turkey:

Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR
(Rektör)

Editör | Editor in Chief
Dr. Şehmus KURT

Editör Yardımcısı | Assistant Editor
Öğr.Gör. Resul GEYİK

Editörler Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Abdurrahman ADAK (Mardin Artuklu Üni.) Dr. Kutlu AKALIN (Mardin Artuklu Üni.)
Doç. Dr. Osman Aytar (Marladden Üni.) Doç. Dr. Zafer KUTLU (Dokuz Eylül Üni.)
Doç. Dr. Mehmet Zahir ERTEKİN (Bingöl Üni.) Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ (Van Yüzüncüyıl Üni.)
Doç. Dr. Yunus CENGİZ (Mardin Artuklu Üni.) Doç. Dr. Ayhan TEK (Muş Alpaslan Üni.)
Doç. Dr. Hayreddin KIZIL (Dicle Üni.) Doç. Dr. Tareq Muhammed Awrerim (Mardin Artuklu Üni.)
Doç. Dr. Veysi Ünverdi (Mardin Artuklu Üni.) Dr. Hewa Selam Khaled (Koya Üni.)
Doç. Dr. Mustafa ASLAN (Mardin Artuklu Üni.) Dr. Ahmet KIRKAN (Mardin Artuklu Üni.)
Dr. Bakhtiar Sajjadi (Kurdistan Üni.) Dr. İbrahim BİNGÖL (Mardin Artuklu Üni.)
Dr. Shahab VALI (Mardin Artuklu Üni.) Dr. Zülküf ERGÜN (Mardin Artuklu Üni.)
Dr. Necat KESKİN (Mardin Artuklu Üni.) Dr. Khaled ALADWANI (Mardin Artuklu Üni.)
Dr. Yılmaz ÖZDİL (Mardin Artuklu Üni.) Dr. İbrahim ALSHIBLI (Mardin Artuklu Üni.)

Alan Editörleri | Field Editors

Doç. Dr. Veysi ÜNVERDİ (Arap Dili ve Kültürü)
Dr. Sebahattin ÇELİK (Süryani Dili ve Kültürü)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet KIRKAN (Kürt Dil ve Kültürü)

Dil Editörleri | Language Editors

Dr. Amar ALJARAHA (Arapça)
Dr. Zülküf ERGÜN, Arş.Gör. Dr. Kenan SUBAŞI (Kürtçe)
Arş.Gör. Güneş KAN, Arş.Gör. Pınar YILDIZ (Türkçe)
Arş.Gör. Ziyattin YILDIRIMÇAKAR (İngilizce)

Redaksiyon | Redaction

Arş.Gör. Bünyamin Demir
Arş.Gör. Güneş Kan
Arş.Gör. Dr. Kenan Subaşı

Yönetim Yeri | Head Office

Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü/ Mardin Artuklu Üniversitesi/ Merkez Kampüs
Artuklu/Mardin

Tlf: +90 482 212 98 84 20 Fax: +90 482 212 98 85 e-mail: jms@artuklu.edu.tr
web: http://jms.artuklu.edu.tr

Dizgi ve Tasarım: Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü
Mart 2021
March 2021

© Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü'nün bilimsel bir yayım organı olan Mesopotamian Studies Dergisi, uluslararası hakemli bir dergi olup altı ayda bir (Mart-Eylül) ve yılda iki sayı olarak yayımlanır. Dergide Kürt, Arap ve Süryani kültürü, dili ve edebiyatı alanlarında akademik nitelik taşıyan ve Türkçe, Kürtçe, Arapça, İngilizce ve Süryanice dillerinde yazılan bilimsel çalışmalara yer verilir. | The Journal of Mesopotamian Studies is publication of The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. The Journal of Mesopotamian Studies is an international peer-reviewed journal published semi-annually (March-September). The scientific research on Kurdish, Arabic and Syriac culture, language and literature written in Turkish, Kurdish, Arabic and Syriac languages are published in The Journal of Mesopotamian Studies (JMS).

Danışma Kurulu | Advisory Board

PProf. Dr. Abdülhalim AYDIN (Fırat Üni.)	Doç. Dr. Jean François PEROUSE (St. Anad. Arş. Enst.)
Prof. Dr. Farouk ISMAEL (Unv. Hamburg Almanya)	Prof. Dr. M. Nesim DORU (Mardin Artuklu Üni.)
Prof. Dr. Eleanor COGHILL (Uppsala Üni. İsveç)	Prof. Dr. M. Sait TOPRAK (Mardin Artuklu Üni.)
Prof. Dr. Carina JAHANI (Uppsala Üni. İsveç)	Prof. Dr. Vahap ÖZPOLAT (Mardin Artuklu Üni.)
Prof. Dr. Gülşat AYGEN (Illinois Üni. ABD)	Dr. Amr TAHER (Harward Üni. ABD)
Prof. Dr. Arda ARIKAN (Akdeniz Üniv.)	Dr. Barzoo ELIASI Oxford Üni. (İngiltere)
Prof. Dr. İbrahim ÖZCOŞAR (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. Kaveh DASTOOREH (Koye Üni. Irak)
Prof. Dr. Mesut ERGİN (Dicle Üni.)	Dr. Khaled KHAYATI (London Üni. İngiltere)
Prof. Dr. M. Faruk TOPRAK (Ankara Üni.)	Doç. Dr. M. Zahir ERTEKİN (Bingöl Üni.)
Prof. Dr. Abdulwahab K. MOUSA (Nawroz Üni. Irak)	Doç. Dr. Nesim SÖNMEZ (Van Yüzüncü Yıl Üni.)
Prof. Dr. Abdurrahman ADAK (Mardin Artuklu Üni.)	Dr. Yavuz AYKAN (Boğaziçi Üni.)
Doç. Dr. Hazem Said MONTASIR (El-Ezher Üni. Mısır)	Dr. Michael CHYET (Washington Library ABD)
Doç. Dr. Hayrullah ACAR (Mardin Artuklu Üni.)	Doç. Dr. Mustafa ÖZTÜRK (Mardin Artuklu Üni.)

JMS 6(1) Sayı Hakemleri/Issue Reviewers

Abdurrahman ADAK

Abu Bakar SIDDIQ

Ahmet GEMİ (İki Makale)

Amer ALJARAH

Aslam JANKIR

Ayhan TEK

Ayhan YILDIZ

Canser KARDAŞ

Ercan GÜMÜŞ

Hayreddin KIZIL

M.Zahir ERTEKİN

Mehmer Şirin FİLİZ

Mehmet Emin PURÇAK

Orhan OĞUZ

Osman ASLANOĞLU

Rıfat AKBAŞ

Yakub AYKAÇ

Yaşar KAPLAN

Zafer AÇAR

İçindekiler | Contents

13-41

ARAPÇADAN ZAZACAYA GEÇEN SÖZCÜKLER ÜZERİNE BİR ANALİZ
An Analysis on Words Transitioned From Arabic to Zazaki

Ahmet KIRKAN

43-60

DIA DI EDEBİYAT Û FOLKLORA KURDAN DA -Mînak Herêma Hekarîyê-
Kürt Edebiyatı ve Folklorunda Dua - Hakkari Bölgesi Örneği
Prayer in Kurdish Literature and Folklore -Hakkari as Sample-

Nesim SÖNMEZ

61-79

LÊKOLÎNEK LI SER KOMÊN XWENDINÊ YÊN KURDÎ
Kürtçe Okuma Grupları Üzerine Bir İnceleme
An Analysis on Kurdish Reading Group

İlyas SUVAĞCI

81-96

EHMEDÊ XASÎ, BERHEMÊN WÎ Û KESAYETÎYA WÎ YA EDEBÎ
Ahmedê Xasî, Eserleri ve Edebi Kişiliği
Ahmed Xasî , His Works and Literary Identity

Ayhan YILDIZ

97-127

BANDORA FUZÛLÎ LI SER PERTEW BEGÊ HEKKARÎ: MÎNAKA XEZELA "HER NEBIT YA REB"
Fuzûlî'nin Pertew Begê Hekkarî Üzerindeki Etkisi: "Olmasun Yâ Rab" Redifli Gazeli Örneği
The Effect of Fuzûlî on Pertew Begê Hekkarî: "Her Nebit Ya Reb" Redif Ghazal as Sample

M. Zana KARAK

129-143

SIİRT ARAPÇASINDA KULLANILAN ATASÖZLERİ VE DEYİMLERDE DİNİ MOTİFLER
Religious Motifs Used in Proverbs and Idioms of Siirt Arabic Dialect

Emin CENGİZ

145-155

مهارة المحادثة بين النظرية والتطبيق (تجربة قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة ماردين آرتوقلو)
Conversation Skill Between Theory and Practice
(Experience of Mardin Artuklu University Arabic Language and Literature Department)

Aslam JANKIR

157-172

ابن الحاجب: حياته وآثاره العلمية والفكرية
Ibn Hajeeb: His Life, Works and Intellectual Aspect

İsmail DEMİR

Editörden

Tüm dünyada yaşanan COVID-19 salgınının yayıncılık ve akademik faaliyetleri etkilediği bir ortamda, yayın periyodunda gecikme olmadan Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü’nün uluslararası hakemli dergisi olan The Journal of Mesopotamian Studies (JMS) dergisinin Mart 2021 (c.6/s.1.) sayısını size ulaştırmanın mutluluğunu yaşıyoruz.

The Journal of Mesopotamian Studies (JMS) dergisinin Mart 2021 (c.6/s.1.) sayısında sekiz araştırma makalesi yer almaktadır. Bu makalelerden ikisi Türkçe, ikisi Arapça, dördü de Kürtçe olarak hazırlanmıştır. Böylece bu sayı ile birlikte çok dilli akademik yayıncılıkta kararlı adımlarla, yayın ilkelerimizden taviz vermeden altıncı yılımıza girmiş bulunmaktayız. Ayrıca belirtmek isteriz ki bu sayımız itibari ile çok dilli akademik yayıncılığın bir gereği olarak, uluslararası okura hitap edebilmek ve makalenin uluslararası alanda atıf sayısını arttırmak amacıyla, İngilizce dışındaki dillerde yazılmış makalelerde Genişletilmiş Özet (Extended Summary)’e yer vereceğiz.

Bu sayıda yer alan ilk makale Ahmet Kırkan tarafında kaleme alınan **Arapçadan Zazacaya Geçen Sözcükler Üzerine Bir Analiz** başlıklı makaledir. Bu çalışmada Kırkan, Arapçadan Zazacaya geçen sözcükleri incelemiş ve makalenin ek kısmında bu sözcükleri alfabetik olarak sıralamıştır. Kırkan’ın bu çalışması, İslam ve Kur’anın dili olarak Ortadoğuda konuşulan bütün dilleri bir şekilde etkilemiş olan Arapçadan Zazacaya pek çok alanda sözcük transferi olduğunu göstermektedir.

Bu sayıda yer alan ikinci makale Nesim Sönmez’in Kürtçenin Kurmancî lehçesi ile kaleme alınan **Kürt Edebiyatı ve Folklorunda Dua- Hakkari Bölgesi Örneği** adlı çalışmasıdır. Bu çalışmasında Sönmez, hem Kürtçe klasik edebiyat metinlerinden hem de yaptığı saha araştırması aracılığı ile Hakkari bölgesinden topladığı örnekler bağlamında Kürtlerde dua geleneği ve bunun edebiyat ile folkloradaki yansımalarına odaklanmaktadır.

Bu sayıda Kürtçenin Kurmancî lehçesi ile kaleme alınan bir diğer çalışma İlyas Suvağci’nin **Kürtçe Okuma Grupları Üzerine Bir İnceleme** başlıklı makalesidir. Suvağci bu çalışmasında son yıllarda ortaya çıkan bir fenomen olan Kürtçe okuma gruplarına odaklanmaktadır. 24 okuma grubu, 7 yazar, şair ve 9 yayınevi ile yapılan yazılı mülakatların sonucuna dayanan bu çalışma bu üç muhatap grubun birbirlerini ne şekilde etkilediklerini ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Çalışma ayrıca Kürtçe okuma gruplarının Kürtçe edebiyatın kalitesi ve bu edebiyatın yaygınlaşmasındaki rolünü göz önüne sermeye çalışmaktadır.

Ayhan Yıldız tarafından yine Kürtçenin Kurmancî lehçesi ile kaleme alınan **Ahmedê Xasî, Eserleri ve Edebi Kişiliği** adlı çalışma Osmanlı son dönemi alim ve muelliflerinden olan Liceli Ahmedê Xasî’nin eserlerine, alim ve edebi kişiliğine odaklanmaktadır. Osmanlı döneminde basılan ilk Zazaca eser olma özelliği taşıyan Mevlid’in muellifi olan Xasî bu eserinin yanı sıra, beş dilli bir mülemma, birkaç Kurmanca, Arapça, Türkçe ve Farsça şiir de yazmıştır. Yıldız makalesinde bu çok yönlü alim ve muellifi farklı açılardan incelemektedir.

Bu sayıda Kürtçe yazılan son makale M.Zana Karak tarafından yazılan **Fuzûlî’nin Pertew Begê Hekkarî Üzerindeki Etkisi: “Olmasun Yâ Rab” Redifli Gazeli Örneği** başlıklı çalışmadır. Bu çalışmada Karak, karşılaştırmalı edebiyat bağlamında Fuzûlî’nin Pertew Begê Hekkarî üzerindeki etkisini ‘Olmasun Ya Rab’ adlı redifli gazel örneği ile ele almaktadır. Karak’a göre Pertew Beg, Fuzûlî’nin adı geçen gazelini intihalden ziyade çok başarılı bir çeviri süreci ile Kürtçe’ye kazandırmıştır.

Emin Cengiz Türkçe yazdığı **Siirt Arapçasında Kullanılan Atasözleri ve Deyimlerde Dini Motifler** başlıklı makalesinde Siirt ve yakın çevresinde konuşulan Arapça diyalektindeki 33 atasözü ve deyimini inceleyerek bu sözlerdeki dini motifleri ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Cengiz'e göre bu Arapça diyalektindeki atasözleri ve deyimlerinde dini motifler yoğun bir biçimde kullanılmaktadır.

Bu sayıda Arapça ile kaleme alınan iki makale bulunmaktadır. Bu makalelerin ilki Aslam Jankir tarafından yazılan **Uygulama ve Teori Arasında Konuşma Becerisi (Mardin Artuklu Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü Tecrübesi)** başlıklı çalışmasıdır. Jankir bu makalesinde Mardin Artuklu Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı bölümünde yapılan dil öğretim çalışmalarındaki Konuşma Becerisi üzerinde durmaktadır.

JMS'nin bu sayısındaki son makale İsmail Demir tarafında hazırlanan **İbnü'l Hacib: Hayatı, Eserleri ve Entelektüel Yönü** başlıklı çalışmadır. Demir, bu makalesinde Arap dili üzerine eşsiz çalışmalar yapan İbnü'l Hacib ve eserlerini pek çok yönüyle ele almakta ve onun bilimsel kariyerini öne çıkarmaktadır.

Son olarak The Journal of Mesopotamian Studies (JMS) dergisinin Mart 2021 (c.6/s.1.) sayısında ön değerlendirme sürecindeki katkıları ile Editör Kurulu üyelerine, değerlendirmeleri ile makalelerin yayınlanabileek düzeye gelmesini sağlayan sayı hakemlerine, İngilizce çevirilerde yardımcı olan Arş. Gör. Ziyattin Yıldırımçakar ve Öğr. Gör. Resul Geyik'e ve sayının hazırlanmasında emeği geçen herkese teşekkür ederim.

Dr. Şehmus KURT

Editör

Editorial

In an environment where Covid-19 pandemic has affected the publishing and academic activities all over the world, we are happy to present you without delay the March 2021 (Vol. 6. N. 1) issue of The Journal of Mesopotamian Studies (JMS), peer-reviewed journal of Mardin Artuklu University, The Institute of Living Languages in Turkey.

March 2021 issue of The Journal of Mesopotamian Studies (JMS) features eight research articles. Two of these articles were prepared in Turkish, two in Arabic, and four in Kurdish. Thus, with this issue, we have entered our sixth year in multilingual academic publishing with determined steps, without giving up on our publishing principles. We would also like to state that as of this issue, as a requirement of multilingual academic publishing, we will include the Extended Summary in articles written in languages other than English in order to appeal to the international reader and to increase the number of citations of the articles in the international arena.

The first article in this issue is the article entitled **An Analysis on Words Transitioned from Arabic to Zazaki** by Ahmet Kırkan. In this study, Kırkan analyzes the words that passed from Arabic to Zazaki and listed these words alphabetically in the appendix of the article. This study of Kırkan shows that there is a word transfer from Arabic to Zazaki, which has somehow affected all languages spoken in the Middle East as the language of Islam and the Qur'an.

The second article in this issue is Nesim Sönmez's work entitled **Prayer in Kurdish Literature and Folklore -Hakkari as Sample-**, written in the Kurmanji dialect of Kurdish. In this study, Sönmez focuses on the tradition of prayer among the Kurds and its reflection in literature and folklore, within the context of examples he collected from both classical Kurdish literature texts and Hakkari region through his field research.

Another study written in the Kurmanji dialect of Kurdish in this issue is Ilyas Suvağci's article entitled **An Analysis on Kurdish Reading Groups**. In this study, Suvağci focuses on Kurdish reading groups, a phenomenon that has emerged in recent years. Based on the results of written interviews with 24 reading groups, 7 authors, poets and 9 publishing houses, this study tries to reveal how these three interlocutor groups influence each other. The study also tries to reveal the role of Kurdish reading groups in the quality of Kurdish literature and its spread.

Written by Ayhan Yıldız in the Kurmanji dialect of Kurdish, the article entitled **Ahmed Khasi, His Works and Literary Identity** focuses on the works, scholar and literary characteristics of Ahmed Khasî, one of the late Ottoman scholars and writer. Khasi, who is the writer of Mevlid, which is the first Zazaki language work published in the Ottoman period, also wrote a *mulemma* in five languages, a few Kurmanji, Arabic, Turkish and Persian poems. Yıldız examines this versatile scholar and writer from different angles in his article.

The last article written in Kurdish in this issue is Fuzûlî's work entitled **The Effect of Fuzûlî on Pertew Begê Hekkari: "Her Nebit Ya Reb" Redif Ghazal as Sample** by M.Zana Karak. In this work, Karak deals with the effect of Fuzûlî on Pertew Begê Hekkari in the context of comparative literature with the example of a *gazelle* with *redif* (repeated word after the rhyme) named 'Olmasun Ya Rab'. According to Karak, Pertew Beg brought Fuzûlî's aforementioned *gazelle* to Kurdish through a very successful translation process rather than plagiarism.

Emin Cengiz, in his article titled **Religious Motifs Used in Proverbs and Idioms of Siirt Arabic**

Dialect, which is written in Turkish, tries to reveal the religious motifs by examining 33 proverbs and idioms in the Arabic dialect spoken in Siirt and its immediate surroundings. According to Cengiz, religious motifs are used extensively in proverbs and idioms in this Arabic dialect.

In this issue, there are two articles written in Arabic. The first of these articles is the work of Aslam Jankir entitled **Conversation Skill Between Theory and Practice (Experience of Mardin Artuklu University Arabic Language and Literature Department)**. In this article, Jankir focuses on Speaking Skills in language teaching studies in the Department of Arabic Language and Literature at Mardin Artuklu University.

The last article in this issue of JMS is the work entitled **Ibn Hajeab: His Life, Works and Intellectual Aspect** prepared by İsmail Demir. In this article, Demir deals with many aspects of Ibn al-Hajib, who make unique studies on the Arabic language, deals with his works and highlights his scientific career.

Finally, I would like to thank to the editorial board members with their contributions in the pre-evaluation process, to the reviewers who helped the articles reach the level of publishing with their evaluations, to Res. Asst. Ziyattin Yıldırımçakar for his helpings in English translations and to Assist. Editor Resul Geyik and everyone who contributed to the preparation of the issue.

Dr. Şehmus KURT

Editor

Kirkan, A. (2021). Arapçadan Zazacaya Geçen Sözcükler Üzerine Bir Analiz , The Journal of Mesopotamian Studies, 6 (1), 13-41 DOI: 10.35859/jms.2021.829599.

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Article Type/Makale Türü: Research Article /
Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 22.11.2020
Accepted / Makale Kabul Tarihi: 17.02.2021
Doi: 10.35859/jms.2021.829599

ARAPÇADAN ZAZACAYA GEÇEN SÖZCÜKLER ÜZERİNE BİR ANALİZ

Ahmet KIRKAN

Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi,
Kürt Dili ve Kültürü ABD, ahmetkirkkan@gmail.
com, <https://orcid.org/0000-0003-3885-5218>

ÖZ

Birbirine yakın coğrafyalarda konuşulan diller arasında dil etkileşimi sık karşılaşılan bir durumdur. Zazacanın konuşulduğu coğrafyada Türkçe, Arapça, Ermenice, Kurmanca gibi birçok dil konuşulmaktadır. Zazaca kültürlerin ve dillerin karşılaşma alanında konuşulduğu için, Zazacanın üzerinde farklı dillerin etkisi vardır. Bu çalışmada Arapçadan Zazacaya geçmiş olan sözcükler üzerinde durulacaktır. Arapça, Zazacaya komşu olan diğer dillerden farklı olarak, İslam dininin dili olmasından dolayı bölge dillerinin hepsini etkilemiştir. Çalışmada Zazalar ve Zazaca üzerine bazı bilgiler verildikten sonra diller arasında sözcük alışverişi üzerinde durulacaktır. Bulgular kısmında örnek sözcükler üzerinden, Zazacaya geçmiş olan Arapça sözcükler incelenecektir. Vate Çalışma Grubu'nun son yayımlanmış olduğu sözlük temel alınarak tespit edilmiş olan Arapça sözcükler ise ek kısmında verilecektir. Bu alanda daha önce bir çalışma olmadığı için, bu çalışmada tespit edilen veriler önemlidir. Çalışma metodu olarak sözlük taraması kullanılmıştır. Çalışmada bu sözcüklerin kullanım sıklığı, kullanım

alanları, geçiş şekilleri gibi özellikler üzerinde durulmamıştır. En fazla sözcüğün geçtiği sesler grafik şeklinde verilmiş, böylelikle Arapçadan geçen seslerin yoğunluğu tespit edilmiştir. Böylelikle Zazaca ve Arapça arasındaki dil etkileşimi ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Çalışmada sadece sözcüklerin kök kısmı ele alınacak, aynı kökten türetilmiş olan sözcüklere yer verilmeyecektir. Bundan dolayı Arapçadan Zazacaya geçmiş olan sözcüklerin sayısı çok daha fazladır.

Anahtar Sözcükler: Zazaca, Arapça, Dilbilim, Sözcük, Ödünçleme

An Analysis on Words Transitioned From Arabic to Zazaki

ABSTRACT

Language interaction between languages spoken in close geographies other a common situation. Many languages such as Turkish, Arabic, Armenian and Kurmanc are spoken in the geography where Zazaki is spoken. Since Zazaki is spoken in an encounter field of cultures and languages, different languages have an effect on Zazaki. In this study, the words passed from Arabic to Zazaki will be emphasized. Unlike other languages neighboring Zazaki, Arabic has affected all languages of the region because it is the language of the Islamic religion. After giving some information on Zazas and Zazaki, word exchange between languages will be focused on. In the findings section, Arabic words that have been translated into Zazaki will be examined through the sample words. Arabic words determined on the basis of the dictionary published recently by the Vate Study Group will be given in the appendix. The data determined in this study are important as there has been no previous study in this area. Dictionary searching was used as a research method. The study did not focus on features such as the frequency of use of these words, usage areas, and transitional forms. Only the sounds in which the most words occur are given in graphic form, and the density of the sounds in which the most Arabic words occur has been determined. Thus, the language interaction between Zazaki and Arabic was tried to be revealed. Only the root part of the words will be discussed in the study. Words derived from the same root will not be given. Therefore, the number of words that have passed from Arabic to Zazaki is much more.

Keywords: Zazaki, Arabic, Linguistics, Vocabulary, Borrowing

Extended Summary

Interaction between languages is a necessary and compulsory situation. Language interaction is common among languages spoken in geographies close to each other. The interaction between languages is one of the most fundamental evidence that languages are alive. No matter how different the place where the speakers of the language live is surrounded by different nations, the interaction between languages becomes intense and diverse. Many languages such as Turkish, Arabic, Armenian and Kurmanji are spoken in the geography where Zazaki is spoken. Since Zazaki is spoken in the field of encountering cultures and languages, different languages have an effect on Zazaki. This study is important as it will examine language interaction through Zazaki and Arabic. The framework of the study is limited to identifying the interaction between Zazaki and Arabic, the words transmitted to Zazaki. The aim of the study is to identify the words that have passed from Arabic to Zazaki at the phonological level, to classify these dictionaries and to sort them alphabetically. Arabic influenced Zazaki more than neigh-

boring languages. Because, unlike other languages that are neighboring Zazaki, Arabic has affected all languages of the region because it is the language of the Islamic religion. In other words, Arabic has an effect on languages such as Kurmanji, Persian, and Turkish. After giving some information on Zazas and Zazaki in the study, word exchange between languages will be emphasized. The reason for providing information about Zazas is to determine the direction and intensity of language interaction. This interaction was found to be more intense, especially in the southern rim of the Zazaki. In the findings section, Arabic words that have been translated into Zazaki will be examined through the sample words. According to the findings, some words passed directly from Arabic to Zazaki, while some words passed through a second language such as Turkish. While the meaning shift does not occur much in the words taken directly, in the Arabic words that are transferred to Zazaki on the second language, the meaning shift is often seen. Zazaki refers to the meaning of the second language in Arabic words taken on the second language. Arabic words that are determined based on the dictionary published by the Vate Working Group in the study will be given in the appendix. Here, the Turkish meaning of the word and its opposite Arabic word used in Zazaki are given. It should not be considered strange to have Turkish words starting with some non-Arabic letters. The aim of the study is not Turkish words, but words that pass from Arabic to Zazaki. The data determined in this study are important as there has been no previous study in this area. Because different languages and cultures have an influence on Zazaki. Perhaps the most important of these languages and cultures is Arabic and Islamic culture. Searching dictionaries was used as a working method. The study did not focus on features such as the frequency of use of these words, their usage areas, and their transitions. Although this study enters the field of socio-linguistics, it goes beyond the limits of this study. The sounds in which the most words are mentioned in the words that have passed from Arabic to Zazaki are given in graphic form, thus the density of the sounds passing through Arabic has been determined. Thus, the language interaction between Zazaki and Arabic was tried to be revealed. In the study, only the root part of the words will be discussed, words derived from the same root will not be included. If words derived from the same root were also included in the study, it can be predicted that the number of detected words would increase several times. Therefore, the number of words that have passed from Arabic to Zazaki is much more. It is hoped that this study will create an infrastructure for further studies. Language interaction studies on this basis will be more robust and comprehensive.

Giriş

Dilde değişim ve diller arasında etkileşim sık karşılaşılan ve aslında kaçınılmaz olan bir durumdur. Değişmeyen ve değişmeye mukavemet gösteren diller zaman içerisinde ortadan kalkmaya mahkûm olurlar. Dil, tekdüze bir yapıya sahip değildir ve bu durum aynı zaman ve aynı coğrafyada yaşayan bireylerin dillerinin bile farklı olması şeklinde ortaya çıkar. Dili konuşanlar arasında var olan farklılıklar, dil değişimlerinin temelini oluşturur. Dil değişimleri, önce küçük bir grup içerisinde başlar ve yaygınlaşarak dilde bir kural halini alır. Küçük gruplara ait olan bu dil değişim alışkanlıkları, dilin ses sistemini oluşturur. Değişim sürecinde dildeki ikincil karakterler birincil karakterlere, birincil karakterler de ikincil karakterlere döner. Bu değişim, dilin kendisini değiştirme ve koruma refleksiyle meydana gelir. Dilde meydana gelen değişimin hızını ve yönünü tam olarak tespit edebilmek mümkün değildir. Bu değişim yavaş olabileceği gibi, hızlı bir şekilde de meydana gelebilir. Aynı durum Zazaca için de geçerlidir. Zazacada değişimin yönünü ve hızını tespit etmek zordur. Teknolojik gelişmelerle beraber değişimin yönü ve hızı çeşitlenmiştir.

Zazalar geçmişten beri Kurmanca, Türkçe, Arapça ve Ermenice konuşulan bir bölgede yaşamaktadırlar. Yaşadıkları bölge göz önüne alındığında Zazaca üzerinde çeşitli dillerin etkisinin olduğu anlaşılabilir. Bu dillerden bazıları Zazaca üzerine çok etki ederken, bazılarının etkisi daha sınırlı bir şekilde olmaktadır. Bazı dillerin etkisi ise, örnek olarak Türkçenin, artarak devam etmektedir. Bu durum aslında yeni değildir. Zazaca yazılmış olan ilk metinlerden olan Osman Esad Efendi'nin (1852-1928) yazmış olduğu *Bîyîşa Pêxemberî* adlı mevlitte de Türkçe bazı sözcüklere rastlanmaktadır. Teknolojik gelişmeler, Zazaların yaşadıkları bölgelerde okullaşma ve okula gitme oranının artması, sosyal medya kullanımı gibi etkenlerden dolayı Zazacada Türkçenin etkisi günden güne artmaktadır. Özellikle eğitim süreci bu etkinin artmasına ve kalıcı hale gelmesine neden olmuştur.

Zazacada Arapçanın etkisi birkaç yönden ele alınmalıdır. Arapça, Kur'an-ı Kerim'in dili olması dolayısıyla, Müslüman toplumlar arasında *kutsal dil* olarak kabul edilmiştir. Tarihi süreçte Zazaların yaşadıkları yerlere hâkim olan devletlerde de Arapça çok önemli olmuş ve yüzlerce yıldır Zazaca, Arapçanın etkisinde kalmıştır. 1899 yılında Mela Ehmedê Xasî (1867-1951) tarafından yayımlanmış ilk Zazaca mevlidin dili, yoğun bir şekilde Arapçanın tesiri altındadır. Dini etkinin dışında Siverek gibi Araplara yakın olan bölgelerde konuşulan Zazacanın, fonetik açıdan -seslerin artikülasyonu ve gırtlak etkisi gibi- Arapçanın etkisinde olduğu söylenebilir. Bu fonolojik etki Zazaca konuşulan bölgelerde kuzeye doğru gidildikçe azalmaya başlar.

Bu çalışmada Arapçanın Zazaca üzerindeki etkisi ortaya konmaya çalışılacaktır. Arapçanın etkisi dini metinlerde çok daha açık bir şekilde kendisini göstermektedir. Ama günlük kullanılan dilde de bu etkiye rastlamak mümkündür. Çalışmada, Arapçadan Zazacaya geçen sözcüklerin tespitinde Vate Çalışma Grubu'nun 2019 yılında yayımladığı sözlük temel alınmıştır. Bu sözlükte geçmeyen ama ödünç alınmış sözcükler de eklenmiştir. Sözcükler tespit edilirken, sadece kök şekli çalışmada kullanılmış, Zazaca eklerle çekime girmiş olan ve zamanla Zazacalaşmış sözcükler çalışmaya eklenmemiştir. Çalışmanın ilk kısmında Zazalar ve Zazaca hakkında genel tanıtıcı bilgiler verilmiştir. İkinci kısımda ise Arapçadan Zazacaya geçmiş olan sözcüklerden monogram olarak seçilmiş sözcükler analiz edilmiştir. Bu sözcüklerden bazıları Zazacaya geçerken anlam kaymasına uğramış; bazı sözcükler direk

bir şekilde Arapçadan alınmışken bazı sözcükler ise Türkçe üzerinden Zazacaya geçmiştir. Bulgular kısmında bu sözcükler incelenirken kökenleri ve anlamları hakkında açıklamalarda bulunulmuştur.

Çalışmanın son kısmında Arapçadan Zazacaya geçen sözcükler ek olarak verilmiştir. Verilen sözcükler alfabetik olarak sıralanmıştır. Bu sözcüklerle ilgili olarak bulgular kısmında istatistiksel bilgiler grafik olarak verilmiştir. Böylelikle Arapçadan Zazacaya geçen sözcüklerin en fazla hangi harfle başladığı, hangi harfte kaç tane sözcük olduğu gibi veriler verilmiştir. Çalışmada tespit edilen sözcüklerle Arapça ve Zazaca arasındaki ilişki ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Zazaca

1.1. Zazaca ve Konuşulduğu Coğrafya

Zazalar, çok az çalışılmış etnik gruplardan birisidir. Son yıllarda Zazalar ve Zazaca üzerine bazı kültürel ve akademik çalışmalar yapılmış olsa da, bu çalışmalar yeterli seviyede ve nitelikte değildir. Zazalar yoğunluklu olarak Türkiye'nin doğusunda ve güneydoğusunda yaşamaktadırlar. Halen Zazaların Kürt olup olmadıkları, Zazacanın ise Kürtçenin bir lehçe mi yoksa müstakil bir dil mi olduğu tartışmaları devam etmektedir. Çalışmada lehçe-dil ve adlandırma tartışmalarına girilmeyecektir. Aşağıda Zazaların yaşadıkları yerler ve bölgeye göre Zazaların kendilerini ve diyalektlerini adlandırmaları kısaca izah edilecektir. Zazaların yaşadıkları yerler, bölgesel olarak Arapçanın Zazaca üzerindeki etkisinin tespit edilmesi amacıyla belirtilmiştir. Arapça konuşulan bölgelere uzak olan mıntikalarda konuşulan Zazacada doğal olarak bu etki az olacaktır.

Dimilkî, Kirdkî, Zazakî ve Kirmanckî olarak adlandırılan bu diyalekt, yoğun bir şekilde güneydoğu ve doğuda konuşulmaktadır. Bu diyalekti konuşanlar; Dêrsim (Tunceli) ve çevresinde kendilerine *Kirmanç* ve diyalektlerine *Kirmanckî* demektedirler. Çermik, Gerger ve Siverek'te oturan Zazalar kendilerine *Dimilî*, diyalektlerini ise *Dimilkî* olarak adlandırmaktadırlar; ayrıca Kozluk (Hezo) ve Baykan (Hawêl) çevresindekiler de kendilerine *Dimbilî* derler. Diyarbakır'ın bir kısmı ile Bingöl'de oturan Zazalar kendilerini *Kird*, diyalektlerine *Kirdkî* demektedirler. Mela Ehmedê Xasî tarafından yazılmış olan ilk mevlidin son kısmında da *Kird* adı geçmektedir. Bu açıdan bu isimlendirmenin yeni olmadığı ifade edilebilir. Elazığ ve çevresinde oturanlar ise kendilerine *Zaza* ve diyalektlerine *Zazakî* demektedirler. Zazalar genellikle bu son adlandırmayla bilinmektedirler (Kırkan, 2019: 109-110).

Zazalar yoğunluklu olarak 13 ilde ve bu illerin ilçelerinde oturmaktadır. Bu iller ve ilçeler; Adıyaman (*Semsûr*) ilinin Gerger (*Aldûş*) ilçesinde; Batman ilinin Kozluk (*Hezo*) ve Sason (*Sason*) ilçelerinde; Bingöl (*Çewlîg*) ilinin merkez ilçesinde, Adaklı (*Azarpêrt*), Genç (*Dara Hênî*), Karlıova (*Kanîreş*), Kiğı (*Gêxtî*), Solhan (*Bongilan*), Yayladere (*Xorxol*) ve Yedisu (*Çêrme*) ilçelerinde; Bitlis (Bidlîs) ilinin Mutki (Motkan) ilçesinde; Diyarbakır ilinin (*Dîyarbekir*) kent merkezinde ve Çermik (*Çêrmuge*), Çüngüş (*Şankuş*), Dicle (*Pîran*), Eğil (*Gêl*), Ergani (*Erxenî*), Hani (*Hênî*), Lice (*Licê*), Hazro (*Hezro*), Kulp (*Pasûr*) Kocaköy (*Karaz*) ve Çınar (*Çinar*) ilçelerinde; Elazığ (*Xarpêt*) ilinin kent merkezinde ve Maden (*Maden*), Palu (Pali), Karakoçan (*Depe*), Kovancılar (Qowancîyan), Sivrice (*Sîvrîce*), Alacakaya (*Xulaman*) ve Arıcak (*Mîyaran*) ilçelerinde; Erzincan (*Erzingan*) ilinin Çayırlı (*Mose*), İliç (*Îlîç*), Kemah (*Kemax*) ve Tercan (*Têrcan*) ilçelerinde; Erzurum (Erzirom) ilinin Aşkale (*Aşqe*), Çat (*Çad*), Hasankale (*Hesenqe*), Karayazı (*Gogsî*) ve Hınıs (*Xinûs*) ilçelerinde; Muş (*Mûş*) ilinin Varto (*Gim-*

gim) ilçesinde; Siirt (*Sêrt*) ilinin Baykan (*Hewêl*) ilçesinde; Sivas (*Sêwas*) ilinin Kangal (*Qengal*), Zara (*Zara*), Ulaş, İmranlı (*Çît*) ve Divriği (*Dîvrîgî*) ilçelerinde; Tunceli (*Dêrsim*) ilinin kent merkezi ve Pülümür (*Pilemurîye*), Nazimiye (*Qisle*), Ovacık (*Pulur*), Hozat (*Xozat*), Pertek (*Pêrtage*), Mazgirt (*Mazgêrd*) ve Çemişgezek (*Çemişgezek*) ilçelerinde; Şanlıurfa (*Ruha*) ilinin Siverek (*Sêwregi*) ilçesinde ve çok az da olsa Hilvan (*Curnê Reş*) ilçesinde yaşamaktadırlar (Yıldırım vd., 2012: 15-16). Bu yerleşim yerleri dışında Aksaray Ortaköy; Ardahan Göle; Gümüşhane Kelkit ve Şiran; Malatya Pütürge ve Arguvan; Kars Sarız; Konya Ereğli; Tokat Almus'ta da Zaza nüfusu vardır (Kirkan, 2019: 111-112).

Zazaca yazılı ilk eserler 1856-58 yılları arasında Peter I. Lerch tarafından toplanmış olan folklorik metinlerdir. İlk telif eser ise 1899 yılında Mela Ehmedê Xasî tarafından yazılmış olan mevlittir. Yukarıda ifade edildiği üzere bu mevlidin sonunda *Mewlidê Kirdî* ifadesi geçmektedir. Zazaca yazılmış olan ikinci metinse 1903 yılında Osman Esad Efendi tarafından yazılmış olan ve 1933 yılında yayımlanmış olan mevlittir. Arada yazılmış olan bazı eserlere rağmen, Zazaca olarak uzunca bir süre eser verilmemiş ve ancak 1960'lı yıllarda yayımlanan *Roja Welat* adlı gazetede Zazaca yazılar çıkmaya başlamıştır. Bundan sonra Özgürlük Yolu ve *Devrimci Demokrat Gençlik* gibi periyodik yayımlarda Zazacaya rastlamak mümkün olmuştur. Modern anlamda ilk edebi örneklere ancak 1979 yılında yayımlanmış olan *Kovara Tîrêj*'de (Tîrêj Dergisi) rastlanılır (Kirkan, 2018). 1996 yılında Vate Çalışma Grubu tarafından *Kovara Vateyî* (Vate Dergisi) çıkarılmaya başlanmıştır. Bu dergi halen yayım hayatına devam etmektedir ve şimdiye kadar 65 sayı yayımlanmıştır. 2010 yılından sonra Zazaca yazında birçok yeni kitap, dergi ve gazete yayım hayatına başlamıştır (Vate, 1996-2020).

Aşağıda Hint-Avrupa Dil Ailesi ve Zazacanın bu dil ailesindeki yeri izah edilecektir. Diller morfolojik ve fonolojik özelliklerine göre tasnif edilebilecekleri gibi, coğrafyaya göre de sınıflandırılabilir (Eker, 2015: 65). Coğrafyaya göre yapılan sınıflandırmada bazen izole dileler ortaya çıkabilmektedir. Genel olarak dil bilimsel özelliklere göre yapılan sınıflandırma daha fazla tercih edilmektedir.

1.2. Hint-Avrupa Dil Ailesi ve Zazaca

Dünya üzerinde konuşulan diller, dil aileleri şeklinde tasnif edilir. Dil ailelerinin sayısı ve adları değişebilir; bu dil ailelerinden en büyüklerinden birisi Hint-Avrupa Dil ailesidir. Hint-Avrupa Dil Ailesi, Asya kolu ve Avrupa kolu olarak ikiye ayrılabilir. Hint-İran kısmı Asya kolu iken, geri kalan dillerin hepsi Avrupa kolunda yer almaktadır (Eker, 2015: 66). Zazaca, Hint-Avrupa Dil Ailesinin, Hint-İrani kısmında yer almaktadır. Bu dil ailesinin Hint-İran kolu da kendi arasında *Hint grubu* ve *İran grubu* olmak üzere ikiye ayrılır. Hint grubu daha çok Pakistan, Hindistan, Sri Lanka ve Nepal'de konuşulan dilleri kapsamaktadır. İran grubu veya koluysa İran, Pakistan, Tacikistan, Türkiye ve Afganistan gibi ülkelerde konuşulan dilleri kapsar (Kıran ve Eziler Kıran, 2013: 39).

Hint-Avrupa Dil Ailesi çok geniş bir coğrafyada ve çok sayıda devlet tarafından resmi olarak kullanılan dilleri kapsamaktadır. Sadece Hindistan'da 1500'den fazla dil ve diyalekt konuşulmaktadır. Ayrıca burada 50'den fazla öğretim dili ve 14 tane resmi dil vardır. Bu durum, Hindistan mozağini belirtmesi ve Hint-Avrupa Dil Ailesi'nin sınırlarını ve kozmopolit yapısını yansıtmaları açısından önemlidir. Bu dil ailesine mensup olan diğer dillerde de buna benzer durumlar vardır. İrani dillerin içerisinde en yaygın olarak konuşulan dili Farsçadır. Farsça, İran ve çevre ülkelerde 80 milyon kişi

tarafından konuşulmaktadır (Eker, 2015: 66). Kürtçe de bu dil ailesinin İrani kola mensup bir dildir. Kürtçe konuşanların sayısı tam olarak bilinmemekle beraber, 40 milyon civarında konuşanın olduğu tahmin edilmektedir. Zazaca, Kürtçenin diğer diyalektlerden daha fazla Kurmanca ile etkileşim içerisindedir. Bu durum dil içi bir etkileşim olarak değerlendirilebilir ama Zazacanın diğer dillerle ve özellikle Arapçayla kurmuş olduğu, çoğu sefer tek taraflı, ilişki incelenmeye değerdir.

2. Dil Değişimleri ve Etkileşimleri

Dillerin diğer dillerle etkileşime girmesi ve bu etkileşim sonucunda diğer dillerden sözcük alması ve onlara sözcük vermesi sık karşılaşılan bir durumdur. Diller arasında meydana gelen etkileşimde sadece sözcük alışverişi meydana gelmez. Dille beraber kültürel alışverişler de meydana gelir. Çünkü dil sadece sözlü iletişim aracı değildir. Aynı zamanda dille kültürel etkileşim ve iletişim de sağlanır. Zazaca da komşu olduğu diğer dillerden etkilenmiş ve onlardan ödünç sözcükler almıştır. Teorik çerçeveden ve ödünçleşme şekilleri ve yönlerinden bahsetmek yerine burada Zazacanın etkileşimde olduğu diller ve ödünç almaya örnek verilecektir. Bu dillerden de özellikle Arapça üzerinde durulacaktır.

2.1. Zazacanın Etkileşimde Olduğu Diller

Zazaca üzerinde Kurmanca, Türkçe, Farsça ve Arapça gibi birçok dilin etkisi vardır. Zazaca üzerinde Ermenicenin etkisi sınırlıdır. Zazacada etken ortaç yapı eki olarak kullanılan {-ox}; Türkçedeki /ğ/ sesine yakın olan /x/ sesi, özellikle Zazacanın kuzey ağızlarının fonolojik özellikleri buna örnek olarak gösterilebilir. Eğitimin yaygınlaşması ve sosyal medya araçları Türkçenin Zazaca üzerindeki etkisinin artmasına neden olmaktadır. Zazalar gündelik yaşamlarında Türkçeyi daha fazla kullanmaya başlamışlardır.

Zazaca ilk klasik metinlerde de Türkçenin izlerine rastlamak mümkündür. Örnek olarak Osman Esad Efendi'nin ve Mela Ehmedê Xasî'nin mevlidinde geçen Türkçe bazı sözcükler verilmiştir. Osman Esad Efendi'nin mevlidinde bu türden sözcüklerin Mela Ehmedê Xasî'nin mevlidinden daha fazla olduğunu ifade etmek gerekir.

“Va: “Min zerrî kerd şîran koşkî miyan”

Îta cayê to niyo” va bekcîyan.” (Osman Esad Efendi, 2018: 180).

“Roj bi roj keskûn kerê şîmşêrê cey,

Kor kerê tidişmenandê dîndê ey.” (Osman Esad Efendi, 2018: 202).

“Ademî va Rebbî ez hêvî kena

Yê biya qarşî xo rê ez vînena” (Yergin, 2015: 150).

Farsça ile Zazaca aynı dil ailesinde yer alan, komşu ve akraba iki dildir. Bu iki dil arasında sözcüklerin köklerini ve hangi dilin diğerinden ödünç sözcük aldığını tespit etmek mümkün değildir. Ancak bazı sözcüklerin Farsçadaki şekliyle kullanılması, bu sözcüklerin Farsçadan Zazacaya geçtiğini düşündürmektedir. Aşağıda bu sözcüklere örnekler verilmiştir.

“Va: “No razî kerdo Rebbi’l-‘alemîn,
Aferîn no haldê neyrê aferîn !” (Osman Esad Efendi, 2018: 181).

“Va ‘Eceb min de memanê Se’diyan
Ez bi nê şıklî eger şî asiman” (Yergin, 2015: 166).

“Her çi qas pey dîlope behr denêbeno zî
Ti bixebît, şewqê xo kê m mekir, ca verde.” (Merdimîn, 2004: 14).

“O wext resay çewresî, pêro zî şadimanî
Nimaz kerden mu’ mînan, heta o roj mîyanî” (Babij, 2009: 29).

Zazaca ve Kurmancca konuşanlar içi içe coğrafyalarda yaşamaktadırlar ve bu iki diyalekt arasında dil etkileşimi, özellikle ortak sözcük kullanımı, yoğundur. Bu açıdan Zazaca ve Kurmancca arasındaki ortak veya ödünç alınmış sözcükleri tespit etmek zordur ve bu çalışmanın sınırları dâhilinde değildir. Aşağıda Kurmanccadan ödünç alınmış sözcüklere örnekler verilmiştir.

“Merdimîn her çend zerrê to vêşaye bo zî
Hişyar be! Xeyalan’ xaman mekir ca verde.” (Merdimîn, 2004: 14).

“Belkî zano qedri yê Rebbê Kerîm
Me di yê loma di Qurano ezîm” (Yergin, 2015: 139).

Arapça ve Zazaca arasında meydana gelen ödünçleme, gündelik dilde daha fazla kendisini göstermektedir. Yazılı dilde standartlaşma çalışmaları sayesinde türetilmiş olan sözcüklerin kullanılmasına dikkat edilmektedir. Gündelik dilde yerleşmiş olan birçok Arapça sözcük vardır. Aşağıda bulgular kısmında Arapçadan Zazacaya geçmiş olan bazı sözcüklerin asıl anlamları ve Zazacada kazanmış oldukları anlam üzerinde durulacaktır.

3. Bulgular

Arapçadan Zazacaya ödünçlenmiş olan sözcükler tespit edildiği kadarıyla ek kısmında sunulmuştur. Bu kısımda ödünçlenmiş olan bu sözcüklerden bazıları incelenmiştir. Bazı sözcükler kaynak dildeki anlamlarını Zazacada da korumuşken, birçok sözcük ödünçleme sürecinde anlam kaymasına uğramıştır. Arapçadan alınma sözcüklerden bazıları Türkçe üzerinde Zazacaya geçmiştir. Türkçe üzerinden Zazacaya geçmiş olan Arapça sözcüklerin anlamları Türkçeyle uyum içerisindedir. Aşağıda Arapçadan Zazacaya geçmiş olan ve ek kısmında tespit edilmiş sözcükler içerisinde monogram olarak seçilmiş 15 tane sözcüğün asıl anlamı ve Zazacadaki anlamları karşılaştırılmış ve bu sözcüklerin geçirmiş oldukları anlamsal değişiklikler ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sözcükler kaynak dilden hedef dile transfer olurken anlam kaymasına veya değişmesine uğrayabilir. Türkçede kullanılan ve Arapçadan geçmiş olan ithalat ve ihracat sözcükleri, kaynak dilde hedef dildeki anlamlarıyla kullanılmazlar. Görüleceği üzere, Zazacada da aynı durum bazı sözcükler için meydana gelmiştir. Seçilen sözcükler anlam açısından önemli görülen ve anlam kaymasına örneklik edebilecek sözcüklerdir.

Âmâ Arapçadan Zazacaya geçmiş olan bu sözcük Zazacada nuxsan, ema ile ifade edilir. Arapçada عمی kökünden gelen bu sözcük körleşmek, kör olmak, görememek, anlaşılmaz hale gelmek gibi anlamları ifade eder (Mutçalı, 2013: 645-646). Bu manayı karşılayan diğer bir sözcük ise nuxsan ya da nuqsan sözcüğüdür. Arapçadan Zazacaya geçen bu sözcük ise نقص kökünden türemiş ve azalma, eksilme, kayıp, hasar gibi anlamları ifade eder (Mutçalı, 2013: 932). Nuqsan ya da nuxsan sözcüğü genel bir engellilik durumunu ifade eder. Türkçede de noksan, eksiklik ve kusur anlamında kullanılmaktadır (Akalin, 2011: 110). Kullanılan bu iki sözcükten ema sözcüğü anlam olarak Arapçadaki asıl sözcükle aynıyken; nuxsan sözcüğünde, genel anlam özelleşmiş ve sadece görmeyen anlamına indirgenmiştir. Ayrıca nuqsan (eksik, özellikle ama veya özürlü) sözcüğü Zazacaya geçerken /q/>/x/ ses değişimi meydana gelmiş ve nuxsan şeklini almıştır (Kırcan, 2019: 387).

Amca sözcüğünün kökeni hakkında farklı görüşler vardır (Akalin, 2011: 113). Bu sözcüğün Arapçadaki عم sözcüğünde değişerek Türkçeye geçme ihtimali de bulunmaktadır (Mutçalı, 2013: 645). Zazacada *amca* sözcüğünün karşılığı olarak *ded*, *dedo*, *dat* sözcüğü ve varyantları bulunmaktadır. Ama Vate Çalışma Grubu'nun hazırlamış olduğu sözlükte bu sözcüğün karşılığı olarak *ap* verilmiştir (Grûba Xebate ya Vateyî, 2019). Arapçada *baba* anlamında kullanılan ابو-أبا-أب sözcükleri vardır. Bu sözcükler *baba*, *dede*, *ata*, *peder* anlamlarına gelmektedir (Mutçalı, 2013: 13). Arapçadan Zazacaya geçen bu sözcükte /b/>/p/ ötümsüzleşme ses değişimi meydana gelmiştir (Kırcan, 2019: 192). *Baba* ve *atay* ifade eden sözcük *amcay* ifade etmeye başlamıştır. Sözcüğü ifade ettiği anlamların arasında ilişki bulunmakla beraber, Zazacada sözcüğün anlamının genişlediğini ifade etmek mümkündür.

Balina sözcüğü İtalyanca balena Türkçeye (Akalin, 2011: 245) ve oradan da Zazacaya geçmiş olan bir sözcüktür. Zazacada ise bu varlık hut ve balina sözcükleri ile karşılanmaktadır. İfade edildiği üzere balina sözcüğü İtalyanca kökenlidir. Ama hut sözcüğü Arapça حوت sözcüğünden Zazacaya geçmiştir. Bu sözcük Arapçada büyük balık, balina, Balık burcu, som balığı gibi anlamlara gelmektedir (Mutçalı, 2013: 238). Balina sözcüğünün kullanımı Zazacada yenidir. Çünkü hut sözcüğü ile ilgili çok yemek yiyen, obur, müsrif kişiler için kullanın sey hutî yo (balina/balık gibi) diye bir deyim bulunmaktadır. Bu açıdan hut sözcüğü Zazacaya yerleşmiş bir sözcüktür. Çünkü deyimlerde yer alan sözcükler genelde uzun bir geçmişe dayanan sözcüklerden oluşur.

Duman sözcüğü Zazacada duman, dû, dûxan gibi farklı şekillerde ifade edilir. Bu sözcüklerden duman sözcüğü Türkçe (Akalin, 2011: 722) ve dû sözcüğü ise Kürtçedir. Arapçadan Zazacaya geçen dûxan sözcüğü ise دخان-دخان kökünden türemiştir ve duman, tütsü, dumanlanmak, dumanı hissetmek, kokusunu almak, tütün, sigara, buhar, buğu anlamlarını ifade eder (Mutçalı, 2013: 298). Kur'an-ı Kerim'de 44. surenin adı da Duhan'dır (دخان) ve bu sure dumandan bahsetmektedir. Zazacaya geçen bu sözcük tütünü ve sigara dumanını da ifade edecek şekilde anlamını genişletmiştir. Günlük kullanımda dûxan kerdene, dûxan antene de sigara içmeyi ifade etmektedir.

Felek sözcüğü Türkçede gök, gökyüzü, talih, baht, şans anlamlarında kullanılan Arapça kökenli bir sözcüktür ve bu sözcük Zazacada felek sözcüğü ile ifade edilir (Akalin, 2011: 858). Ama Zazacada, Türkçede ifade edilen anlamlarla kullanılmaz. Bu sözcük Arapçada فلك sözcüğünden türemiştir ve gök cismi, yıldız, yörünge, astronomi, astroloji anlamlarında kullanılmaktadır (Mutçalı, 2013: 713). Bu sözcük Zazacada, Arapçadaki anlamına uygun bir şekilde asmên (gök, gökyüzü), cihan (dünya)

anlamlarında kullanılır (Grûba Xebate ya Vateyî, 2019). Ama aynı zamanda dünya, devran, şans, baht ve Azrail gibi anlamlarda da kullanılır. Özellikle Azrail ve can alıcı anlamlarında kullanılması yaygındır. Genellikle dişil olarak tasavvur edilen felek, hainlik ve bahtsızlıkla beraber kullanılmıştır. Zaza dengbêji (ses sanatçısı) Said Altun, Ax lê lê Wayê adlı şarkısında (deyîr) Herê felekê, herê xayînê (hey felek, hey hayin) diyerek feleğe seslenmiştir. Ayrıca bu sözcüğün argo kullanımı da vardır.

Hala sözcüğü Arapçadan Türkçeye girmiş ve tamamen anlam kaymasına uğramış olan bir sözcüktür (Akalm, 2011: 1031). Arapça خولة - خَوْل - خَوْل sözcüklerinden türemiştir ve vermek, ihsan etmek, teyze gibi anlamları ifade etmektedir (Mutçalı, 2013: 288). Arapçadaki anlamı annenin kız kardeşi olan sözcük, Türkçedeki babanın kız kardeşi anlamını ifade eder. Zazacada kullanılan eme, emike sözcüklerinin anlamları ise Arapçadaki asıl anlamlarıyla uyumludur. Çünkü bu sözcükler Arapçadaki عمه - عم sözcüğünden Zazacaya geçmişlerdir ve bu sözcük hala anlamını ifade etmektedir (Mutçalı, 2013: 645). Bu durum Zazacaya geçmiş olan Arapça bütün sözcüklerin Türkçe üzerinden geçmediğini göstermektedir.

Harbi sözcüğü Türkçede *ateşli silahların içini temizlemekte kullanılan çubuk ve savaşla ilgili* anlamında kullanılır (Akalm, 2011: 1046). Bu sözcükler Zazacada da bu anlamlarıyla uyumlu bir kullanım içerisindedir. Arapçada حرب sözcüğünden türeyen bu sözcük *savaş, harp, dövüş* gibi anlamlara gelir (Mutçalı, 2013: 195). Harple ilgili olan *herbî* sözcüğü anlam kaymasına uğramış ve *doğru sözlü, açık sözlü* anlamlarını kazanmıştır. Türkçede de bu anlam argo olarak geçmektedir. Zazacada *O merdimêko herbî yo* (O harbi bir adamdır) denildiğinde kastedilen kişinin *açık sözlülüğü* ve *mertliği* ifade edilmiş olur. Arapçadan geçmiş olan bu sözcük Zazacada farklı bir anlam kazanmış ve asıl anlamıyla çok bir ilgisi kalmamıştır.

İltica sözcüğü Arapça لجا sözcüğünden türetilmiştir ve bu sözcük sığınmak, başvurmak, mecbur bırakmak, iltica etmek anlamlarına gelir (Mutçalı, 2013: 818). Zazacada bextwaştış ve iltica anlamında kullanılır. İltica sözcüğünü karşılayan bextwaştış sözcüğü bulunmasına rağmen, bu sözcük Zazacada yaygın bir kullanıma sahiptir. Bextwaştış daha çok bireylerden aman dilemek anlamında kullanılır; iltica veya mülteci ise geniş ve kurumsal bir sığınma anlamına işaret etmektedir.

Mangal sözcüğü نقل - منقل kökünden türemiştir ve Arapça sözlükte bu sözcük منقلة şeklinde ve mangal anlamında kullanılmış olsa da (Mutçalı, 2013: 936) sözcük Arapçada bu şekliyle kullanılmaz (İşler, 1997: 92). Ateşin veya korun bir yerden başka bir yere nakledilmesine yarayan bu araç Zazacada manqale şeklinde kullanılmaktadır. Sözcüğün bu şeklinin Türkçeden alındığı ifade edilebilir (Akalm, 2011: 1620).

Musahip sözcüğü Arapça صحب kökünden türemiş ve yanında olmak, gelmek, gitmek, arkadaşlık etmek, arkadaş, dost, taraftar, refakat etmek gibi anlamlara gelen ve sohbet ile dostluğu ifade eden bir sözcüktür (Mutçalı, 2013: 512). Zazacada kullanılan misayîb sözcüğü ise yine aynı kökten gelmektedir ama Zazacanın fonetiğine uygun bir şekilde /h/>/y/ değişimi meydana gelmiştir. Zazacada semi-vokal olarak adlandırılan /w/, /h/ ve /y/ sesleri sözcüklerde kendi aralarında değişime uğrayabilirler veya düşebilirler (Kirkan, 2019). Misayîblik özellikle Zaza Aleviler içerisinde yaygın olan ve sıkı bir ilişki ağını ifade eden bir kavramdır. Misayîblik kurumu belli ritüellere bağlı olarak gelişen ve

bu bağla birbirine bağlanan kişiler arasında önemli bir hukuk meydana getiren bir kurumdur. Bu sözcük Zazacada, Arapçadaki anlamından sıyrılıp farklı ve daha kapsayıcı bir anlam kazanmıştır. Burada bahsedilen sadece sohbet arkadaşlığı değildir (Özgül, 2018).

Sokak sözcüğü Arapça سوق - سوق kökünden türemiştir ve gütmek, sürmek, atmak, (malı) piyasaya sürmek, alışveriş yapmak peş peşe olmak, dizi olmak, uyum içerisinde olmak, Pazar, çarşı, piyasa, fuar gibi anlamlara gelmektedir (Mutçalı, 2013: 459-459). Zazacada bu sözcük kuçe ve zıqaq ile karşılanmaktadır. Bunlardan kuçe Zazaca iken, zıqaq ise Arapça sözcüğün Zazacaya intibak etmiş şeklidir. Sözcük Zazacaya geçerken /s/ > /z/ seslerinde ötümlüleşme ve /u/ > /i/ seslerinde vokalde düzleşme ses olayları meydana gelmiştir (Kırkan, 2019: 195, 296; Karaağaç, 2018). Bu sözcük suk şekliyle şehri ifade etmektedirler. Özellikle köyden gelen Zazalar için Siverek veya Diyarbakır gibi çarşıya sahip olan şehirler suk kategorisindedir. Siverek'e giden bir Zazanın, Ez şîya suke (Ben şehre gittim) derken kasti, çarşı ve pazarın olduğu bir şehri gitmiş olmasıdır.

İdخالat-İxracat sözcükleri Arapça دخل ve خرج sözcüklerinden Türkçeye geçmişlerdir. Bu iki sözcük Türkçe üzerinden Zazacaya geçmiş olan sözcüklerdir. İthalat sözcüğünün kökü olan دخل girmek, batmak, kafasını meşgul etmek, görmeye gelmek, iştirak etmek gibi anlamlara gelmektedir (Mutçalı, 2013: 296-297). Türkçede girmek anlamıyla Başka bir ülkeden mal getirme veya satın alma, dış alım anlamında kullanılmaktadır (Akalin, 2011: 1231). Arapçada ise ithalat sözcüğü ايسستيراد - ايسستيراد ile karşılanmaktadır (Mutçalı, 2012: 485). Arapçadan geçen bu sözcük, anlam kaymasına uğramış ve Türkçe üzerinden Zazacaya geçmiştir. Çünkü Zazacada da Türkçedeki anlamıyla kullanılmaktadır. Türkçede kullanılan dahiliye doktoru da aynı mantıkla üretilmiştir. İç hastalıkları uzmanı olarak tanımlanan dahiliye doktoru, sözcüğün temel anlamı referans olarak üretilmiştir (Akalin, 2011: 581). İç hastalıkları doktoru, Arapçada اخصاءى الباطنى şeklinde ifade edilir (Mutçalı, 2012: 230). Kaynak dildeki kullanımın دخل sözcüğün temel anlamıyla ilişkisi yoktur. Zazacada da bu sözcükler anlam kaymasına uğramışlardır. İhracat sözcüğü de Arapça خرج sözcüğünden türemiştir ve bu sözcük çıkıp itmek, çıkmak, hasıl olmak, uzaklaşmak, ayrılmak gibi anlamları ifade etmektedir (Mutçalı, 2013: 256-257). Türkçede ihracat sözcüğünün çıkmak anlamı temel alınmış ve Bir ülkenin ürettiği malları başka bir ülkeye veya ülkelere satması, dış satım anlamı yüklenmiştir (Akalin, 2011: 1158). Halbuki Arapçada ihracat için تصدير sözcüğü kullanılmaktadır (Mutçalı, 2012: 451). Bu Arapça kökenli sözcük de aynı şekilde Türkçe üzerinden Zazacaya geçmiştir.

Taloq, Arapçadaki علق kökünden Zazacaya girmiş olan bir sözcüktür. Bu sözcük Arapçada asılı olmak, takılmak, yapışmak, eklenmek, ilave olmak, muallakta ve sallantıda bırakmak gibi anlamları içerir (Mutçalı, 2013: 635). İslamiyet öncesi dönemde Ka'be'nin duvarına asıla şiiirlere mu'allaka-i seb'a/yedi askı denilmektedir. Zazacada bu sözcük erteleme, geriye atma, askıda bırakma, muallakta bırakma gibi anlamlar gelmektedir. Özellikle erteleme ve muallakta bırakma anlamı ön plandadır. Arapçada asma ve muallakta anlamıyla kullanılan bu sözcük, Zazacaya geçince erteleme anlamını da kazanmıştır. Kazanılan bu anlam, sözcüğün temel anlamıyla uyum içerisinde ama anlam genişlemesi yoluyla elde edilmiş bir anlamdır. Kurmancide aliqandin; asma, kendini asma, intihar etme gibi anlamları içerir (Farqîni, 2011: 132).

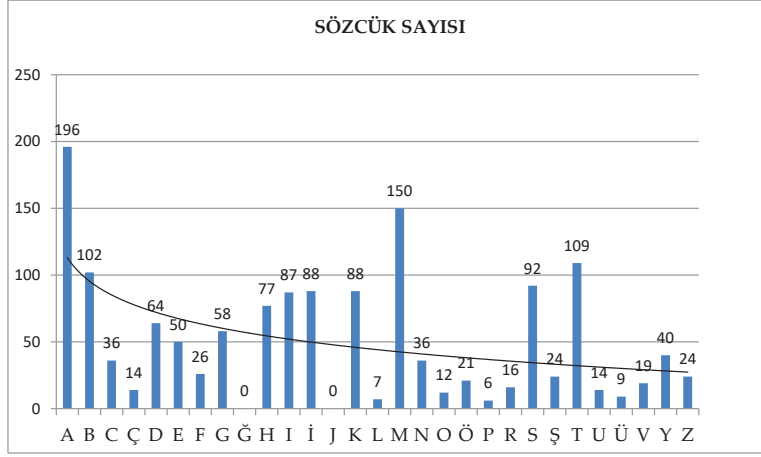
Emekli anlamına gelen teqawut sözcüğü Arapçadan Zazacaya geçmiş olan sözcüklerden birisidir.

Bu sözcük Arapçadaki **قعد** kökünden türemiştir ve kaynak *dilde oturmak, oturuyor olmak, kalmak, pusuya yatmak, elini ayağını bağlamak, faal olmayan, tembel, haylaz* gibi anlamlara gelmektedir (Mutçalı, 2013: 755). Arapçada da *emekli* kavramı aynı kökten türeyen **متقاعد** ile karşılanmaktadır (Mutçalı, 2012: 304). Bu sözcük, Zazacaya anlamını koruyarak geçmiştir ama geçerken bazı ses değişimlerine uğramıştır. Sözcük, Zazacaya geçerken iki iki vokal sesin arasına /w/ semi-vokali yerleşmiştir. Ayrıca sözcüğün kökünde ötümsüzleşme ses olayı meydana gelmiş ve /d/>/t/ ses değişimi olmuştur (Kırkan, 2019: 361).

Uğur, baht, şans anlamlarına gelen ve günlük dilde çokça kullanılan yom-bêyom sözcükleri Arapçadaki **يوم** sözcüğünden Zazacaya geçmiştir. Bu sözcük Arapçada gün, çağ, devir, bugün, ömür, hayat gibi anlamlara gelmektedir (Mutçalı, 2013: 1035). Türkçede de kullanılan yevmiye sözcüğü de bu kökten türetilmiştir (Akalin, 2011: 2587). Sözcüğün kaynak dildeki anlamının, hedef dildeki anlamıyla ilişkisi yoktur. Zazacada genellikle hayıflanma, üzülmeye, şanssızlık ve bahtsızlık gibi anlamlarda kullanılan bu sözcüğün, Türkçedeki gün görmemek deyimıyla anlamsal bir yakınlığı vardır (Akalin, 2011: 1003). Ama Türkçede gün sözcüğü olumsuzluk edatlarıyla kullanıldığında, yani günsüz, erken doğan anlamına gelmektedir ki bu da Zazacada kastedilen anlamı ifade etmemektedir (Akalin, 2011: 1009). Bu sözcük, Arapçadan Zazacaya geçerken anlam kaymasına uğramıştır. Semantik açıdan meydana gelen bu olayda Türkçenin izlerine de rastlamak mümkündür. Ayrıca sözcük Zazacaya geçerken benzeşime uğramış ve sözcükte yuvarlaklaşma ve hece yitimi meydana gelmiştir (Kırkan, 2019: 281). Bu durumda sözcük anlamsal ve şekilsel olarak kaynak dildeki şeklini kaybetmiş, semantik ve fonolojik olarak Zazacaya intibak etmiştir.

3.1. Arapçadan Zazacaya Geçen Sözcükler ile İlgili İstatistik Bilgiler

Arapçadan Zazacaya geçmiş olan sözcükler ek kısmında alfabetik bir sırayla verilmiştir. Bu bölümde bir tane grafik verilecektir. Bu grafikte Arapçadan Zazacaya hangi harften kaç tane sözcük geçtiği ve bu sözcüklerin sayısı verilecektir. Böylelikle Zazacadaki seslerin frekansları ile Arapçadan Zazacaya geçen sözcüklerin frekans değerleri karşılaştırılabilir. Bu değerlerin tespiti için, ek kısmında verilmiş olan sözcükler sayılmış ve bunlar tabloda gösterilmiştir. Zazacadaki seslerin frekans değerleri için Kırkan (2019) tarafından yapılmış çalışmaya bakılabilir.

Tablo 1: Arapçadan Zazacaya Geçen Sözcüklerin Alfabedeki Seslere Göre Dağılımı

Yapılan çalışmada Arapçadan Zazacaya geçmiş olan 1465 sözcük tespit edilmiştir. Bazı sözcüklerin karşılığında birden çok sözcük kullanıldığı için bu sayının en azından 4000 sözcüğe yakın olduğu ifade edilebilir. Grafik incelendiğinde en fazla /a/ sesinde sonra ise /m/ ve /t/ seslerinden sözcüklerin ödünç alındığı görülür. Arapçada sözcük türetmede /m/, /t/ gibi sesler önemli görevler üstlenirler. Bundan dolayı bu seslerden daha fazla sesin ödünç alınması normal bir durumdur. Arapça alfabede ve Arapçanın fonolojisinde olmamasından dolayı /ğ/ ve /j/ gibi seslerden ödünç alınan sözcük bulunmamaktadır. Fazla sayıda sözcük barındıran sesler ve hiç ses ödünç vermemiş sesler bir tarafa bırakılınca, Arapçadan Zazacaya geçen sözcükler alfabedeki sesler arasında dengeli bir şekilde dağılmıştır denilebilir. Arapçadan alınan sözcüklerin, Zazacadaki seslerin frekanslarına uygun bir dağılım gösterdiği de ifade edilebilir. Zazacada frekansları düşük olan seslerden az sözcük ödünç alınmışken, frekansları yüksek olan seslerden ise daha fazla sayıda sözcük ödünç alınmıştır (Kırkan, 2019).

Sonuç

Arapça, Kur'an-ı Kerim'in dili olmasından dolayı, Müslümanlar arasında kutsal dil olarak değer görmüş ve bu sayede İslama geçen milletler arasında yaygınlaşmıştır. Dinin emirlerini ve yasaklarını öğrenmeye çalışan inananlar Arapça öğrenmeye çalışmışlardır. 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar klasik medrese usulüyle öğrenilen bu dil, bu dönemden sonra üniversiteler olmak üzere her kademe eğitim-öğretim kurumunda modern usulle de öğrenilmeye ve öğretilmeye devam etmiştir. Zazalar halen Arapçayı klasik ve modern usullerle öğrenmeye devam etmektedir. Fakat belirtmek gerekir ki Arapça sadece dili öğrenen bir zümre sayesinde Zazacayı etkilememiştir. Din dili olmasının yanı sıra uzun süre bilim, sanat, devlet, eğitim dili olması gibi sebeplerden dolayı da Arapça geniş bir hareket alanı bulmuştur. Ayrıca Zazaların yaşadıkları bölgelerin güney kısmında Arapların bulunması, medreselerde Arapça eğitiminin yapılıyor olması, Arapça bilmenin önemli ve değer gören bir durum olması gibi sebeplerden dolayı Zazacaya birçok Arapça sözcük geçmiştir.

Çalışmada farklı dillerden Zazacaya geçen sözcükler üzerinde durulmuş ve asıl olarak Arapçadan Zazacaya geçen sözcükler incelenmiştir. Tespit edildiği kadarıyla Zazacadaki 1465 sözcüğün Arapça kökenli olduğu ve çekimleriyle (müştaklarıyla) beraber bu sayının 4000 civarında olduğu söylenebilir. Ayrıca Arapçadan Zazacaya geçmiş olan sözcükler hedef dilde çekime uğradıkları için farklı sözcükler de meydana getirmektedir. Örnek olarak çalışmada Arapçadan alınan nakil (neql) sözcüğüne yer verilmiş ama nakl olmak (neqlbîyayene), nakletmek (neql kerdene), nakletme (neqlkerdiş) gibi şekillerine yer verilmemiştir. Çekime uğramış olan bu sözcükler de katılırsa sayının daha fazla olacağı öngörülür. Arapça kökenli olan birçok sözcük Zazacada çekime uğramış, deyim ve atasözlerinde kullanılmış, Zaza dil ve kültürüyle ile yoğurularak Zazaca bir renk almıştır.

Arapçadan Zazacaya geçen bazı sözcükler Türkçe üzerinden ödünç alınmıştır. Bu durum Zazaların Türkçenin etkisinde kaldıklarına işaret etmektedir. Çünkü Zazalar tarihi olarak Türkçeyle ilişki içerisinde oldukları ve Türkçe bir eğitimden geçmektedirler. Türkçenin Arapçadan almış olduğu ve zamanla anlam kaymasına uğramış olan sözcükler, doğal süreç içerisinde Zazacaya geçmektedir. Dil etkileşimi ve dil değişimi bütün diller için gerekli, mecburi ve doğal bir durum olduğu için, Arapçadan Zazacaya geçmiş olan sözcükler de bu açıdan değerlendirilmelidir. Kaynak dilden, hedef dile geçmiş olan sözcüklerin sayısının fazla olması; hedef dilin, kaynak dilin etkisinde kaldığını gösterir ama hedef dilin, kaynak dilden eksik veya geri olduğunu göstermez.

Kaynakça

- Akalın, Ş.H. vd.(2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Babij, M.C. (2009). *Sîyerê Nebî*. İstanbul: Nûbihar.
- Banguoğlu, T.(2011). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Bussman, H. (1998). *Routledge Dictionary of Language and Linguistics*. New York: Routledge.
- Crystal, D. (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Blackwell.
- Çem, M. (2003). *Türkçe Açıklamalı Kirmancca (Zazaca) Gramer*, İstanbul: Deng.
- Eker, S. (2015). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Grûba Xebate ya Vateyî (2016). *Ferhengê Kirmanckî Zazakî-Tirkî Kirmancca Zazaca-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Vate.
- Grûba Xebate ya Vateyî (2019). *Sözlük Türkçe-Kirmancca Zazaca. Ferhengê Tirkî-Kirmanckî*, İstanbul: Vate.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Karaağaç, G. (2018). *Türkçenin Ses Bilgisi*. İstanbul: Kesit.
- Kıran Z. ve A. Eziler Kıran (2013). *Dilbilime Giriş*. Ankara: Seçkin.
- Kırkan, A. (2018). *Bîyîşa Pêxamberî ya Osman Esad Efendî û Destpêkê Edebîyatê Kalsîk yê Kirmanckî*. İstanbul: Vate.
- Kırkan, A. (2019). *Zazacanın Fonetik Açısından İncelenmesi; Kuzey, Güney ve Merkez Zazacasının*

Karşılaştırılması. Basılmamış Doktora Tezi, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kovara Vateyi

Malmîsanij, M. (2012). *Ji Bo Rastnivîsînê Ferhenga Kurdî Kurmancî-Tirkî*. İstanbul: Rûpel.

Merdîmîn, W. K. (2004). *Dîwan*. İstanbul: Vate.

Mutçalı, S. (2013). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık.

Özgül, E.(2018). *Mintîqaya Dêrsimî de Musayîbiye*. Basılmamış Tezsiz Yüksek Lisans Projesi, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü.

Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual.

Yergin, M. (2015). *Mewlîdê Mela Ehmedê Xasî “Mewlîdu’n-Nebîyyu’l-Qureyşîyyî” Metn-Wekini-tiş*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü.

Yıldırım, K. vd. (2012). *Edebiyatê Kirmanckî ra Nimûneyî (Zazaca Edebiyatından Örnekler)*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü Yayınları.

Ek 1: Araççadan Zazacaya Geçen Sözcüklerin Alfabetik Listesi

Aşağıda Türkçe sözcükler temel alınarak Araççadan Zazacaya geçmiş olan sözcükler alfabetik olarak sıralanmıştır. Türkçe sözcüklerin Zazaca karşılıkları verilmiş, bu sözcüklerin Araççadan kökenli olması gözetilmiştir. Örnek olarak büyü sözcüğü Türkçedir ama bu sözcüğün Zazacası olarak verilmiş olan efsun ve sêhr sözcükleri Araççadan Zazacaya geçmiş olan sözcüklerdir. Ayrıca Araççanın fonolojisinde bulunmayan /p/, /ğ/, /u/ gibi seslerle başlayan Türkçe sözcükler de verilmiştir. Bu seslerin karşısında Zazaca olarak verilmiş olan sözcüklerin Araççadan ödünçlendiği ifade edilmelidir. Alkol (الكحل) gibi bazı sözcükler ise köken olarak Araçça olmakla beraber Zazacaya Batı dillerinden geçtiği düşünülebilir. Zazacada doğal ve gramatikal cinsiyet özelliği varlığını devam ettirdiğinden, bazı sözcüklerden sonra virgül ve kesme işaretiyle e (, -e) eklenmiştir. Bu ek sözcüğün dişil formuna işaret etmektedir.

A

aba: eba (m)
acaba: eceba
acayip: ecayîb, -e; ecêb, -e
acil: acîl, -e
aciz: (huq.) aciz (n)
acur: ecur (n)
adale(ler): edaleyî (zh)
adalet: edalet (n)
adam: însan, -e
âdet: adet (n)
adet: hebe (m)
adi: adî
adil: adil, -e
adli: edlî
af: bexîş (n), ef (n)

afet: afate (m)
afiyet: afîyet
agel: egale (m)
ahbap: ehbab
ahır: axur (n)
ahîr: axîr, -e
ahîret: axret (n)
ahîze: ahîze (n)
ahlak: l)exlaq (n)
ahmak: ehmeq, -e
ahret: axret (n)
ahşap: xeşebî
aidat: aîdat
ait: aîd
akıl: aqil (n)

- akit:** muqawele (n)
akraba: xisim, -e, aqreba (n, m)
aksi: eks
alacak: deyn (n)
aldatmak: xapênayene, xapitene
âlem: kaînat (n), alem (n)
âlemşümül: alemşümûl, -e; kaînatşümûl, -e; cîhanşümûl, -e
alet: hacete (m)
alev: alawî (m)
Alevi: elewî, -ye,
alıştırma: temrîn (n)
alkol: alkol (n)
Allah: Ellah (n)
alşimi: sîmya (m)
âmâ: nuxsan, -e, ema
amaç: hedef (n) 2)xaye (n) 3)meqsed (n)
aman: eman
ambar: embar (n)
amca: ap (n)
amele: emele
ameliyat: emeliyet (n)
amir: amir, -e
anane: tore, edet
anahtar: mifte (n), kilît (n)
analiz: tehlîl (n)
angarya: suxre (n)
anlam: mana (m)
anlama: fehmkerdîş (n)
anlayış: 1)fehm (n) 2)feraset
anma: zikirkerdîş (n), zikirnayîş (n)
anne (hitap hali): aba
aptallık: ehmeqîye (m), ehmeqî (m)
ara: mîyan (n), mabên (n) beyntar (n), atile (n), fesle (n)
araç: 1) wasita (m) 2) wesayît (n)
arazi: erazî
argüman: delil
arı: xas, -e, xalis, -e
arık: xete (m), mişare (m), erq (m)
arıza: arize (m)
arızalı: xirabe (n), xiraba (m)
arife: erefe
arsa: ersa (m)
arti: zêdek (n) (mat)
- artırma:** ziyadekerdîş (n), teksîrkerdîş (n)
arz: pêşkêş (n), erz (n)
asa: esa (m)
asayış: asayîş (n), emnîyet (n)
asgari: esxerî
asıl: esl (n), esas (n)
asi: asê
asker: leşker, -e; esker, -e
asma-I (idam etme): leqnayîş (n), aliqnayîş (n), daliqnayîş (n), îdamkerdîş (n), xeniqnayîş (n)
astrolog: munecîm, -e
aşama: etap (n), merhele (m)
aşhane: aşxane (n), loqante (n)
âşık-I: aşîq, -e
aşiret: eşîre (m), êle (m)
aşk: eşq (n)
aşure: aşûre (n)
ates: şewat (n)
atîf: etif (n)
atlas-I (bir tür kumaş): atlas (n)
atlas-II (haritalar kitabı): atlase (m)
avare: eware (n), ewara (m)
avcı: seydbaz, -e; seyddar, -e; seydwana, -e; seydkar, -e
avlu: hewş (n)
ayal: îyal, ewlad û îyal
ayan: eyan
ayar: eyar (n)
ayıp: eyb (n)
aylık: meaş (n)
aymaz: bêhayî, -ye; bêxeber
ayna: eyne (n), eynik (n)
aynen: eynen
ayni (huq.): eynî, -ye
ayrım: ferq (n), cîyayî (m)
ayyaş: eyyaş
aza: organ (n), aza (n)
azami: ezamî
azgın: har, -e
azıdışi: didanê kursî (n), didanê qirmî (n)
azil: wezîferavetîş (n), wezîferaeştîş (n), ezl (n)
Azrail: Ezraîl (n)
- B**
bağlantı: îrtibat (n), temas (n)
bağlaşma: ittîfaq (n)
baharat: beharat
bahis: behs (n)

bahsetmek: qal kerdene
baht: bext (n)
bahtiyar: mesud, -e
bakan: 1)ewnîyayox, -e; nîyadayox, -e 2)
wezîr, -e
bakaya: beqaya
bakıcı: miqatkerdox, -e; qayıtkerdox, -e
bakır: sifir (n)
bakkal: 1)beqal, -e; dikandar, -e
balina: hut, -e; balîna, -ye
balmumu: şema (m)
basınç: tezyîq (n)
basur: basur (n)
baş: qotike (m), qoqe (m), qafike (m)
başvuru: muracat (n)
battal: bettal
bayılma: xeriq (n), xeriqîyayîş (n), xe-
wirîyayîş (n)
bayi: bayî,
baytar: baytar, -e
beceri: meharet (n)
bela: bela
belde: şaristanek (n), bajarek (n), belde (n)
belediye: şaredarî (m), beledîya (m)
belge: wesîqe (n), sened (n)
beraat: berat
bereket: bereket
besin: xida (m)
bevliye: bewlîye (n)

cahil: cahîl, -e
caka: fiyaqe (n)
cami: camî (n)
casus: casus, -e
cazibe: cazîbe (m)
cefa: cefa
cehennem: cehenem (n)
ceht: xîret (n), cehd (n)
celp: celb (n)
cemaat: cemat (n)
cemre: cemre (n)
cenk: ceng (n)
cereyan: cereyan (n)
cerime: cerîme
cerrah: cerah, -e
cerrahi: cerahî (m)
cetvel: cetwel (n)
cevap: cewab (n)

çaba: xîret (n), cehd (n)
çadır: xeyme (m)

beyanat: beyanat (n)
beyit: beyte (m)
biçim: şekil (n), suret (n)
biçme: fesilnayîş (n), birnayîş (n)
bildirim: teblîxat (n)
bilgi: elm (n), melumat (n)
bilgin: alim, -e; ilimdar, -e
bilmece: çibenok (n), mertal (n)
bina: bîna (m)
binme: suwarbîyayîş (n)
birçok: xeylêk
bitirme: qedênayîş (n), xelisnayîş (n)
borç: deyn (n)
boy: qame (m)
bozma: 1)xeripnayîş (n), herimnayîş (n),
şehtnayîş (n)
bölge: herême (m), mintiqa (m)
buhran: krîz (n), buhran (n)
bulamaç: herîre (m)
buruşmak: qirmiçîyayene,
buyruk: ferman (n), emr (n)
buz: qeşa (n), cemed (n)
bülbül: bilbil (n)
bütünleme: tamamkerdiş (n), îkmal (n), îk-
malkerdiş (n)
bütünlemek: tamam kerdene, îkmal
kerdene
büyü: efsûn (n), sêhr (n)

C

ceylan: xezal, -e
ceza: ceza (m)
cezve: cezwe (n)
cihan: kaînat (n), alem (n)
cihanşümül: alemşümûl, -e; kaînatşümûl,
-e; cihanşümûl, -e
cihaz: cihaz (n)
cihet: het (n), cîhet (n)
cila: cîla (m), seqil (n)
cilt: cîld (n)
cilve: cîlwe
cin: cîn (n)
cins: cîns (n)
cinsiyet: cînsiyet (n)
cirit: cirîd (n)
cuma: cume (n)
cüz: 1) qisim (n) 2) cuze (m)

Ç

çağ: dewr (n), çax (n)
çalışma: şuxulfiyayîş (n)

çanak anten: tewqe (m)
 çark: çerx (n)
 çekici: cazîbedar, -e
 çekirdek: bezra (m)
 çekişmek: reqabet kerdene
 çift: zewnce (m), zewc (m)

daimi encümen: encumeno daîmî
daire: dayîre (n)
damga: damxe (m)
danışma: mişewre (n)
dans: reqîs (n)
dara: ebre (n), dara (m)
darbe: derbe (m)
dargın: qehirîyaya (m), qehirîyayîye (m),
 hêrsbîyaya (m), hêrsbîyaye (n)
dava: dewa (m)
davar: pes (n), mal (n), dewar (n)
davet: dawet (n)
davul: neqra (m)
dayanak: mesned (n), îstînadgeh (n)
dayanma: tebat (n)
dayı: xal (n)
dedektif: xefîye (n), xefîya (m)
defnetme: defin (n), definkerdîş (n)
defter: defter (n)
değer: qîymet (n)
değişik: bedilîyaye (n), bedilîyaya (m)
delil: delîl (n)
demeç: beyanat (n)
deneme: ceribnayîş (n)
denence: ferezîye (m)
denetçi: tefîşker, -e
deney: cerib (n)
deneyim: tecrube (n)
deneysel: ceribkî (n), tecrubî (n)
deprem: zelzele (n)
deri: çerme (n), çerme (n)
dert: derd (n), kul (n)
destan: destane (m)
detay: teferuat (n)
devam: dewam (n), dom (n)
devir: dewr (n)
devirme: qelibnayîş (n)

ebedi: ebedî, -ye
ecel: ecel (n)
ecza: ecza
edat: edat (n)
edebi: edebî, -ye
edebiyat: edebîyat (n)

çizgi: 1) xêze (m), xete (m)
 çoğalma: ziyadebiyayîş (n), zêdîyayîş (n),
 teksîrbîyayîş (n)
çoluk çocuk: keye û kulfet, mal û milal,
 eyel-meyel
 çözüm: hel (n)

D

devlet: dewlete (m)
devran: dewran
deyim: 1) tebir (n) 2) qewl (n)
dışalım: îdxalat (n)
dışsatım: îxracat (n)
dikkat: dîqet
dilmaç: tercuman, -e
din: dîn (n)
diploma: şehadetname (n)
dişi at : mahîne (m)
divan: dîwan (n)
doğa: tebîet (n)
doğal: tebîî, -ye
dolaşmak: fetilîyayene
domuz: xenzîr, -e
donanım: tesîsat (n)
donma: cemidîyayîş (n), qeşagirewtîş (n),
 qerisîyayîş (n), qersegirewtîş (n), qersedekewtîş (n), qefilîyayîş (n)
dönek: (mecazi) qehpe (m, n) (حبق)
döngü: fetil (n), çerx (n)
dönüşme: tehewul (n), tebdilbîyayîş (n)
döşeme: tesîsat (n)
döşeme: mefrûşat (n)
duman: duman (n), dû (n), dûxan (n)
durgun: sakin, -e
durum: rewşe (m), hal (n), wezîyet (n)
duyarlı: hîsgêr, -e; hîstenik, -e; hesas, -e
duyu: hîs (n)
duyuru: îlan (n)
dükkân: dikan (n)
düldül: duldul
dünya: cîhan (n), dinya (m)
düş: xeyal (n)
düşman: dîşmen, -e; dîşmin, -e
düşsel: xeyalî, -ye

E

efsane: efsane (m)
efsanevi: efsanewî, -ye
efsun: efsûn (n), sêhr (n)
egzersiz: temrîn (n)
eğim: meyl (n)
eğlenme: keyfkerdîş (n)

ehlisünnet: ehlê sunetî
ehliyet: ehliyet (n)
ek: îlawe (n)
ekin: zîyan (n)
elaman: elaman (ناملال)
elçi: 1)qasid, -e 2)sefir, -e
elmas: elmas (n)
elti: cêrî (m), cêriye (m)
emanet: emanete (m)
emekçi: zehmetkêş, -e
emekli: teqawut, -e
emin: emîn
emir: ferman (n), emr (n)
emlak: emlak (n)
emniyet: asayîş (n), emniyet (n)
encümen: encumen (n)
endişe: fikar (n), qesawet (n)
engel: manî, -ye
enkaz: xirbe (m)

faal: feal, -e, tesîrdar, -e
faaliyet: xebate
faiz: faiz (n), rîba (m), selef (n)
fakirlik: feqîriye (m), feqîrî (m),
fal: fal (n)
falan: filan, -e; filankes, -e
falcı: remildar, -e; faldar, -e
fantastik: xeyalî, -ye
faraziye: ferezîye (m)
fason: fesilnayîş (n)
fazilet: fezîlet (n)
faziletli: fezîletdar, -e
fazla: zîyade
fecir: şefeq (n), fecir (n)

gaddar: xedirkerdox, -e; xedar, -e; bêrehm, -e; bêmerhemet, -e
gadir: xedir (n), bêrehmî (m), bêmerhemetî (m)
gafil: bêhayî, -ye; bêxeber, -e
gaile: xayîle (n)
galiba: xalîba
gam: xem (n)
garaz: xerez (n)
gariban: 1)xerîb
gasilhane: xesilxane (n)
gaye: xaye (n)
gayret: xîret (n), cehd (n)
gazap: xezeb (n)
gazel: xezele (m)
geçerli: muteber, -e; carî, -ye

epey: xeylê
erbap: erbab
erdem: fezîlet (n)
erteleme: taloq (n)
esas: esas
esasen: esasen
esnaf: esnaf, -e
esrar: esrar
eşarp: qemte (m)
eşkiya: eşqîya (n, m)
eşref: eşref
etki: tesîr (n)
etraf: etraf
ev: ban (n), (بن)
evlenme: zewicîyayîş (n)
evren: kaînat (n), alem (n)
evvela: ewela, ewilî
eziyet: teda (m)

F

felaket: felakete (m), xafîle (m), musîbete (m), xezeb (n)
felç: felc (n)
felek: felek (n)
fena: xirab, -e
fert: ferd, -e
fesih: betalkerdîş (n), fesix (n)
feveran: feweran
fırka: fırqa
fitik: fitiq (n)
fitri: fitrî, -ye
filtre: sefok (n)
fukara: fiqare

G

geçersizlik: 1) betalî (m), bêhukmî (m) 2) qelpîye (m)
geçindirme: miqatkerdiş (n), qayîtkerdiş (n), miqatbîyayîş (n)
gelecek: îstîqbal (n)
gelenek: urf û adet
gelgit: meddûcezîr (n)
gelip geçici: fanî, -ye
gelir: warîdat (n), hasilat (n)
gemi: keştî (m)
genel: pêroyî, hemeyî, umûmî
gerdel: elbe (m), elbike (m)
gereç: malzeme (n)
gerici: murtecî, -ye
geviş: nişor (n), mişor (n)
gezgin: seyah, -e

gezici (seyyar): seyar, -e
gezme: fetilyayış (n)
gıda: xida (m)
gıyabî: xîyabî
gıybet: xiybet (n)
gider: şîyaye (n), mesref (n)
giyim kuşam: kinc û kisvet
göçmen: macir, -e
göçü: hezaz (n), heyelan (n)
göreceli: nisbî, -ye; îzafî, -ye
görenek: adet (n), tore (n)
görev: wezîfe (n)
gövde: 1)govde (n), beden (n) 2)(ağaç

haber: xebere (m), hayî (m)
haberci: xeberber, -e; qasid, -e
hacim: hecm (n)
haciz: heciz (n)
hademe: xedeme (n), xedema (m)
hadımlaşdırılma: xesênîyayış (n),
hadise: hedîse (n)
hafif: xeffif, -e
hafiye: xefiye (n), xefiya (m)
hafriyat: hefrîyat (n)
haham: haxam (n)
hain: xayîn, -e
hak: heq (n)
hakikat: heqîqete (m)
hakikaten: heqîqeten
hakiki: heqîqî, -ye
hakim: hakîm
hal-I: hal (n)
hal-II: hel (n)
hala: eme (m), emike (m)
halat: kendir (n), xelat (n)
halk: xelk
halis: xas, -e, xalis, -e
halka: helqa (m), xeleke (m)
hamal: hemal, -e
hamam: hemam (n)
hamur: [xe]mîr
hançer: xencer (n)
Hanefî: henefî, -ye
hapis: hepis (n), hepisxane (n), zîndan (n)
harabe: xirbe (m)
haram: heram, -e
harbi: herbî
harç: xerc (n)
hareket: hereket (n)
harf: herfe (m)
harika: harîka

gövdesi) qirm (n)
gözaltı: nezaret (n)
gözetim: 1) qayîtkerdiş (n) 2) seveknayış (n), muhafeze (n), miqatkerdiş (n) 3) nezaret (n)
gözlemek: muşahede kerdene
güç: 1) qewet (n) 2)zehmet, -e
güçlü: biqewet, -e; qewetin, -e
güçlük: zehmet (n), zehmetî (m)
günah: gune (n)
gündelik: yewmîye (n)
güvenlik: asayış (n)

H

harita: xerîta (m)
harp: ceng (n), herb (n)
has: xas
hâsîlat: warîdat (n), hasilat (n)
hasır: hesîre (m)
hasret: hesrete (m), hesre (m)
hâşâ: heşa
haşhaş: xaşxaş (n)
hat: xêze (m), xete (m)
hata: xeta (m), xeletî (m), xeletîye (m), xeletênî (m), şaşî (m), şaşîye (m)
hatır: xatır (n)
hattat: weşnus, -e; xetat, -e
havadis: hewadis
havale: 1)hewale (n), dewrkerdiş (n) hewale (n) (tıpta)
hayal: xeyal (n)
hayali: xeyalî, -ye
hayat: heyat (n)
haydut: heramî, -ye; heydut, -e
hayır: xeyr, -e
hayran: heyran, -e
hayvan: heywan, -e
hazır: hazir, -e
hazret: hezret
hece: hece (m)
hedef: hedef (n)
hekim: hekîm, -e
helal: helal, -e
herk: filhan (n)
hesap: hesab (n)
heves: hewes (n)
heybe: heqîbe (n)
heyet: heyet (n)
heykel: qame (m), heykel (n)
hinzır: xenzîr, -e
Huristiyan: xiristîyan, -e; file (n), fila (m)

hırka: xırqe (n)
hırs: hêrs (n)
hıyanet: xayîniye (m), xîyanet (n)
hikâye: hîkaye (m)
hile: hîle (n), xilt (n)
hintkeneviri: esrar (n)
hipotez: ferezîye (m)

ibne: îbne (n)
icap: luzum (n), îcab (n)
içerik: muhtewa (m)
içtihat: îçtîhad (n)
içtimai: cematkî
idare: îdare (n)
idari: îdarî
idman: îdman (n)
ifade: îfade (n)
iflas: îflas (n)
ifraz: îfraz (n)
iftar: fitar (n)
ihale: îhale (n)
iharet: xayîniye (m), xayîni (m), xayînenî (m), xîyanet (n)
ihmal: îhmal (n)
ihraç: îhraç (n)
ihracat: îhrcat (n)
ihtar: îxtar (n)
ihtarname: îxtarname (n)
ihtilal: îhtîlal
ihtiyaç: ihtîyac (n), hewcedariye (m), hewcedarî (m)
ihtiyar: îxtîyar, -e
ihtiyatî: ihtîyatî, -ye
ihtiyatî tedbir: tedbirê ihtîyatî (n)
ikaz: balantiş (n), îqaz (n)
iklim: îklîm (n), hewa (n)
ikmal: îkmal (n), temamkerdiş (n)
ikram: îkram (n)
ikramiye: îkramîye (m)
iktibas: 1)deynkerde (n), deynkerdiş (n) 2) neqlkerde (n), îqtîbas (n)
iktidar: îqtîdar (n)
ilah: îlah (n), Ellah (n), Heq (n), Reb (n), Rebî (n),
ilam: îlam (n) (huq.)
ilan: îlan (n)
ilave: îlawe (n)
ilçe: qeza (m)
ilgeç: edat (n)
ilgi: eleqe (n)
ilkin: ewela, ewilî

hisse: hîse (n)
hiza: hîza (m)
hizmet: xizmet (n)
hoşnut: memnun, -e; razî, -ye
hukuk: huqûq (n)
huzur: huzur (n)

İ

illa: îlla
iltica: îltîca (m)
imal: îmal (n)
imalat: îmalat (n)
imam: îmam (n)
iman: îman (n)
imar: awanî (m)
imge: xeyal (n)
imgesel: xeyalî, -ye
imha: îmha (m)
imtahan: îmtihan (n)
imza: îmza (m)
inanç: îman (n), îtîqad (n)
incik: çîp (m), saq (n)
insaf: însaf (n)
insan: merdim, -e; **însan,** -e
inşaat: înşaat (n), awanî (m), awanîye (m)
inzibat: înzibat (n)
ipek: birîsim (n)
irtibat: îrtîbat (n)
irsaliye: îrsaliye (m)
irtifak: îrtîfaq (n)
iskân: îskan (n)
İslam: îslam, -e; musulman, -e
isnat: îsnad (n)
ispat: îspat (n)
istifa: îstîfa (m)
istihkâm: îstîhkam (n)
istikamet: îstîqamet (n)
istikbal: îstîqbal (n), ameyox (n)
istimlak: îstîmlak (n)
istismar: îstîsmar (n)
isyan: serewedaritiş (n), îsyan (n)
iş: kar (n), xebate (m)
işaret: nişan (n), îşaret (n)
işçi: xebatkar, -e, emela (m), emele (n)
işgal: îşxal (n)
iştah: made (n), îştah (n), mîzac (n)
it: kelp, -e
itfaiye: îtfaiya (m)
ithalat: îdxalat (n)
itiraf: îtiraf (n)
ittifak: îttîfaq (n)

ivedi: acîl, -e
izah: îzah (n)
izahat: îzahat (n)
izaleîşüyu: îzaleyêşuyû (n)

izan: îzan
izleme: 1)taqîbkerdiş (n), temaşekerdiş (n),
 qayîtkerdiş (n), seyrkerdiş (n)
izolasyon: tecrîd (n)

K

kabala: qebala (m)
kabız: qebz (n)
kabile: qebîla (m)
kabiliyet: qabilîyet (n)
kabul: qebul (n)
kadayîf: qedayîf (n)
kadeh: qedehe (m)
kademe: qedeme (m)
kadı: qazî, -ye
kadife: qedife (n)
kafatası: qaf (n)
kafes: qefes (n)
kâfi: kafi
kafile: qefle (n)
kafir: kafir
kafiye: qafiye (m)
kaftan: xeftane (m)
kahir: qehir (n)
kahve: qewe (n)
kalem: qeleme (m)
kalfa: xelfe, -e
kalp: qelb (n)
kalıp: qalib (n)
kamber: qenber (n)
kantar: qenter (n)
kanun: qanûn (n)
kara -I: erd (n)
kara -II: siya, -ye; qer, -e
karar: bire (m), qerar (n)
kas(lar): edaleyî (zh)
kasvet: qesewet (m)
kat: 1)qat (n), tebeq (n), qanat (n)
kavim: qewm (n)
kaydetme: qeydkerdiş (n)
kayıt: qeyd (n)
kaza: qeza (n)
keder: keder (n)
kefalet: kefilîye (m), kefalet (n)
kefen: kefen (n)
kefil: kefil, -e
kefillik: kefilîye (m)
kefir: kefir (n)
kefiye: kefi (m), kefiye (m)
kehribar: kehreba (n)
kesin: qetî, -ye; tesil, -e

keten: keten (n)
kıdem: qideme (m)
kısarak: mahîne (m)
kıta: qita (m)
kıtlık: xela (m)
kıyafet: qiyafet (n)
kıyıcı: xedirkerdox, -e; xedar, -e; bêrehm,
 -e; bêmerhemet, -e
kıbar: kîbar, -e
kıbrit: nifte (m)
kilise: dêr (n), kilîse (n)
kımya: kîmya (m)
kin: rike (m), kîn (n), xerez (n)
kişi: kes, -e; ten, şexs, -e
kitap: kitab (n)
kolon: estune (m)
komşu: embiryan, -e; cîran, -e
komut: ferman (n), emr (n)
kontakt: temas (n)
konu: mewzû (n), behs (n)
konuk: misafir, -e
konut: mesken (n), ban (n)
koşul: şert (n), merc (n)
kovmak: fetilnayene
kovuşturma: taqîbkerdiş (n), taqîbat (n)
kozmos: kaînat (n), alem (n),
kötüleştirme: herimnayîş (n)
kudurganlık: hariye (m), harî (m),
kumar: qumar (n)
kural: qayde (n)
Kur'an: Quran (n)
kurban: qurban (n)
kurtuluş: xelasîye (m), xelasî (m), xelase
 (m), felat (n)
kurul: heyet (n)
kuruluş: tesîs (n)
kusma: qelibnayîş (n)
kusur: qisûr (n)
kuş: teyr, -e
kutlu: bimbarek, -e
kutnu: qutnî (n)
kutsal: muqeddes, -e;
kutup: qutube (m)
küfür: kufir (n)
kürsü: kursî (n)

laf: qisa (m), qesa (m), qale (m)
lahana: kelem (n)
lahmacun: lehmecon (n)
lazım: lazim, -e

maaş: meaş (n)
macun: macun (n)
mağara: şikefte (m), mixara (m), kaf (n)
mağdur: mexdur, -e
mahal: herême (m), mehel (n)
mahalle: taxe (m)
mahalli: meheli, -ye; herêmi, -ye
mahkeme: mehkeme (m)
mahkum: mehkûm, -e
mahluk: mexluq, -e
mahpus: hepsi, -ye
mahpushane: hepixane (n)
mahrem: mehrem, -e
mahsul: mehsul (n)
mahsus: qestî, mexsus
makale: meqale (m)
makara: meqara (m)
makas: meqes (n)
makbuz: meqbûze (m)
maksat: meqsed (n)
maktul: meqtûl, -e
mali: malî
maliye: malîye (m)
mana: mana (m)
mangal: manqale (m)
mâni: manî, -ye
mantık: mentiq (n)
manzum: menzûm, -e
marangoz: necar, -e
marifet: merifet (n)
maskara: qeşmer, -e; soterî, -ye, mesxere
maslahat: meslehet (n)
masraf: mesref (n)
mastar: mesder (n)
maşallah: 1)maşela 2)(bir tür nazarlık):
maşela (n, nm)
maşrapa: şerb (n), şerbik (n), meşrefe (n)
matkap: xeşebî (m), metqeb (n)
matrah (ekonomide): metreh (n)
mazbata: mezbeta (m)
mazlum: mezlûm, -e
maznun: meznun, -e
mebus: mebus, -e
mecal: mecal (n)
meclis: meclîs (n)

L

lehçe: lehçe (m)
lehim: lehîm (n)
levazım: lewazim (n)

M

mecbur, -e: mecbur
mecra: mecra (m)
meddücezir: meddücezîr (n)
medeni: medenî, -ye
medeniyet: medenîyet (n)
mektup: mektube (m)
melül: melul, -e
memleket, memleket (n)
mental: zihnî, -ye
merak: meraq (n)
merci: meqam (n)
merhaba: merheba (m)
merhale: merhele (m)
merhametsiz: xedar, -e
merhum: rehmetî, -ye
meri: muteber, -e; carî, -ye
merkez: merkez
mermi: mermî (m), qerşune (m)
mesai: mesaî (n)
mescit: camîyek (n), mescîd (n)
mesel (kısa öykü): mesela (m)
meslek: meslek (n)
meşru: meşrû
meşrubat: meşrubat (n)
meşruiyet: meşrûiyet (n)
mevzi: 1) herême (m) 2)mewzî (n)
mevzu: mewzû (n), behs (n)
mevzuat: mewzûat (n)
mezar: tirbe (m), meqbere (m), mezele (m), qebre (m)
mezat: mezat (n)
mezbaħa: selexane (n)
mezhep: mezheb (n)
mezra: deweke (m), mezra (m)
mezun: mezun, -e
mide: made (n)
miktar: mîqdar (n), savyar (n)
millet: millet (n), netewe (m)
mimar: mîmar, -e
minnet: minet (m)
miras: mîras (n)
misal: mîsale (m)
miskal: misqal (n)
mizah: mîzeh (n)
muaf: muaf, -e

- muafiyet:** muafîye (m), muafî (m), muafiyet (n)
muallim: mamosta (m, n), malim, -e
muamele: muamele (m)
muayene: muayene (n)
muhabere: muxabere (m)
muhabir: muxabir, -e
muhacir: macir, -e
muhafız: muhafız, -e; pawitox, -e; seveknayox, -e
muhallebi: muhalebî (m)
muhasebe: hesabdarîye (m), muhasebe (n)
muhasip: hesabdar, -e
muhasiplik: hesabdarîye (m)
muhbir: muxbîr, -e
muhbirlik: muxbîrîye (m), muxbîrî (m)
muhit: muhît
muhtaç 1) hewcedar, -e 2) muhtac, -e
muhtar: muxtar, -e
muhteva: muhtewa (m)
mukaddes: muqeddes, -e; pîroz, -e
mukavele: muqawele (n),
mumluk: şamdane (m)
murat: mirad (n)
murdar: murdar, -e
musahip: misayîb (n)
musahiplik: misayîbiye (m), misayîbênî (m)
Mushaf: Mishef (n)
mutemed: mutemed
muvafakat: qebulkerdiş (n), tesdiqkerdiş (n), muwafeqet (n)
mübarek: bimbarek, -e
mübaşir: mubaşir, -e
mücadele: mucadele (n)
müddet: mudet (n)
müdire: mudire (m)
müdür: mudir (n)
müebbet: ebedî, -ye; muebed, -e
müeyyide: qudretê îcra (n), ceza (m)
müezzin: muezîn (n)
- nabız:** nebz
nadas: filhankerdiş (n)
nafaka: nefeqa (m) (huq.)
nafile: nafîle (m)
nahiye: nahîye (m)
nakiş: neqîş (n)
nakil: neqlkerdiş (n), neql (n)
nal: nale (n)
namus: namûs (n)
- müezzinlik:** muezînîye (m), muezînî (m)
müfettiş: mufetiş, -e
mühendis: muhendis, -e
mühim: muhîm, -e
mühlet: muhlet (n), wade (n)
mühür: mor (n)
mükâfat: xelate (m), mukafat (n)
mükellef: mukelef, -e
mülakat: mulaqat (n)
mülk: milk (n)
mülkiyet: wayîriye (m), wayîrî (m)
mülteci: multecî, -ye
mümin: mumîn, -e
mümine: mumîne (m)
münakaşa: munaqeşe (m)
münasip: munasib, -e
münderecat: tedeyî (zh)
mündericat: tedeyî (zh)
müneccim: munecîm, -e
münevver: munewer, -e
müracaat: muracat (n)
mürebbiye: murebîye (m)
mürekkep: murekeb (n)
mürettebat: muretebat (n)
müsaade: misade
müsabaka: musabeqa (m)
müsait: musaîd, -e
Müslüman: musulman, -e; îslam, -e
müstakil: mustaqîl, -e
müştəşar: musteşar, -e
müşahede: muşahede (n),
müşavere: mişewre (n)
müşavir: şêwirmend, -e; mişawîr, -e
müştərek: hempar, -e, miştərek
müteahhit: mutahîd, -e
mütenasip: mutenasib, -e
mütercim: mutercîm, -e, tercumekerdox, -e
mütevazı: mutewazî, -ye
müvekkil: muwekîl, -e
müzekkere: muzekkere (n)
- N
- nane:** nane (n)
naşir: naşir, -e
nazar: nefes (n), nezer (n)
nazari: nezerî, -ye
nazariye: teorî (m), nezerîye (m)
nazik: nazik, -e
naziklik: nazikî (m), nazikîye (m)
nebat: nebat (n)
neden: sebeb (n)

nefer: nefer (n)
nefes: helm (n), nefes (n)
nefis: nefis (n)
nefret: nefret (n)
nesil: az (n), nesil (n)
nesir: nesir, -e
neşir: neşir (n)
nezaret: nezaret (n)
nezle: nezle (n)
nisap: nîsab (n)

okul: mekteb (n)
olanak: îmkân (n)
olay: hedîse (n)
onarım: tamîr (n), tamîrat (n)
onay: tesdîq (n)

öç: heyf (n)
ödemek: heq dayene
ödence: tezmînat (n)
ödev: wezîfe (n)
ödül: xelate (m), mukafat (n)
öfke: hêrs (n), xezeb (n), qehir (n)
öğrenci: telebe (n), teleba (m)
ölçü: peyme (n), mîqyas (n)
ölümlü: fanî, -ye
ölümsüz: ebedî, -ye

parlamentar: mebus, -e
parlatma: beriqnayîş (n)
paydaş: şirik, -e; hîsedar, -e
pekmez: helawe (m), aqît (n),

raf: ref (n)
rahat: rehet, -e
rahibe: rahîbe (m)
rahmet: rehmet (n)
rahmetli: rehmetî, -ye
rakam: reqeme (m)
rakı: reqî (m)
rayiç: rayic (n)

saat: saete (m)
sabah: siba (n)
saban: alete (m)
sabır: sebir (n)
sabun: sabun (n)

nispet: nisbet (n)
nispi: nisbî, -ye
nışan: nîşan (n)
nizam: nîzam (n)
nokta: nuqta (m)
normal: adetî, -ye
nur: nur (n)
nutuk: nutiq (n)
nüfus: nufus (n)

O

operasyon: emeliyet (n)
oran: nisbet (n)
organ: aza (n)
ortak: hîsedar, -e; şirik, -e
oyma: neqirmayîş (n)

Ö

önlem: tedbîr (n)
ördek: bette (m)
örf âdet: urf û adet, adet û tore
örnek: nimûne (m), mîsale (m)
övme: wesfdâyîş (n)
özdeş: eynî
özel: arizî, -ye; xususî, -ye; kesî, -ye; şexsî, -ye; zatî, -ye; xas, -e
özellik: xususiyet (n), xasîyet (n)
özendirme: teşwîq (n), teşwîqkerdiş (n)

P

politik: sîyasî, -ye
politika: sîyaset (n)
problem: mesele (n)

R

rekabet: reqabet (n)
resim: resim (n)
resmî: fermî, -ye; resmî, -ye
reyhan: rihan (n)
ruh: ruh (n)
rübai: rubaî (m)
rüşvet: rişwet (n)

S

sac: tewqe (m)
sade: sade
saf: xalis, -e
safi: safî
safran: zeferan (n)

- sağaltma:** tedawî (m)
sağaltman: hekim, -e
sağanak: qetre (m)
sağlam: mezbut, -e; qayîm, -e
sağlık: sihet (n)
sağtöre: exlaq (n)
sahne: sehne (n)
sahne: sehne (n)
sahte: qelp, -e;
sahur: suhur (n)
sakin: sakîn, -e
salahiyet: selahîyet (n)
salata: salate (n)
sanal: tesewurî, -ye
sanat: senet (n)
sanatçı: senetkar, -e
sanayi: sanayî
sandalye: sandalî (n)
santral: merkezi
saptama: tesbît (n)
saraç: serac, -e
sarraf: seraf, -e
saten: seten (n)
savaş: ceng (n), herb (n)
savunma: mudafa (m)
saygı: hurmet (n), îhtîram (n)
sayı: tene, hebe (m)
sayın: muhterem, -e
sayma-II: qedrzanayîş (n), qedrdayîş (n),
hesibnayîş (n)
sebepe: sebeb (n)
sedir: sedir (n)
sedye: sedya (m)
sefer: sefer (n)
sekreter: katib, -e
selam: selam (n)
selamünaleyküm: selamuneleykum
sele (büyük sele): mekube (m),
senet: sened (n)
sepet: sele (m), sepete (m)
sepi: debaxe (m)
setre: setre (n)
- şafak:** şefeq (n), fecir (n)
Şafii: şafi, -ye
şahbeyit: şahbeyte (m)
şahıs: kes, -e; şexs, -e
şair: şair, -e
şamama: şemamoke (m)
şans: bext (n), siûd (n), talih (n), yom
şap: şeb (n)
- seyir:** seyîr (n)
seyirci: temaşekerdox, -e; seyrkerdox, -e
seyis: seyîs, -e
seyyah: seyah, -e
seyyar: seyar, -e
sıfat: sifet (n)
sığınma: îltîca (m)
sınamak: ceribnayene, tecrube kerdene
sınav: îmtihan (n)
sınıf: sinife (m)
sicil: sicil (n)
sihir: efsûn (n), sêhr (n)
silah: sileh (n)
simya: sîmya (m)
siyasa: sîyaset (n)
sohbet: sohbet (n)
sokak: zıqaq (n)
soku: cirne (m)
sonra: badê, badê cû
sonrasız: ebedî, -ye; muebed, -e
soru: sual (n)
sorun: mesele (n)
soruşturma: tehqîqat (n)
soruşturmacı: tehqîqatkerdox, -e; mu-
heqîq, -e
- sosyal:** cematkî
soytarı: qeşmer, -e; soterî, -ye
söz: qisa (m), xebere (m), qale (m) qewl
(n), wad (n)
sözleşme: muqawele (n), muqawelename
(n)
subay: zabit, -e
suç: gune (n)
sünnet: sunet (n)
Sünni: sunî, -ye
sürat: suret (n)
südüme: domnayîş (n) devamkerdiş (n)
süre: mudet (n)
sütun: estune (m)
süvari: suwar, -e; suwarî, -ye
süzme: sefênayene
- Ş**
- şarap:** şerab (n), mey (m)
şart: merc (n), şert (n)
şehit: şehîd, -e
şeker: şeker
şerbet: şerbet (n)
şeref: şeref (n)
şeyh: şêx, -e
şeytan: şeytan, -e; îblîs (n)

şifa: şifa (m), weşbîyayış (n)
şifre: şifre (n)
Şii: şîi, -ye
şiir: şîire (m)
şirin: şîrin, -e

taahhüt: teehud
tabaka-I: tebeq (n), qat (n)
tabiat: tebîet (n)
tabii: tebîi, -ye
tabure: tabura (m)
tabut: tabut (n)
taciz: tacîz (n)
tahakkuk: tehequq (n)
tahammül: tehemul (n)
tahannebi üzüümü: tehnebî (m)
tahlil: heb (n), zad (n)
tahmin: texmîn (n)
tahsilat: tehsilkerdiş (n), tehsilat (n)
tahsis: teksîs (n)
tahta: texte (n)
takibat: taqîbat (n)
takriben: teqrîben
tam: tam, -e
tamam: tamam, -e
tamim: tamîm
tamir: tamîr (n)
tandır: tenûre (m)
tane: tene (m), hebe (m)
tanık: şahid, -e
tanım: terîf (n)
tarım: zîret (n)
tarif: pênas (n), terîf (n)
tarife: tarife (m)
tarih: tarîx (n)
tarikât: terîqet (n)
tartışma: munaqeşe (m)
tarz: uslûb (n)
tasdik: tesdîq (n)
tasfiye: tesfîye (m)
taşak: bati (n)
taşıt: wasita (m), wesayît (n)
tat: tehm (n), lezet (n), ekil (n)
tatbik: tetbîq
tatbikat: tetbîqat
tatıl: betlane (n), tehtîl (n)
tatmak: tehm kerdene, tehmneyene
tavsiye: wesî (m), tewsiye (m)
tayin: tayîn (n)
tayyare: teyara (m)
taziye: eza (m), ezayî (m), teziye (m)

şubat: sibate (m)
şurup: şurub (n)
şuur: şîür
şüphe: şik (n)

T

tebliğ: teblîx (n)
tecavüz: tecawuz (n)
tecil: tecîl (n)
tecrit: tecrid (n)
tecrübe: tecrube (n)
tedavi: tedawî (m)
tedbir: tebdîr (n)
tefrika: tefrîqa (m)
tefsir: tefsîr (n)
teftiş: tefîş (n)
teğmen: mulazim, -e
tehlike: xeter (n), tehluke (n)
teklif: teklîf (n)
tekst: metn (n)
telaş: telaş (n)
temas: temas (n)
temaşa: temaşe (n)
teminat: temînat (n)
temiz: temîz, -e
temsilci: temsîlkar, -e
tenasüp: tenasub (n)
teneffüs: teneffus (n), mabên (n)
tenzilat: tenzîlat (n)
teolog: îlahîyatnas, -e
teoloji: îlahîyat (n)
ter: ereq (n)
tercüme: tercume (n)
terfi: terfî (n)
tertip: tertîb (n)
terhis: terxîs (n)
tescil: tescîl (n), qeyd (n), qeydkerdiş (n)
tesis: tesîs (n)
tesisat: tesîsat (n)
teskere: teskere (n)
teslim: teslîm (n)
tespih: tezbîhe (m)
tespit: tesbît (n)
tesviye: teswîye (n)
teşkilat: teşkîlat (n)
teşrif: şerefdayîş (n), teşrîf (n)
teşrifat: teşrîfat (n)
tevhit: tewhîd (n)
tevkif: tewqîf (n), tewqîfkerdiş (n)
tevkifevi: hepîsxane (n)
teyze: xale (m), xalike (m), xalete (m)

tıp: tib (n)
ticaret: ticaret (n)
titr: unwan (n)
tohum: toxim (n), tov (n), bezre (n)
tokat: lekmate (m)
toplama: cemkerdiş (n)
toy-I: naşî, -ye; xeşîm, -e; ecemî, -ye
toy-II (bir kuş): bete (m)
tozluk: saqe (n)
tutukevi: hepîsxane (n)

uçak: teyara (m)
ufuk: ufûq (n)
ulus: millet (n)
umumi: umûmî
us: aqıl (n)
usul: ûsul (n)
uyarı: îqaz (n)

ücret: ucret (n), heq (n)
üretici: hasilker, -e
üretme: tehsilkerdiş (n), hasilkerdiş (n),
îstîhsal (n)
üroloji: bewliye (n)

vaaz: weaze (m)
vade: muhlet (n), wade (n)
vahşi: wehşî, -ye
vakit: zeman (n), wext (n), mehal (n)
varidat: ameye (n), hasilat (n)
varlık: mewcûdiye (m), mewcûdiyet (n)
vazifeli: wezîfedar, -e
vaziyet: hal (n), weziyet (n)
veba: weba (m)
vebal: webal (n)
vefat: wefat (n)

yabancı: xerîb, -e; ecnebî, -ye
yabanıl: wehşî, -ye
Yahudi: yahudî, -ye; cihud, -e; benîsraîl
(n)
yaklaşık: teqrîbî
yalan: zure (m), xîlafe (m)
yalnız: tena, sirf, safî
yanıt: cewab (n)
yani: yanî (bs)
yanlış: xelet, -e; xetayin, -e
yapı: awanî (m), bîna (m), ban (n)
yapışmak: zeliqîyayene,

tutuşma: tafînîyayîş (n)
tuzak: dame (m), dafe (m), dafike (m), feqe
(m)
tüccar: tacîr, -e
tüketim: serf (n)
tüm: kulî
tümce: cumle (m)
türbe: tirbe (m)
tüzük: nîzamname (n)

U

uygar: medenî, -ye
uygun: munasib, -e; musaîd, -e; muwafîq,
-e
uyum: fesale (m)
uzay: feza (m)
uzuv: organ (n), aza (n)

Ü

ürün: mehsul (n)
üslup: uslûb (n)
usul: usûl (n)
üzüntü: kerb (n), keder (n), qesawet (n)

V

vekâlet: wekîliye (m), wekalet (n), wezîriye
(m), wezaret (n)
vekil: wekîl, -e
velayet: welîyiye (m), welîyî (m), welayet
(n)
velut: welûd, -e
vesayet: wasîyiye (m), wasîyî (m), wesayet
(n)
vezne: wezne (n)
vîlayet: 1)wîlayet (n)

Y

yapıt: eser (n)
yara: dirbete (m), darbe (m)
yaralı: dirbetin, -e
yararlı: feydedar, -e
yaratma: xelet (n), xeletkerdiş (n), xelet-
qayîş (n)
yarışma: musabeqa (m)
yarlık: ferman (n)
yas: eza (m)
yaş-I: emr (n)
yaşam: heyat (n)
yavaş: fesal, **ûsul**

yayın: neşriyat (n)
yazık: heyf (n)
yazınsal: edebî, -ye
yemeni: yemenî (n)
yer: erd (n)
yerel: meheli, -ye; herêmî, -ye
yerinde: munasib, -e
yetenek: qabilîyet (n)
yeter: kafi
yetki: selahîyet (n)

zahire: zexîre (n)
zahmet: zehmet (n), zehmetî (m),
zalim: zalim, -e; zulmkar, -e
zam: zam (n)
zaman: zeman (n), wext (n), mehal (n)
zarar: zîyan (n), zerar (n)
zarf: zerfe (m)
zatürre: zature (n)
zavallı: fiqare (n), fiqara (m)
zayıf: zeif, -e
zehir: zehîr (n)
zencefil: zencefil (n)

yıkıntı: xirbe (m)
yırtmaç: qeliş (n)
yorgan: lihêf (n)
yorum: tefsîr (n), tabîr (n)
yön: het (n), cîhet (n)
yönetim: îdare (n)
yönetmelik: telîmatname (n)
yöresel: meheli, -ye; herêmî, -ye
yükümlü: mukelef, -e;

Z

zeytin: zeytune (m)
zımnî: zımnî, -ye
zift: qîr (n), zift (n)
zihin: zihn (n)
zilyet: zîlyed, -e (huq.)
ziraat: zîret (n)
ziyade: ziyade
ziyafet: ziyafet (n)
ziyaret: 1)zîyaret (n) 2)zîyaret (n)
zorluk: zorîye (m), zehmetî (m)
zulüm: zulm (n)
zürafa: zuraf (n), zurafa (m)

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Article Type/Makale Türü: Research Article /
Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 21.01.2021
Accepted / Makale Kabul Tarihi: 08.03.2021
Doi: 10.35859/jms.2021.865486

DIA DI EDEBÎYAT Û FOLKLORA KURDAN DA -Mînak Herêma Hekarîyê-

Nesim SÖNMEZ

Doç. Dr., Zanîngeha Van Yüzüncü Yilê, Enstîtû-
ya Zimanên Zindî, Beşa Ziman û Çanda Kurdî,
e mail: nesimsonmez@gmail.com, [https://
orcid.org/0000-0002-6315-6075](https://orcid.org/0000-0002-6315-6075)

KURTE

Folklor, ji ber ku çanda maddî û manewî ya gelerî derdixîne pêşberî mirovan û nasnameya miletan dide ber çavê mirovan ji bo her miletî muhîm e. Mijarên folklorê gelek zêde ne û ev zanist, wan mijaran ji gelek alîyan va vedikolîne. Ji mijarên folklorê yek jî dia ye. Tê zanîn ku di dîroka mirovatîyê da dia hebûye û di nav edebiyata devkî da jî cihek girîng girtî ye. Di navbera mirovan da dema têkilîyek xweş tê danîn di bersivdayîne da hewcedarî bi gotinek xweş heye ku ji vê gotinê ra dia tê gotin. Di nava kurdan da edebiyata devkî gelek dewlemend e, ji wan dewlemendîyên vê edebîyatê yek jî dia ye. Di dîroka kurdan da bi sedan sal e hevokên diayan tene gotin û ew hevok wek qalib cih girtine. Ew diayên ku di nav gel da tene gotin li gorî herêman jî xwedîyê hinek cudahîyan in. Em di vê gotarê da li ser diayan û bi taybetî jî li ser diayên ku li herêma Hekarîyê tene kirin, disekinin û wan li gorî rê û rêbazên edebîyata gelerî dinirxînin.

Peyvên Sereke: Bawerî, Çand, Dia, Hekarî, Edebîyata Devkî.

Kürt Edebiyatı ve Folklorunda Dua - Hakkari Bölgesi Örneği

ÖZ

Maddi ve manevi kültürü ortaya çıkardığı için folklor her millet için önem arz etmektedir. Pek çok konu ve alanda araştırmalar yapan folklor bilimi araştırma alanlarını farklı yönlerden incelemektedir. Folklorun ilgi alanlarından biri de duadır. Duanın insanlık tarihi boyunca var olduğu ve sözlü edebiyat alanında da önemli bir yeri olduğu kabul edilmektedir. İnsanlar arasında iyi ilişkilerde olumlu bir cevap verme gereği hissedilmektedir, bu cevaplara dua denilmektedir. Kürtler arasında çok zengin bir sözlü edebiyat geleneği bulunmaktadır, bu zenginliğin bir kısmını da dualar oluşturmaktadır. Kürtler arasında yüzyıllar boyunca dua sözleri söylendiği için bu sözler kalıp sözlere dönüşmüştür. Dua şeklinde ifade edilen sözler yöresel farklılıklar da arz etmektedir. Bu çalışmada dua, özellikle Hakkari bölgesinde edilen dualar üzerinde duracak ve o duaları halk edebiyatının yöntemleri ile değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler: İnanç, Kültür, Dua, Hakkari, Sözlü Edebiyat.

Prayer in Kurdish Literature and Folklore -Hakkari as Sample-

ABSTRACT

44

As it contents concrete and abstract values of a culture, the folklore is very crucial for national identity. It demonstrates every historical and cultural points of life. The folklore has got many subjects and studies those subject in many various ways. Prayer is one of those topics that folklore is interested in. As it is known, prayer has been performed since the human was created. Besides, it is a fact that prayer is also an important topic for oral literature. When people chatting and getting related they need to use pleasing speeches and words which are named as prayer as they carry positive effects. Kurdish oral literature is strong and very rich in terms of prayer. Prayers have been used among Kurds for a long time and they have become daily and common phrases. Prayers differ from region to region as well. Through this present we would like talk about prayer importance in Kurdish folklore, especially in Hekari cultural tradition in terms of folklore science.

Key Words: Belief, Culture, Prayer, Hekari, Oral Literature

Extended Summary

Folklore is important for each nation as it reveals the material and spiritual culture of a people. Folklore has many subjects, and this branch of science deals with and explores its subjects from many angles. One of these subjects is prayer. As it is known, there is prayer throughout human history and it has an important place in folk literature. When a good relationship is established between people, the need to make beautiful and meaningful sentences arises during the conversation. Making these beautiful wishes is called prayer. In Kurdish literature, sentences containing prayer have been used for centuries. These sentences have taken place in folk culture as idiomatic expressions. These exp-

ressions used among in community also show some changes from region to region. In this article, we investigated the general prayer ritual performed by the public. Then, we investigated how prayer is performed among the people in Hakkari province and region, which sentences are used and what are the features of these sentences.

In the introduction of the article, we briefly touched on the etymology of the word folklore. Later, we tried to show what this concept meant. We mentioned what kind of studies on the subject in the field of Kurdish folk literature were done by whom. In the first part of the article, what the word prayer means in general, since when such a worship has been done, why people need such a worship, what the subjects of prayer are, etc. we asked questions and tried to answer them. In the second part, we examined the place of prayer in literature in general. In the third part, we investigated how prayer takes place in the literature and folklore of Hakkari province. In our research in this section, Ahmedi Khani, Fakiyi Teyran, Melaye Bateyi etc. who lived in Hakkari region and worked in the field of classical Kurdish literature. We tried to explain how poets use prayer sentences in their poems by giving examples from their poems. While researching prayer, which is one of the subjects of folklore, we went to Hakkari province and its region and did fieldwork. We met face to face with the people living there personally and compiled the kind of prayer phrases they used. Later, we have determined to classify these prayer sentences that we have compiled and which prayer sentences should be examined under which title. As a result of classifying the compilations we made, in general; belief, clothing, illness, fortune and luck, condolences, eating and drinking, children success and protection, marriage and family, road and travel, etc. We came to the conclusion that there was certain prayer for each matter.

Although prayer is a religious concept, it has an important place in the life and culture of every nation. Undoubtedly, one of them is literature, especially folk literature. This subject is included in most of the literary works written both in verse and prose. The same is true for Kurdish literature. As a result of our researches, we have seen that both in classical Kurdish literature and Kurdish folk literature, the subject is sometimes included in the subject of the work, sometimes in a part of the work, and sometimes it is interspersed between the topics in the work.

We have seen that the Kurds have a deep-rooted belief and that they firmly preserve these beliefs, and we have seen that they manifest their beliefs in this field as well as in other fields. In Kurds, as in other nations, prayer is made not only for worldly wishes but also for requests for the hereafter. When people pray, they express their unconditional submission to the greatness and authority of Allah with their language, state and actions. When people pray, they do so by taking refuge in their creator, who is their only guardian. People pray for their spouses, friends, relatives and children as they pray for themselves. In general, when Kurds pray, they ask for worldly possessions, to have children, ask be happy to married couples, ask for mercy for the dead, condolence to grieving people, protect those in danger, etc. they pray and beg God for different matters. We have seen that there is not a big difference between the prayers made in Hakkari region and the prayers made in other regions, but the prayer phrases are expressed using the local dialect.

Destpêk

Folklor, bi eslê xwe peyvek îngîlîzî ye û ji peyva “folk” yanê gel û “lore” yanê zanist an jî lêkolînê pêk tê (ji Dundes, 1980 vgz. Keskin: 51). Folklor wek zanist, çanda maddî û manewî ya gelerî li gor rêbazên xwe yên taybet vedikolîne, berhev dike, disenifîne, şîrove dike û di dawiyê da jî di navbera wan da sentezekê çêdike (ji Gennep, 1924: 6 vgz. Yıldırım, Pertev, Aslan, 2013: 11; Örnek, 2000: 15) e. Li gor Kaya, folklor ew zanist e ku çanda gel; vedikolîne, berhev dike û digihîne sentezekê (2007: 327). Li gor Artun jî folklor, di jiyana mirovan da ji dayîkbûnê hetanî mirinê, hemû hêmanên çanda maddî û manewî vedikolîne, wan dinirxîne, şîrove dike û serencama pêşketina çanda gel nişan dide û di navbera wê çandê û yên din da cudahî û hevbeşîyan tesbît dike (2010: 16).

Hema mirov dikare bibêje çalekiyên jiyana gelerî bi giştî mijarên folklorê ne. Di derbareyê mijara folklorê da Celadet Bedirxan (1893-1951) dibêje ku “*folklor tevaviyata adet, çîrok û stranên milletekî ye. Ev adet, çîrok û stranên ku ji nav xelkê bi der ketine û di dora nişan da bi ser ve ketine û gihastine nişên nû.*” (2012: 514). Wek tê zanîn ku folklor beşek ji mijarên çandê ye. Ji ber vê sedemê mirov dikare bibêje dîroka folklorê bi dîroka mirovahiyê ra destpê kirîye.

Naveroka folklorê ji mît, efsane, çîrok, bijîşkiya gelerî, pêşbaziyên gelerî dia, nifir, dijûn û hwd pêk tê (Dundes, 2007: 328). Ji ber ku mijara me di folklorê kurdî da dia ye emê vê mijarê tenê binirxînin.

Di edebîyata kurdî da têgeha folklorê bi wateya zanista gelêrî yan jî lêkolîna li ser gel tê bi kar anîn. Celadet Elî Bedirxan derheqê têgeha folklorê da wiha dibêje “*Folklor, zanîn an zanistîya xelkê ye.*” (2012: 514). Ji folklorê ra kurdên Kurmanc “zargotin” û “zanista gel”, Soran “xelknasî” û Zaza jî “zanistîya şarî” dibêjin. Wisa xwîya dike ku cara ewil kurdên herêma karkasyayê têgeha folklorê bi kar anîne û kitêbek bi navê *Folklorê Kurmanca* weşandine (bnr. Cindî, 2008).

Di warê folklorê da ji aliyê kurdan va jî gelek kesan xebatên baş kirine. Di vî warî da cihê Mela Mehmûdê Bazidî gelek girîng e. Wî bi rojhilatnasê Rûsî Alexandre Jaba (1801-1894) ra li Erzurumê li ser dîrok û çanda Kurdî gelek xebat kirine. Wek mînak ji wan berhemên wî yek jî bi navê *Adat û Rusûmâtnameyê Ekradîye* ye. Ji bilî Bazidî jî gelek kesan wek Heciyê Cindî, (1908-1990) Celîlê Celîl (1936-....), Ordîxanê Celîl (1932-2007), Mihemed Tewfîq Wirdî, Sadiq Bahaeddîn Amêdî (1918-1982), Elaeddîn Secadî (1907-1984), Mihemed Mukrî, Seydayê Tîrêj (1932-2002), Îzedîn Mustefa Resûl (1934-2019), Şukriye Resûl Îbrahîm (1951-....), Mehmet Emîn Bozarlan (1934-....), Emînê Evdal (1906-1964), Qanatê Kurdo (1909-1985) û gelek kesên din di vî warî da xebat kirine lê hetanî vê gavê listeyeke bi rêkûpêk nehatiye amadekirin.

Armanca me ji vê xebatê ewe ku me xwest di edebiyat û folklorê kurdan da bi taybetî jî di herêma Hekarîyê da dia çawa û bi kîjan hevok û gotinan têtê kirin bi kar anîn em li ber çavên lêkolîner û xwendevanan raxînin. Lewra ev mijar heta roja îro di jiyana kurdan da heye û wisa têtê xwîyakirin ku ewê berdewam jî bike.

Di xebata xwe da me ji aliyekî va ji berhemên nivîskî sûd wergirt ji aliyê din va em li herêma Hekarîyê derketên qadê û me bi niştecihên herêmê ra rûberû hevdiîtin çêkir. Li gor çavkanîyên zindî gotin û hevokên diayan ên ku di herêmê da têtê bi kar anîn me ew qeyd kirin, senifandin û nirxandin. Me di nav çavkanîyên zindî da jî kîjan dia ji kî/ê hatiye girtin jî wek çavkanîyên zindî nişan da.

1. Dia

Di bin vê serenavê da em bi gelemperî li pey şopa pirsên wek gelo wateya diayê çî ye, kengê destpê kirîye, hewcedarîya mirovan çî bi diayan heye û mijarên diayan çî ne, ketin û me hewlda ku em bersiva wan pirsan bidin.

1.1. Girîngîya Dia û Hewcedarîya bi Wê

Ziman, wesleyek ji wesleyên bedena mirovan e û mirov dikarê bi wê wesleyê hestên xwe û fikrên xwe bibêje. Însan, bi ziman; xemgîniya xwe, kêfxweşîya xwe kelecana xwe, hêrsa xwe, diayê xwe û hwd îfade dike. Em di vê xebata xwe da di nava gelê kurd da bi taybetî jî li herêma Hekarîyê dia çawa têne kirin sekinîne.

Peyva “dia” yê bi eslê xwe peyveke Erebi ye, ji lêkera “de-‘a”yê hatîye dariştin û tê wateya *alîkarî xwestin, deng lêkirin, gazîkirin, lavakirin, şandin, vexwendîkirin û berîdayîna Xwedê* (Îbn Manzûr, 257-262; er-Razî, 1995: 86; Feyyûmî: 194; el-Fîrûzabadi, 1995: 1154-1155). Dia di nava civata mirovahîyê da wek unsûrek muhîm cih girtîye. Him di dînen semawî da him jî di dînen ne semawî da cihek taybet ji bona diayê heye. Her weha di edebîyat û dîroka her miletî da girîngîya diayê bi awayekî eşkere xwe dide xwîyakirin. Mirov dema berê xwe dide edebîyata kurdî dibîne ku kurdan jî xwe ji vê rastîyê dûr nexistine û qîmetek gelek muhîm dane diayê. Mirov dema metnên klasik yê edebîyata kurdî di ber çavan ra derbas dike dibîne ku şairên kurdan di berhemên xwe da gelek caran daxwazên xwe û hêvîyên xwe bi rêya diayê di helbestên xwe da hûnandine.

Bi armanca ku hewcedarîyên xwe yê dinyayê bi cih bînin û di axretê da jî xwe bigîhînin meqamên bilind alim, sofî û welîyan qîmetek mezin dane diayê. Li gorî ehlê tesewufê dia; kilîla hewcedarîyê, stargeha hewcedaran û destengan e (Timurtaş, 2018: 23). Bawermendên dîne Îslamê gelek girîngî dane diakirinê. Lewra Nebî Mihemed (s.x.l.) di derheqê mijarê da “*Dia, çeka mu’minan e, histûna dîn e û ronahîya erd û asîman e.*” (Nîşabûrî: 429). Tê zannîn ku dema mirovek dia dike di tevgera wî/ê da serastkirin çêdibe û nefspîçûkî û dîlnîzmî lê xwîya dike. Ji ber ku mirovek dema dia dike bi aram dibe û dizane ku hêzek mezin heye û ew, dema gazî wê bike ew hêz tê hewara wî/ê. Ev rewşa hanê jî kul û kederên di dilê wî/ê da hene vedigerîne bal rihetîyê û aramîyek dide rihê wî/ê.

Li gorî pisporên derûnnasîyê dia yek ji dermanê nexweşîyên derûnnasîyê ye. Gelek derunnas dibêjin ku bi piranî sedemên nexweşîyên derûnnasîyê û tengezarîyê xem û giranî ye, tedawîya wan jî parvekirina pirsgirêkê bi dostêk dilgerm û dilnerm ra dibe. Lewra veşartina van pirsgirêkan, nexweşîyên bi vî rengî girantir dike. Kesekî/ê xemgîn dema gazî Xwedayê xwe dike, daxwazên xwe jê ra dibêje û jê alîkarîyê dixwaze bîhna wî/ê fireh dibe û qey tu dibêjî barek mezin ji ser piştta wî/ê rabûye. Ji ber vê yekê dia yek ji serkanîya tendurustîya ruhî ye (Ehmed Hîcazî, 2007: 43).

Yek ji girîngîyên diakirinê jî ew e ku kesê/a ku dia dike qabilîyeta wî/ê ya di alîyê ziman û edebîyatê da bi pêş va dikeve. Ji ber ku mirovek dema ji bona mijarên cur be cur diayên cuda cuda ji ber dike û wan dibêje, ev yeka hanê jî raterast an jî ne rasterast tesîreke mezin li ser fikr û ramanên wî/ê çêdike û wî/ê di vî warî da dike xwedîyê xezîneyeke mezin (Timurtaş, 2018: 26). Mirov dikare bibêje dia tesîrek berbiçav di jîyana mirovan da, di tevgera wan da û di fikr û ramanên wan da çêdike.

1.2. Dîroka Diayê

Di destpêkê da zanîna li ser derketina diayê û cihgirtina wê di nav zanistên din da ji bo têgehiştina mijarê gelek muhîm e. Bi armanca hînbûna pêvajoya derketina têgeha diayê hewce ye mirov di mîtolojîyê da li pey şopa wê bigere. Lewra tê zanîn ku fikra bawerîya bi Yezdan ji sedsalên berê heta niha bi mirovan ra heye. Her çiqas mîtolojî di derheqê Yezdan da fikreke seretayî be jî ew temsîlyeta fikrê û ramanên berîya xwe jî dike. Heta mirov dikare bibêje destpêka têkilîya di navbera mirovan û diayê, destpêka mîtolojîyê ye. Lewra mîtolojî, quwet û hêza mirovan sinordar dike û wê quwetê dişîne cem hêzên xwezayê û li bende ye ku ew ji wan alikarîyê bixwaze. Bi vî rengî dia yek ji îbadetên kevnare hatîye qebûlkirin (ed-Debbax, 1992:129; Timurtaş, 2018: 29).

Eger mirov berê xwe bide şaristanîyên kevnare, dibîne ku mirovan di wan deman da ji xwe ra gelek yezdan qebûl kirine, daxwazên xwe bi rêya dia ji wan xwestine û ji wan ra qurban serjê kirine. Wek mînak ev yeka hanê di şaristanîya Rojhilata Dûr, Mezopotamya û Misrê da jî heye (Timurtaş, 2018: 29). Di Cihûtî û Xaçperestîyê da dia di nav doktirênên pirtûka pîroz da derbas dibin. Minakên diayan him di Încîlê da him jî di Tewratê da gelek hene (bnr. Kutsal Kitap, 2002: 676-784).

Eger mirov berê xwe bide dîroka diayê û li ser lêkolînan bike dibîne ku koka wê ji quncikên dîrokê tê. Hema mirov dikare bibêje dîroka diayê bi Adem Pêxember destpê dike.

Di Qurana Pîroz da Xwedê Teala emr û ferman dike û dibêje: “(Xwedê Teala got) *Ey Adem! Tu û kevanîya xwe (Hewa) li bihiştê bi cih bibin, hûn çawa divên wisa jê bixwin. Lêbelê nêzîkê vê dara hanê nebin, (eger hûn jê bixwin) êdî hûn ê bibin ji sitemkaran. Şeytan, ji bo ku ji dara qedexekirî bixwin ji her duyan ra weswese çêkir ku şermgeha (awretê) wan a veşartî nîşanî wan bide. (Ji wan ra) Got: Bes ji bo ku hûn nebin melek, an jî hûn heta bi hetayê lê nemînin, Xwedayê we hûn ji (xwarina) vê darê dane paş. Ji wan ra sond xwar (û got): Bi rastî ez her ji bo we şîretkar im. Êdî bi hîle û pîle dar ravayî wan da. Dema ji fêkiyên wê xwarin, şermgeha wan, ji wan ra dîyar bû û hema dest avêtin pelên darên bihiştê û xwe pê nixûmandin. Xwedayê wan gazî wan gir: Ma min ev erd li we qedexe nekiribû Şeytan ji we ra neyarekî eşkere ye?!” (Quran, 7/19-22).*

Adem pêxember û xanima wî dema xwarina ku li wan hatîye qedexekirî dixwin cil û bergên wan ji ser wan diçin ew rût û tazî dimînin. Hema her du bi hev ra gazî Xwedê dikin û wiha dibêjin: “(Adem û Hewa) *Gotin: Xwedayê me! Me neheqî li xwe kir, eger Tu li me neborî û rehmê li me nekî teqez em ê bibin ji yên xesirî.*” (Quran, 7/23). Gazî û lavakirina Adem û Hewayê dibe çirûskên yekem yê mirovan li ser rûyê erdî ji bo diayê. Li gor bawerîya Îslamê bi vî rengî ilm û zanistên di derheqê ilmê diayê da cara ewil tîrêj da û di dîroka cihanê da cihê xwe girt.

1.3. Mijarên Diayê

Mirov dikare mijarên diayan li gorî cureyên diayan wiha dîyar bike:

Diayên ku ji bo hemd û sena û mezinatîya Xwedê têne kirin: Ev cure dia gelek caran bi armanca ku mirov xwe nêzîkî Xwedê bike, bi wî ra têkilîyan dayîne û ji bo bidestxistina rizaya îlahî têtê kirin. Hinek caran jî bawermend di wê bawerîyêda ye ku eger ew, ji bo dinyaya xwe û axreta xwe diayek bike ew daxwaza wî/ê têtê pejirandin.

Bawermend, gelek caran bi armanca ku hewcedarîyên wan, yê eslî werine qebulkirin dia dîkin: Mirov ji bo tendurustîya bedena xwe, ruhê xwe û xwe ji bela û afatên ku bi ser wanda têne biparêzin dia dîkin. Wek mînak dema li mirovek zilim têtê kirin ew mirov bi armanca ku xwe ji zilma neyarê xwe biparêze ji Xwedê ra dia dike.

Mirov dema derdikevin rêwîtyê, kesekî/ê wan dimire, ji bo wan zarokek çêdibe, piştî xwarin û vexwarinê, berya razandinê û piştî wê, di derketina sûkê û kirîn û firotinê da û hwd. dia dîkin. Ew ji Xwedê dixwazin ku karê dîkin bi bereket û bê qeza û bela be. Hinek caran nefsa mirovan, mirovan dide xapandin û wan ji rêya rast derdixîne û bi wan, gunehan dide kirin û dilê wan reş dike. Bawermend bi armanca ku Xwedê, wî/ê ji daxwazên wek nefsa wî/ê biparêze, rêya rast nîşanî wî/ê bide û exlaqê wî baş bike dia dike (Parladır, 1994: 535).

Ji ber ku di afirandina mirovan da aferîner, hesta xweparastina bi quweteke ji quweta mirovan bi hêztir daye mirov, însan her dem ji hêz û quweta ku ji wî/ê mezintir yanê ji Xwedê daxwaza alîkarîyê dike. Ev fikr û raman jî di her dem û her çandê da rêya hewcedarîya bi diayan li pêşîya mirovan vedike.

2. Dia Di Edebîyatê Da

Dia di edebîyat û çandên cuda da cihek gelek berfireh girtîye. Têgeha diayê di mijarên dînî da, di edebîyatê da, di helbestan da, di gotinên pêşîyan da û di biwêjan da zêde hatine bi kar anîn (Tekin, 2012:95). Mirov dema berê xwe dide edebîyata kurdî jî vê yekê dibîne. Çi helbest be, çi gotinên pêşîyan be çi jî çirok be mirov tê da bi dehan mînakên diayan dibîne.

Hinek dîroknas û rexnegirên edebîyatê yê wek Şewqî Dayf (1910-2005) cureya diayê wek cureyeyek serbixwe ji cureyên edebîyatê nedîtîne û ew perçeyek ji edebîyata tekyayê qebûlkirine. Halbûkî dia, di gelek berhemên nezmê û nesrê da an beşek serbixwe ye an di helbest û pexşanên serbixwe da ye an jî di nav helbestê da yan jî di nav metnê da cih girtîye. Ji ber van sedeman li gor me mirov dikare diayê, wek mijarek ji mijarên edebîyatê qebûl bike.

Keresteyê edebîyatê yê sereke ziman e. Hunera edebîyatê, karek beşerî ye, cih û zemanê wê dîyar e û ew epîstemolojîya çanda serdemek dîyar e. Ji ber vê sedemê edebîyat, tiştê e were ye ku bi rengên serdemên cuda cuda hatîye boyaxkirin û bi şeweyên beşerî şikil hatîye dayîn û roj bi roj jî têda guherîtin têne çêkirin (el-Kewaz, 2012: 35).

Li vir hewceye ev pirs were kirin. Gelo ew tiştê/a ku dia dike beşek ji beşên edebîyatê ye. Mirov dema berê xwe dide dia dibîne ku ew taybetmendiyên di pexşanên edebî da hene, di diayan da jî hene. Berya her tiştî dia gazîkirin û lavakirina bi bal Xwedê va ye. Ew kesê/a ku dixwaze xwe nêzikî Xwedê bike, hêvî dike ku diayê wî/ê dê were qebûlkirin. Mirov dema dia dike hevokên watedar bi kar tîne û dixwaze wana li gor rê û rêbazên edebîyatê bixemilîne. Ji ber ku ew kesê/a dia dike dizane ku ew, daxwazên xwe ji kesê/a ku xwe bi hêztir dike. Mirov dema ji meqamek bilind tiştê/dixwaze hevokên xwe hildibijêre û dibêje. Yanê çi hat devê mirovan, mirov nikare bibêje. Ji ber van sedeman jî mirov dikare diayê cureyek ji cureyên edebîyatê bihesibîne.

3. Dia Di Edebîyat û Folklorê Herêma Hekarîyê Da

Edebîyata miletekî, cureyek ji cureyên zimanê wî miletî û nîşaneyê bikaranîna zanista zimanê wî ye. Keda edebîyatê di vê maneyê da gelek mezin e. Edebîyata kurdî jî ji çeştdariya zimanê kurdî û ji nîşaneyê bikaranîna zanista zimanê kurdî ye. Keda edebîyata kurdî jî her wekî edebîyatên din di vî warî da têra xwe heye. Herweha folklor û kelepore milletekî di heman demê de neynika wî miletî ye. Baştirîn rêya naskirina milletekî di naskirina folklorê wî miletî ra derbas dibe. Lewra serûberê wî miletî girêdayî bi çand û folklorê wî miletî va ye. Dema ew çand û folklor bi rê û rêbazên zanistî tê vekolandin silûetê wî miletî têtê xwîyakirin. Her wekî miletên dinyayê milletekî kurdî jî bi alîkarîya çand û folklorê xwe dikarin hêmanên nasnameya milletekî xwe derxînin meydanê. Ji bo ku Kurd bikaribin nasnameya milletekî xwe derxînin hewceye ku ew wan keresteyan tomarbikin, bisenifînin û vekolînin (Kaplan, 2015: 158-182). Dia jî cureyek ji cureyên çand û kelepore kurdî ye û hewceye lêkolînê zanistî li ser bête kirin.

3.1. Dia di Berhemên Klasîk yê Devera Hekarîyê da

Edebîyata kurdî ya klasîk, di serdema Îslamê da destpêkirîye, di bin tesîra dînê Îslamê da maye û hinek unsûrên erebî û farisî jî di xwe da dihewîne (Akkuş, 2015: 34). Di vê serdemê da helbestvanên klasîk di berhemên xwe da an bi beşên serbixwe an jî di nava helbestên xwe da cih dane mijara diayan. Her weha dia, bûye mijara helbestvanên klasîk yê derdora Herêma Hekarîyê jî.

Li jêrê çend helbestvanên ku bi eslê xwe ji devera Hekarîyê ne û di berhemên xwe da mijara diayê jî hûnandine me wek mînak dan. Sedema dayîna van mînakên jî ewe ku berhemên klasîk jî wek keresteyên folklorê têne qebûlkirin û di xwe da mînakên folklorê dihewînin. Bi armanca ku di serdema wan helbestvanan da li herêma ku ew li wir jîyane ka gelo gotin û hevokên diayan bi çî rengî hatine bi kar anîn, bibînin me berê xwe da berhemên wan.

3.1.1. Feqîyê Teyran

Feqîyê Teyran, di nîvekê dawîya sedsala 16an û di nîvekê serî yê sedsala 17an da jîyane xwe borandîye. Ew, di sala 1561?ê da li navçeya Miksê li gundê Warezûzê hatîye dinê û di 1632?an da jî mirîye (Sadîni, 2010:16; Teyran; 2014:45; Sönmez, 2018: 1231). Ew, helbestvanekî ehlê dilan e û li paş xwe gelek helbest hîştine. Feqî, di hinek helbestên xwe da bi rêya dia gazî Xwedayê xwe kirîye û daxwazên xwe ji Xwedayê xwe ra gotîye. Wek mînak di helbesta xwe ya bi navê “*Îlahî Lew Dikim Zarî*” da gazî Xwedê dike û daxwaza lêborînê û bexşandina xwe dike:

Îlahî lew dikim zarî

Van roj û şevên tarî

Ji zunûban ra xemxwarî

Gunahê min bi xufrani

Mîm û Hê pir gunehkar e

Belê navê te xeffar e

Qewî pir muflis û jar e
E'ta û fezl û îhsanî (Sadîni, 2010:1434)

Dîsan, Feqî di helbesta xwe ya bi navê “*Xwedawenda Gunehkar im*” da wiha gazî Xwedayê xwe dike û dibêje her çiqas ez gunekarbim jî tu bi mezinahîya xwe û bi xatirê pêxemberê xwe dikî gunehên min bibexşîne:

Xwedawenda gunehkar im
Bi heqqê zatê ekber key
Pelîtê mucbîrê nar im
Bi wê rewza munewwer key

Belê Mîm û Hê bi nalîn e
Bi heq Taha û Yasîn e
Xwedayê min bixefrîn e
Bide me dê mubeşşer key (Teyran; 2014:66-69)

3.1.2. Ehmedê Xanî

Ehmedê Xanî di sala 1651-2an da li bajarê Agirîyê li navçeya Bazîdê hatîye dinyayê. Her çiqas ew li Bazîde were dinyayê jî malbata wî bi eslê xwe ji bajarê Hekarîyê koçber bûye û hatîye li vê derê bi cih bûye. Xanî, li pey xwe bi navê “*Nûbihara Piçûkan, Eqîda Îmanê, Mem û Zîn û Dîwan*” çar berhem hêştine (Resûl, 2007: 42; Fîndî, 2008: 35; Yıldırım, 2011: 23; Yaşın, 2012: 31; Dündar, 2017: 224; Sönmez, 2018: 669-671). Ehmedê Xanî di van berhemên xwe da gelek caran bi rêbaza helbestê gazî xwedayê xwe kirîye û jê ra dia kirîye. Wek mînak di berhema xwe ya bi navê “*Mem û Zînê*” da wiha gazî Xwedayê xwe dike û dibêje her çiqas em gunekarbin jî em bi rehma te bawerin ku tu gunehên min dibexşînî:

Ger kafîr û ger gunahêkar in
Bilcumle ji te umîdewar in

Kes nîne ji kafîr û usatan
Mezher ne bitin ji bo sîfatan

Kafîr buwîn em bi îsmê “Qehhar”
“Xeffêr” e ku em kirîn gunehkar

Kufrê tu meger ne şî bibexşî
Ger dê gunehan bi me binexşî

Dê şadi bibin li me şeyatîn
Mesrûri bibin gelek melaîn

*Filcimle: Me cumle xas û aman
Asî yû şeqî yû natemaman*

*Têkra bi şefaeta xwe xas ke
Vêkra me ji agîrê xilas ke (Xanî, 1995: 29)*

3.1.3 Melayê Bateyî

Mela Huseynê Bateyî di sala 1675'an da li Hekarîyê li gundê Batê hatîyê dunyayê û di sala 1760'î da jî çûye ser dilovanîya xwe (Adak, 2015: 245; Sadînî, 2013: 29). Lê mirov nikare bibêje ev dîrok jî sedî sed teqez e. Melayê Bateyî yekem kes e ku bi zimanê kurdî li ser jîyana Nebî Mihemed (s.x.l.) mewlûd nivîsandîye. Mewlûda Bateyî di nav kurdan da bi sed salan e tê xwendin. Bateyî di dawîya mewlûda xwe da bi vî rengî gazî Xwedê dike û ji wî dixwaze ku xwedayê wî diayê wî qebûl bike. Di beşa "Tehmîdê" da wiha dia dike:

*Hêvidarin em, ji te şahê Kerîm!
Îhdîna ya Reb sirate 'l-musteqîm*

*Nê ji me sûc û xeta tîn û sitem
Lê ji te îhsan û xufran û kerem*

52

*Ya Reb îmanê dixwazîn em, mudam
Jêrê ala ya Muhemmed wesselam (Bateyî, 2015:20)*

Bateyî di beşa XVIan da ya ku bi navê "Haze 'l-Mewazî 'u Mewzûi' d'-Dua" da berê gazî Nebî Mihemed (s.x.l.) dike, jê şefaetê dixwaze û paşê jî gazî Xwedê dike û wiha dibêje:

*Ya Resûlallah! Resûlê îns û cin
Ya şefî 'ê sedrê dîwana mezin*

*Tu şefa'et ke ji bo me 'asfyan
Werne, nefsa şûme naket qencîyan*

*Ya Kerîm û ya Îlahe 'l-'alemîn
Ya Rehîm û ya 'Ezîm û ya Metîn*

*Hêvidarê rehm û îhsana te yîn
Talibê îkram û xufrana te yîn*

*Hazir û guhdarê mewlûda Resûl
Hêviya me tu bikey ya Reb qebûl*

*Nê tu xeffar î û settarê 'uyûb
Ma bi bexşî û bi xufranî zunûb (Bateyî, 2013: 112)*

3.2. Dia di Folklorê Kurdî da

Dia di çand û folklorê kurdî da li gor bi kar aninê erkdar dibe. Mirov li gor peywend û erkdariyê dikare diayan di bin van serenavan da bisenifîne û her weha van serenavan ji bo herêma Hekarîyê jî bi kar bîne.

3.2.1. Bîr û Bawerî

Dia, nişana teslîmbûnê, bawerîyê û hêvîyê ye. Mirovên diakar di kirina diayê xwe da hêvî dikin ku hêzekeke evsûnî bi rêya wan gotinan ji wan ra bibîne alîkar. Ji ber ku miletê kurd bi piranî bawer-mendin û bawerîya wan bi Xwedê heye ew, ji Xwedê ra dia dikin û daxwazên xwe bi gotin û hevokên qalibgirtî tînin ser ziman. Mirov dikare bibêje ev gotin û hevokên diayan her çiqas di nav xwe da hinek bêne guhertin jî ew navnetewî ne. Her wisa kurdên devera Hekarîyê jî bi vê bawerîyê ji Xwedê ra dia dikin û ew bi gotin û hevokên qalibkirtî yên devera xwe wiha gazî Xwedê dikin û dibêjin:

Ya Rebbî! Tu me bê îman neke.
Ya Allah! Bi qaweta te Xwedê.
Ya Rebbî! Tu me pêşeman neke.
Destê Xwedê û pêxemberan ser serê te bît. (Alkanat, 2019)
Ya Rebbî!
Hawara me Tu y(î)!
Gazîya me Tu y(î)
Tikaya me Tu y(î)
Penaya me Tu y(î)!
Ya delîlê zelîla
Ya xudanê bêxwedana
Ya kesê bêkesa!
Ya destegîrî nezana!
Ya çêkerê erd û esmana!
Diaya me qebûl bikey! Tu li me şerê şeytana, li şerê nefse, şerê xîyanetê, şerê bêbextîyê, şerê ifti-rayê, şerê dirowê (derewê) biparêze!
Ya Rebbî!
Tu li me wan kesa binivîse ewê ku tu lê razî yî!
Ya Rebbî!
Tu me dostê xo hesab bike, me dostê dostê xo hesab bike!
Ya Rebbî! Tu li min û daybabê (dê û bavên) min xoş be.
Tu min û daybabê min û bisilmana li agirê cehnemê biparêze!
Tu emelê li gel me neke!
Tu rehma xo li gel me bike!
Ya Rebbî!
Tu hemû bisilmana bigehîne êk!
Vê tefrîqa û kêşmekêşe navbeyna bisilmana da rakey!
Tu ewladê me salih bikey!

Ya Rebbî tu aqubeta me xêr bikey!
Tu me ji bela musîbeta biparêze!
Tu me bê îman nebey!
Tu me muhtacî namerda neke.
Ya Rebbî!
Tu malê heram neke nisîbê me!
Ya Xudayê Mezin!
Belaya xo bide zalima!
Tu me li kibrê dûr pêxe!
Xweda hewar e, tu tewara me were!
Me li kiryarêt pîs û xirab dûr biêxe!
Ya Rebbî! Tu padişahêt me adil bikey! (Özer, 2020).
Hewar ya Gulîreş.
Hewar ya Xizir Pexember.
Hewar ya Şêx Eliyê Dizê (Alkanat, 2019).

3.2.2. Cil û Berg

Dema mirovek cil û bergên nû li xwe dike dost û hevalên wî/ê bi sedem vê rewşa wî/ê ya guhertî wî/ê pîroz dîkin û jê ra saxî û silametîyê dixwazin. Her weha ji bo vê rewşê li devera Hekarîyê jî bi hevokên folklorîk weha dia têne kirin.

54

Jiyaneke xweş tê de biborîne.
Li ser xêrê bidirîni.
Pîrozî bit hezaran bidirîni.
Rojeke rend pê derbaske.
Xwedê mirazê te hasil biket. (Alkanat, 2019).

3.2.3. Êş û Nexweşî

Di jîyanê da her roj wekhev nabore, hinek roj bi xweşîyê û hinek roj jî bi zehmetî û nexweşîyê derbas dibin. Dema mirovek nexweş dikeve lazim e ew, him ji alîyê fizîkî va him jî ji alîyê manevî va were dermankirin. Li gor bawermendan ewê şifayê dide nexweşan Xwedê ye, lewra nexweş, xwe dispêrin Xwedayê xwe û bi armanca ku ew ji nexweşîyê sax bibin dia dîkin. Bo nimûne li jêrê çend gotin û hevokên diayan yên ku li Hekarîyê jî bo nexweşan têne gotin, hatine dayîn.

Înşallah Rebbê Alemê sebra Eyub eleyhisselam bidit te. (Alkanat, 2019).
Xwedê selameta xêrê rêket.
Xwedê şifayê rêket.
Xwedê jê def'e biket
Rebbê alemê bo xatira navê xwe yê Şafî şifa biket (Öztunç, 2019).
Tu têkevî ber şefa'eta pêxember.
Ya Rebi tu vê xwînê rawestîni.

Zalimo! **Înşalah** Rebi'l-‘alemîn piştê bişkênit. (Öztunç, 2019).

Nexweşiya te av bibet.

Nexweşiya te bit dar û beran.

Nexweşiya te here gayê sor.

Xwedê te ji hemû bela û şetelan biparêzit.

Ya Rebi kâfir ji vî derdî nebînin. (Öztunç, 2019).

3.2.4. Bext û Miraz

Hezkirin û xwestina bext û mirazeke baş, ji bo dost û hevalan, mirov dikare bibêje hema hema di çanda her miletî da heye. Herweha ev yeka di çanda kurdan da jî heye. Di vî warî da kurdên Hekarîyê weha ji dost û hevalên xwe ra dia dikin û ji wan ra saxî û selametîyê dixwazin.

Xwedê emrê te dirêj biket. (Alkanat, 2019).

Xwedê li gel te bît.

Destê Xwedê û pexemberî li ser serê te bît (Engin, 2019).

3.2.5. Serxweşî

Bê guman her mirovê jîndar ji kanîya mirinê avê vedixwe û li dûv xwe, ji dost û eqrebayên xwe ra gelek êş, kul, keder û xemgînîyan dihêle. Wek tê zanin sebirkirina li hember xwemgînî û diltengîyan, bi alîkarîya dost û hevalan dibe. Di dema serxweşîyê da xwedîyên mîrî gelek dilsoj in û ew dixwazin wê dilsojîya xwe bi dost û hevalên xwe ra parve dikin da ku ew agir û şewatata ku ketîye nav dil û kezeba wan hinek sar bibe. Dost û hevalên wan jî bi dia û gotinên kurt û watedar dixwazin sebrê bidin xwedîyên serxweşîyê. Li Hekarîyê di nav gel da jî bo serxweşîyê ev dia têne kirin.

Xwedê rehma xwe lê biket.

Hizar rehmet li day û babên te. (Engin, 2019).

Ez bedela wî mirî bama.

Te kuçikê min reş kir.

Te mala min sot.

Tu koriya çavên min bit. (Alkanat, 2019).

Xwedê jê razî bit.

Xwedê ef û mexfîret biket.

Xwedê çû kederek din nedet.

Xwedê cihê wî/ê bikete cennet.

Serê we malbatê sax bî.

Xwedê cihê wî/ê xweş biket.

Xwedê bo bedel biket (ji bo zarokan).

Xwedê sebrê bidete we.

Xwedê awa rêhê dile we bike (Engin, 2019).

Te kuçikê min reş kir.

Te mala min sot.

Xwedê wî/ê zarokî/ê biket çuçika beheştê da bo te bînit roja mehşerê ava kewser ê.
 Tu koriya çavên min bit. (Engin, 2019).
 Cihê wî bo saxan bit.
 Cihê wî nîveka behîşt bit.
 Serê we gelek sax bit.
 Warê wî bihuşt bit. (Öztunç, 2019).

3.2.6. Xwarin û Vexwarin

Kevneşopîya xwarin û vexwarinê di eslê xwe da çandeke qedîm e. Di derheqê vê çandê da gelek tişt hatine gotin. Lewra îkramkirina xwarin û vexwarinê nîşaneyê comerdîyê ye. Di edebîyata klasîk da gelek berhem li ser vê mijarê hatine nivîsandin. Bo nimûne el-Cahiz (k.d. 776-7) di berhema xwe ya bi navê *Kîtabu'l-Buxela*/ Pirtûka Xesîsan da nav û sifetên xesîsan li ber xwendevanan radixîne û dîsa Îmamê Xezalî (k.d. 1126) jî di berhema xwe ya bi navê *Îhyau 'Ulûmî'd-Dîn* berga sisêyan beşa heftan da fezîletên comerdîyê û nebaşîyên xesîstîyê dûr û dirêj şîrove dike. Her wek mîletên din di çanda kurdan da jî dema xwarin an vexarinek were îkramkirin hewceye spasî ji xwedîyê îkramê ra were kirin. Li Hekarîyê piştî xwarin û vexwarina ku hatîye îkram kirin bi gelek gotin û hevokên watedar spasî ji mazûvan ra tête kirin. Me li jêrê ji hinek hevok û gotinên spasîyê ku li devera Hekarîyê di vî warî da tene bi kar anîn wek nimûne dane.

Tu, tu car nanê xwe ji jarîyê neşkênî.
 Înşallah bîte xana xwedê.
 Xwedê ji ber destê te kêma neket (Alkanat, 2019).
 Xwede kemasiya we neket.
 Xwedê ava biket.
 Xwedî mala we awa biket.
 Xwedê ji we razî bibit.
 Xwedê bereketê lê biket.
 Xwedê zêde biket.
 Sedeqe bit.
 Defê bela bit.
 Xwedê Teala mirovanîya ve kem neket.
 Ya Rebbî! Me kêma kir tu zêde biket.
 Xêra mirya sedeqa serê saxa bit. (Öztunç, 2019).

3.2.7. Çêbûna Zarokan

Berdewamîya neslê ji bo alema însanîyetê tişteke gelek muhîm e. Ev berdewamî jî tenê bi bûyîna zarokan tête berdewamkirinê. Dema zarokeke mirovekî/ê dibe devûdora wî/ê çavronahîyê dide, wî/ê pîroz dike û hemd û spasîya xwe jî pêşkeşî Xwedayê xwe dike. Li herêma Hekarîyê dema zarokeke yekî/ê çêdibe dost û heval wî/ê bi van gotinan wî/ê pîroz dikin, kêfxweşîya xwe nîşanî wî/ê didin û ji bo pîrozbahîyê weha dibêjin.

Têr ‘emr bit.
Têr ‘emr dirêj bit.
Xwedê piçûkêd te bihêlid.
Xwîşka bira bit. (Engin, 2019).
Peçûlka te bi day û bab mezîn bit.
Îşellah hizar salî bit.
Xwedê bo te pêlît, xwîşka bira bit.
Nivîna xerê bit.
Xwede bo te pelît û mûyen spî li çuka bên. (Engin, 2019).

3.2.8. Zewac û Malbat

Zewac, yek ji qonxên herî girîng e ku jîyana mirovan têda derbas dibe. Çawa di serenava çêbûna zarok da jî derbas bibu mirov bi zewacê nesla xwe berdewam dike, malek e nû ava dike û dest bi jîyaneke nû dike. Ji ber ku zewac di jîyana mirovan da merhaleyek gelek muhîm e ji bo berdewamîya zewacê gelek dia têne kirin. Çend mînakên diayên ku di derbarê zewacê û berdewamîya wê da li Hekarîyê di nav gel da tênekirin.

Bûk û zavayên we pîroz û mibarek bit.
Hûn têr ‘emr bin.
Pê û parê yêd te xêr be.
Pêkve pîr bibin.
Tu û mêrê xwe pêkve bin.
Xwedê qîzeke baş têxe rizqê te.
Xwedê ser balgehekî pîr ket. (Engin, 2019).
Bûk û zavayên we pêk ve pîroz û mubarek bin. (Engin, 2019).
Xwedê jinek baş nesîb ket. (Engin, 2019).

3.2.9. Rê û Rêwîtî

Rê ê rêwîtî ji alîyekî va kareke baş e û ji alîyekî va jî bi zor û zehmet e. Mirov dema ji mala xwe derdikeve û dibe rêwî hêvî dike ku bi saxî û selametî vegere mala xwe. Ji bo vê sedemê rêwî him bi xwe dia dike û him jî dixwaze ku dost û heval ji wî/ê ra dia bikin. Him di warê dinî da him jî di warê edebîyata gel û folklorê da di derheqê dia da gelek berhem hatine nivîsandin. Bo nimûne berhema et-Taberî ya binavê *Kîtabu 'd-Dua* (k.d. 923) yek ji van berheman e. Di nav gel da jî gelek hevokên ku bi wateya diakirinê têne bi kar anîn hene. Bo nimûne çend hevokên diayan yên ku li Hekarîyê di nav gel da têne gotin hatine dayîn.

Barkirina we ji ser xêr bit.
Xwedê we nehêlîte tengaviye de.
Xwede silametiye bidet.
Oxira we li ser xêrê bit. (Engin, 2019).

4. Encam

Dia, her çiqas têgeheke dîni be jî di jîyana her miletî da cihek berfireh girtîye û ji wan cihan yek jî bêguman edebiyat e. Çi bi şiklê nezmê be çi jî bi şiklê nesrê be dia di her cureyê edebîyatê da cihek muhîm girtîye. Mirov dikare heman tiştî ji bo edebîyat û folklorê kurdî jî bibêje. Di lêkolînê da me dît ku di folklorê kurdî da kevneşopîya diakirinê gelek dewlemend e. Her weha di berhemên edebîyata kurdî ya klasîk û edebîyata gelerî da jî bi sedan mînakên diayan hene. Dia, di folklorê de vera Hekarîyê da cihek muhîm digire.

Piştî lêkolîna mijarê em gihêştin van encaman:

Dia ne tenê daxwazî û hevîkirina tiştên fîzîkî bi tenê ye berevajî mirov bi rêya dia li hember mezinatî, hêz û quweta Xwedayê xwe; feqîrî, xizanî û netîstekbûna xwe nişan dide. Dia ji xwestekan zêdetir ji bo nîşandayîna dewlemendîya Xwedê ya bêsînor û pesindayîna wî, spasî û wesifdayîna wî ye.

Gelê kurd wek miletên din xwedî bawerîyek xurt e. Dema em ketin nava lêkolînê û me çand û folklorê kurdî di ber çavan ra derbas kir, me dît ku têgehên dîni bi rêya diayan di jîyana kurdan ya rojane da cihek berfireh girtine. Her weha em di berhemên klasîk da jî rastî heman tiştan hatin.

Demê dia tê kirin di diayê da him mezinahî û pesnên Xwedê tê kirin û him jî tê da xwestin heye. Lewera ew kesê/a dia dike yan ji bo xwe yan jî ji bo malbat, zarok, eqreba, heval, dost û cîranên xwe yan ji bo kesekî/ê qencî pê kirîye yan jî ji bo kesekî din daxwaza xweşîyek, qencîyek û başîyekê dike.

58

Di lêkolînê da me dît ku gelê kurd di diayên xwe da zêdetir ji Xwedê; malê dinyayê, dayîna zarokan, aramî ji bo kesên dizewicin, rehma Xwedê ji bo kesên mirî, sersaxî ji bo malbatên ku mirîyên wan çêbûne, parastin ji bo kesên di talûkayanda ne, tendurustîyeke baş ji bo kesên nexweş, başî û qencîyê ji bo zarokan, xwegihandina jîyanek e baş di axretê da û hwd dixwaze. Dîsan me dît ku gelê kurd; ji zarokên xwe ra, dê û bavên xwe ra, bûk û zavayan ra, kesekî mirî yan nesax ra, ji bo bidestxistina xanîyekê, zevîyekê, bexçeyekê, pez û dewar û hwd dia dikin û ji Xwedayê xwe wan tiştan dixwazin.

Li de vera Hekarîyê di berhevkirina gotin û hevokên qalibgirtî da yê ku mijara wan dia ne em gehîştin wê encamê ku gotin û hevokên qalibgirtî yê diayê gelek zêde ne. Di wan diayan da hevok û gotin bi piranî dişibihin hevûdin û di warê wateyê da jî gelek nêzîkî hev in.

Çavkanî

- Adak, A. (2013). *Destpêka Edebîyata Kurdî*, Weşanên Nûbiharê, İstanbul.
- Akkuş, S. (2015). “Di Dîwanên Klasik û Çanda Kurdan de Dia” *Nûbihar*, Havin, 2015, Hejmar 132, rr. 32-37. 34.
- Arnold, V. G. (1924). *Le Folklore: Croyances et Coutumes Populaires Françaises*, Weşanên Librairie Stock, Paris.
- Artun, E. (2010). *Türk Halk Bilimi*, Kitapevi Yayınları, Çap. 6, İstanbul.
- Bedirxan, C. Elî. (2012). “Ferhengok”, *Hawar*, j. 30, Weşanên Belkî, İstanbul.
- Cindî, H., Evdal, E. (2008). *Folklor Kurmanca*, (werg. Tosinê Reşîd), Weşanên Avesta, İstanbul.
- ed-Debbax Taqî. (1992). *el-Fikru’ d-dîniyyul’ l-qedîm*, Daru’ş-Şu’ûnî’s-Seqafîyyetî’ l-‘Amme, Bexda.
- Dundes, A. (1997). *Folklor Nedir*, (çev., Gülay Mirzaoğlu), Milli Folklor Dergisi, Kış.
- Dündar, M. (2017) “Ahmed-i Hanî’ nin İlmî Kişiliği”, *Türk ve İslam Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Tidsad, Yıl: 4, Sayı: 4, Aralık 2017, pp. 222-229.
- Ehemêdê Xanî. (1968). *Mem û Zîn*, (Berhevkar: M. E. Bozarlan), Weşanên Deng, İstanbul .
- Ehmed, Hîcazî. (2007). *Qanûnu’ d-dia mefhûmu’ l-ilm we’ l-î’ tîqad*, Weşanên Daru’ c-celis’ z-zeman, ‘Amman.
- Feqîyê Teyran. (2014). *Diwan*, (Amadekar: Kadri Yıldırım), Weşanên Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
- Feyyûmî Ehmed, Mihemmed b. ‘Elî. (?). *el-Misbahu’ l-munîr*, Beyrût, bd.
- Findî, R. (2008). *el-Fikru’ l-Kavmiyyu Beyne Hânî ve Hacı Kadır el-Koyî (Dirasetun Nakdiyyetun)*, Çapa 4an, Duhok.
- el-Fîrûzabadî, Mihemmed b. Ya’ qûb el-Fîrûzabadî. (1995). *el-Qamûsu’ l-muhît*, Beyrût.
- İbn Manzur. (?). *Lisanu’ l- ‘Ereb*, Beyrût.
- Kaplan, Y. (2015). “Strana Kurdî (Kurmançî): Devera Hekarîyan Wekî Nimûne” *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, Sal:1, Berg1, Hejmar2, Kasım 2015, rr. 158-182.
- Kaya, D. (2007). *Ansiklopedik Türk Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Keskin, N. (2019) *Folklor û Edebîyata Geleri*, Weşanên Avesta, İstanbul.
- el-Kewaz Muhammed Kerîm. (2012). *en-Nass we’ l-xîtab fi’ s-sahîfetî’ s-seccadîyye*, Menşûratu Kulliyatî’ l-İmamîl’ l-Kazim li’ l-‘Ulûmî’ l-İslamiyye. Bexda.
- Kutsal Kitap*, (2002). Kitabı Mukaddes Şirketi Yayınları, İstanbul.
- Mela Huseynê Bateyî. (2015). *Mewlûda Nebî*, (Werg. û Şikar: M. Xalit Sadîni) Weşanên Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara.
- en-Nîşabûrî, Ebû ‘Ebdîllah Mihemmed. (?). *el-Mustedrek ‘ele’ s-sehiheyn*, I-VII, Daru’ l-Kîtabî’ l-‘Erebî, Beyrût bd.
- Örnek, S. V. (2000). *Türk Halk Bilimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

- Parladır, S. (1994). “İslam’da Dia”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, IX, 535.
- Quran: 7/19-22-23.* (2015). Weşanên Karubarên Dîyanetê, Ankara.
- er-Razî, Mihemmed b. Ebubekir b. ‘Ebdu’l-Qadir. (1995). *Muxtaru’s-sihev*, Beyrût.
- Resul, M., İ. (2007). *Ehmedê Xanî ve Mem û Zîn*, (Werg. Kadri Yıldırım), Weşanên Avesta, İstanbul.
- Sadinî, M. X. (2010). *Feqiyê Teyran Jiyan Berhem û Helbestên Wî*, Weşanên Nûbiharê, İstanbul.
- Sadinî, M. X. (2013). *Mela Huseynê Bateyî- Jiyan, Helbest û Berhemên Wî*, Weşanên Nûbiharê, İstanbul.
- Sönmez, N. (2018). “Şeyh Ahmed-i Hânî’nin Mem û Zîn Mesnevisinde Ayetlerden İktibaslar (I-İv Bölüm)”, *Turkish Studies*, Volume 13/20, Summer 2018, pp. 665-686.
- Sönmez, N. (2018). “Yunus Emre ile Feqiyê Teyran’ın Şiirlerinde Gönül İmgesinin Mukayesesi”, *Turkish Studies*, Volume 13/18, Summer 2018, pp. 1227-1241.
- Tekin, M. (2012). *Ziyaret Fenomeni Çerçevesinde Dia Ve Sosyal Sorunlar*, Rağbet Yayınları, Çapa 2yan, İstanbul 2012.
- Timurtaş, A. (2018). *İslami Edebiyatta Dia Delâ’ilü’l-Hayrât Örneği*, Çıra Akademi Yayınları, İstanbul 2018.
- Yaşın, A. (2012). *Kürt Filozofu Şeyh Ehmedê Xanî Hazretleri*, Weşanên Lîsê, Diyarbakır.
- Yıldırım, K. (2011). *Ehmedê Xanî’nin Fikir Dünyası*, Weşanên Ağrı Kültür ve Yardımlaşma Derneği, İstanbul.
- Yıldırım, K., Pertev, R., Aslan, M. (2013), *Ji Destpêkê Heta Niha Folkloru Kurdî*, Weşanên Zanîngeha Mardin Artukluyê, Mardin.

Çavkanîyên Zindî

- Alkanat, A. Dîroka Hevpeyvînê: 15.12.2019, Temen: 30, Hekarî, Tirkîye.
- Engîn, E. Dîroka Hevpeyvînê: 11.11.2019, Temen: 50, Hekarî, Tirkîye.
- Özer, M., D., Dîroka Hevpeyvînê: 15.01.2020, Temen: 71, Hekarî, Tirkîye.
- Öztunç, M. Dîroka Hevpeyvînê: 11.11.2019, Temen: 51, Hekarî, Tirkîye.

Suvağci, İ. (2021). Lêkolînek li ser Komên Xwendinê yên Kurdî, The Journal of Mesopotamian Studies, 6 (1), 61-79 DOI: 10.35859/jms.2021.831033.

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Article Type/Makale Türü: Research Article /
Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 25.11.2021
Accepted / Makale Kabul Tarihi: 17.02.2021
Doi: 10.35859/jms.2021.831033

LÊKOLÎNEK LI SER KOMÊN XWENDINÊ YÊN KURDÎ

İlyas SUVAĞCI

Dr. Öğr. Üyesi, Hakkâri Üniversitesi, Rektörlük
Türk Dili Bölümü, ilyascembeli@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0001-6409-1229>

KURTE

Wekî çalakîyeka takekesî, rewşenbîrî û pêkveyî komên xwendinê bandoreka girîng li ser edebîyatê dîkin. Di çend salên dawî da di nav demeka kurt da gelek komên xwendinê yên Kurdî hatine dameziran-din. Ji van koman çend nivîskar derketin, her wiha wan çend kovar jî derxistin. Lewma çalakîyên van koman rêyeka nû ya girîng li ber edebîyata Kurdî vekir. Ji ber ku komên xwendinê nivîskaran di şewirên xwe da dîkin mêvan, pirtûkan dikirin têkilîyên wan ligel nivîskar û weşanxaneyan jî hene. Lewma me jî di vê lêkolîna xwe da ligel 24 komên xwendinê, 7 nivîskar û helbestkar û 9 weşanxaneyan hevpeyvînen nivîskî kirin. Me li gor dîtina van her sê alîyan behsa; têkilîyên wan bi hevdu ra, awayê birêxistinbûna komên xwendinê, cureyên edebî yên herî zêde tîn xwendin, rexneyên wan yên li ser pirtûkan, kêmasî, xetereyên li pêşîya wan û siberoja wan kir. Me dît ku komên xwendinê

yên Kurdî kê m yan jî zêde bandorek li ser firotina pirtûkan kirine. Girêdayî rewşa Kurdan ya sîyasî hejmara wan zêde yan jî kê m bûne, xebatên wan geş bûne yan jî sekinîne.

Peyvên Sereke: Komên Xwendinê yên Kurdî, Nivîskarên Kurd, Xwendina Pirtûkan, Weşanxaneyên Kurdî

Kürtçe Okuma Grupları Üzerine Bir İnceleme

ÖZ

Bireysel, entelektüel ve toplu bir etkinlik olarak okuma gruplarının edebiyat üzerinde önemli bir etkisi vardır. Son birkaç yılda kısa süre içerisinde birçok Kürtçe okuma grubu oluşturuldu. Bunların içerisinde bazı yeni yazarlar çıktı ve onlar birkaç dergi yayınladılar. Bu nedenle bu okuma gruplarının etkinlikleri Kürt edebiyatında yeni önemli bir yol açtı. Okuma grupları toplantılarına yazarları davet ettiklerinden, yayınevlerinden kitap satın aldıklarından onlar yazarlar ve yayınevleri ile iletişim içerisinde. Bu nedenle bizler de bu incelememizde; 24 okuma grubu, 7 yazar, şair ve 9 yayınevi ile yazılı mülakatlar yaptık. Bu üç muhatapın birbirileri ile ilişkileri, okuma gruplarının örgütlenme tarzları, en çok okudukları edebi türler, okudukları eserler üzerine yaptıkları eleştiriler, onların eksiklikleri, onları bekleyen tehlikeler ve gelecekte onların durumunun ne olacağından bahsettik. Kürtçe okuma gruplarının az ya da çok kitap satışları üzerinde etkilerinin olduğunu gördük. Kürtlerin siyasi şartlarıyla ilişkili olarak okuma gruplarının sayısında artış ya da azalmalar, onların etkinliklerinde ilerleme ya da gerilemelerin olduğunu tespit ettik.

Anahtar Kelimeler: Kürtçe Okuma Grupları, Kürt Yazarlar, Kitap Okuma, Kürt Yayınevleri

An Analysis on Kurdish Reading Groups

ABSTRACT

As an individual, intellectual and collective activity, reading groups have a significant impact on literature. In the last few years, many Kurdish reading groups have been established in a short time. Some new authors emerged among them and they published several journals. Therefore, the activities of these reading groups opened a new important area in Kurdish literature. Since reading groups invite authors to their meetings and buy books from publishers, they are in contact with authors and publishers. For this reason, we conducted written interviews with 24 reading groups, 7 authors and poets, and 9 publishers in this investigation. We talked about the relations between these three interlocutors, the way the reading groups were organized, the literary genres they read the most, their criticism of the books they read, their shortcomings, the dangers that await them and their future. We have seen that Kurdish reading groups have more or less influence on book sales. In relation to the political conditions of the Kurds we found that there were increases or decreases in the number of reading groups, progress or decline in their activities.

Keywords: Kurdish Reading Groups, Kurdish Writers, Reading Books, Kurdish Publishers.

Extended Summary

People read books for different purposes, such as having a good time, learning, teaching, or being a good reader. This activity can be done individually or collectively. The collective reading activity is called literatur circles, book clubs or reading groups. This activity, which is mostly done in a different way than academic reading, consists of individuals from the same or different professions coming together for different purposes. Books can be read in different fields or in different genres of literature. Although collective reading activity was previously carried out in different ways in different countries, it first emerged in an organized manner in the early 1990s and in a short time as reading groups it became widespread in many countries. Kurdish reading groups started in the early 2010s and became widespread afterwards. With this study, we aimed to convey the information we reached about the beginning of Kurdish reading groups, their organizational style, the problems they faced and their future. This research is important as no previous study has been conducted on this subject. Since the reading activity is versatile and related to more than one actor, we asked the founders of Kurdish reading groups, the authors invited to the reading activities and the publishers who sold books to these groups through written interviews. We reached 24 reading groups, 7 authors and poets and 9 publishing houses on the subjects we drew attention to. According to the answers we received, we asked the questions repeatedly to the participants in different ways and analyzed their answers. In this way, we tried to present a general framework about Kurdish reading groups. Accordingly, it was determined that the situation of Kurdish reading groups was directly related to the political conditions of the Kurds. It was observed that there was a great interest in reading Kurdish when the demands of the Kurds regarding language, identity and culture were met. Likewise, when these demands were ignored or suppressed, Kurdish reading groups dispersed or their activities stopped. Since most of the members in the reading groups are university students, when the members graduate from school, the activities of the group are interrupted and sometimes the groups are dispersed. The analysis of Kurdish works in reading groups contributed to the development of Kurdish literary criticism. However, this situation did not become permanent because the criticisms made on the works were mostly not published or recorded. Although books in different fields or non-literature are read in reading groups, these are limited. For this reason, a partial generalization can be made to name Kurdish reading groups as novel reading groups since they mostly read novels. In contrast with the postmodern literary theory ignoring the author, in Kurdish reading groups, writers are also a part of the reading activity. Readers directly asked the authors for their criticism of the book. Reading and criticism of their works were welcomed by Kurdish writers. Similarly, Kurdish publishing houses, which sell more books thanks to reading groups, also expressed their positive views on reading groups. Nevertheless, some criticized the fact that Kurdish reading groups mostly ignore other books while conducting reading activities on modern literary genres. Kurdish publishing houses stated that they had offered discounts on their book sales for Kurdish reading groups and helped them to provide reading spaces. It can be already said that Kurdish reading groups have had a significant impact on spreading Kurdish literature. Members of these reading groups have published magazines such as Wêje û Rexne, Zarema, Kund, Vejîn, Laser. Likewise, people in these groups such as Hasan Ildiz, Burhan Tek, Tahir Taninha, Erol Şaybak and Inan Eroglu wrote literary books.

Destpêk

Di pêşketina takekesî û civakî da roleka girîng ya xwendinê heye. Lewma ferd yan jî civak bi rêya xwendinê li xwe vedigerin, bi nêrîneka cîyawaz berê xwe didin nirx û taybetîyên xwe. Yek ji jêderkên sereke yên xwendinê pirtûk in û mirov bi armancên cuda yên wekî dilxweşkirin, hînbûn, hînkirin, bo-randina demê, ji bo ku bibe xwînerê baş hwd. pirtûkan dixwînin. Ev çalakî herçend bi takekesî jî be carinan bi komelî jî dihê kirin. Ev çalakîyên komî wekî derdorên (xelqeyên) edebîyatê (Ing. literature circles), kulûbên pirtûkê (Ing. Book Clubs) yan jî komên xwendinê (Ing. reading groups) dihên bi nav kirin (Daniels, 2002:1). Endamên van koman jî bo nîqasha li ser pirtûkekê bi awayekî bipergal dicivin û fikrên xwe vedibêjin û parve dikin. Di qada perwerdehiyê da ji bo ku xwendevan pirtûkxwendinê wekî taybetîyekê hîn bibin û tiştên ku dixwînin têbigihin mirov dikare ji rêbaza xelqeyên edebîyatê jî îstifade bike. Lewma endamên xelqeyên xwendinê jî xwendevanên dibistanê pêk dihê (Ji H. Daniels vgz. Avcı û yên din, 2010:6).

Herçend bi awayekî modern komên xwendinê û kulûbên pirtûkan di dûmahîka sedsala 20an da derketine holê jî di sedsalên 9 û 10an da eywanên edebîyatê yên ereban, di sedsala 18an da eywanên frensîyan, di sedsala 19an da derdorên xwendinê yên li Dewletên Yekbûyî di vî warî da mînakên balkêş in. Di sala 1996an da li Amerîkayê hunermenda bi nave Oprah Winfrey di bernameya xwe ya televîzyonê da behsa avakirina kulûba pirtûkan ya bi navê “Oprah’s Book Club” (Kulûba Xwendinê ya Oprah) dike. Di demeka kurt da endamên vê kulûbê zêde dibin, hejmara firotina pirtûkên ku Oprah di van civînan da pêşnîyaz dike digihe 700.000î. Piştî li her derê cîhanê gelek komên xwendinê tîn avakirin û ew belav dibin (Burnett, 2015). Li gor daneyên sala 2011an li Amerîkayê 500.000, li Îngilistanê 50.000 û li Kanadayê li dora 40.000î komên xwendinê hebûne (Procter û Benwell, 2015:5).

Endamên komên xwendinê bi dilê xwe tevî van koman dibin. Ev jî nîşan dide ku çalakîyên komên xwendinê xwesteka xwîneran nebe pêk nayê û ev kom xitabî gelek xwînerên cîyawaz dikin. Bi dîtina Swann û Allington (2009:248) di komên xwendinê da ji rexnegirên profesyonel û akademîk cudatir em pêrgî xwînerên din dihên bê ka ew deqên edebî çawa şîrove dikin û dinirxînin. Ji alîyê zayendî ve dibe ku hemû endamên komê bi tenê jî jinan yan jî mêran pêk werin yan jî ew tevlihev bin. Di navbera endamên komê da dibe ku têkilîyên cuda hebin, dibe ku ew jî berê da heval bin û bi alîkarîya vê yekê komek ava kiribin. Hinek komên xwendinê tevlibûna endamên nû dipejirîne lê hinek jî bi tenê jî kesên heman pîşeyî pêk dihê û ew endamên nû napejirînin lewma ew komên girtî ne. Dibe ku ew kom jî ma-moste, xwendevan hwd. pêk werin. Ji bilî endamên koman her wiha her kom bixwe jî dibe ku xwedîyê pratîkên cuda bibin. Hinek ji yên din zêdetir civakî bin yan jî hinek ji wan xwedîyê têkilî û îdeolojîyên dînî û sîyasî bibin. Her wiha li gor naverok yan jî mijara pirtûkên dixwînin ew wekî komên edebî yên modern, klasîk yan jî li gor cureyên edebî wekî komên romanê, helbestê hwd. dikarin bîn bi nav kirin. Ev kom civînan xwe li malên hevdu, pirtûkxaneyan, pirtûkfiroşan, navendên çandê û komeleyan, xwarîngêh û cafeyan yan jî kargehan dikarin bikin (Peplow, 2016:1; Álvarez, 2016:2; Swann û Allington, 2009:251; Clarke û Nolan, 2014:124). Di komên xwendinê da carinan bi bijartina rêberekî/ê, carinan li gor danasînan pirtûkan yên çavkanîyên medyayê yan jî bi rêzê her endamekî komê pirtûka ku dê bê xwendin dîyar dike. Ligel vê yekê dibe ku komeka xwendinê di çarçoveya temayekê da pirtûkan dîyar bike. Wekî mînak dikare bê gotin ku 6 mehan dê nivîskarên Afrîkayî piştî jî helbestên epîk dê bîn

xwendin (Peplow, 2016:36).

Xebatên li ser komên xwendinê zêdetir di çarçoveya perwerdeyê û wekî rêbazeka perwerdeyê nemaze li ser xelqeyên xwendinê hatine kirin. Di salên dawî da di nav Kurdan da jî çanda komên xwendinê wekî çalakîyekê bi pêş dikeve û li çend bajar û navçeyan komên xwendinê hatine avakirin. Lê komên xwendinê yên Kurdî dijberî komên Ewropayî ji ber sedemên wekî xwedîlêderketina çand û zimanê xwe, pêşvebirin û berdewamkirina wê hatine avakirin û mirov dikare bibêje xwediyê sekneke dijasîmîlasyonîst e. Bêguman mirov nikare bibêje ku hemû endamên komên xwendinê yên Kurdî ji ber heman sedeman hatine nik hev. Dibe ku her yek ji ber sedemeka cuda tevî komê bûbe. Lê dîsa jî ya ku wan digihîne hev ev reflexkên wan yên neteweyî ne. Li gor lêkolînen me heta niha tu xebat li ser komên xwendinê yên Kurdî nehatine kirin lewma em dixwazin bi vê xebata xwe bala lêkolîneran bibin ser vê mijarê. Ligel vê yekê li ser van koman ji bilî çend agahî û bangewaziyên şewira nivîskaran yên di tora înternetê da me tu çavkanîyên nivîskî nedîtîn.

Wekî Robert Escarpit diyar dike berhemên edebîyatê; nivîskar, pirtûk û xwînerî yan jî bi gotineka din afirînerên hunerê, berhem û komên xwîneran di nav xwe da dihewîne (1992:7). Lewma ji ber ku komên xwendinê bi tevîbûna nivîskaran ya li şewiran tîn zanîn û rastûrast li ser bazara firotina pirtûkên Kurdî bandoreka wan heye, me bi rêbaza hevpeyvînen nivîskî ligel damezirînerên komên xwendinê, nivîskarên wekî mêvan tevî şewirên van koman bûne û weşanxaneyên Kurdî hevpeyvîn kirin. Me pêşiyê derbarê komên xwendinê yên Kurdî, pêvajoya avakirina wan da çend agahî dan. Piştî jî li gor nêrîna damezirînerên van koman, nivîskaran û weşanxaneyan pirsgirêk û pêşniyazên derketine holê diyar kirin.

1. Komên Xwendinê yên Kurdî

1.1. Agahîyên Ser Damezirandina Komên Xwendinê yên Kurdî

Di lêkolîna xwe da me navê 40 komên xwendinê yên Kurdî peyda kirin lê ji wan 24 koman bersiva pirsên me dan. Komên xwendinê yên bersiva me nedan ev in: Koma Lêkolîn û Xwendinê (Edene), Koma Xwendinê ya Gulîstan (Stenbol), Koma Xwendinê ya Viyênaye, Burdirê, Konyayê, Bismilê, Farqînê, Fêrikê Ûsiv (Batman), Nisêbînê, Midyadê, Evdalê Zeynikê (Agirî), Taksîmê (Stenbol), Stenbolê I, Stenbolê II, Antalyayê, Koma Wêjeyê ya Online. Navên komên ku me ligel hevpeyvîn kir û ahagîyên derbarê dîroka avakirina komê, cihê wê, hejmara pirtûkên hatine xwendin, periyoda şewiran û dîroka şewira dawîyê ev in:

		Dîroka Avakirina Komê	Bajar/Navçe	Hejmara Pirtûkên Hatine Xwendin	Periyoda Şewiran	Şewira Dawiyê
1	Şewira Xwendina Edebîyata Kurdî	Dawîya 2009an	Stenbol	80	14 roj	2017
2	K.X.ya Dîyarbekirê	2010 (Îlon)	Dîyarbekir	150	15 roj	25.12.2016
3	K. X.ya Qoserê	Pûşpera 2012an	Qoser	57	7-14-21 roj	2015
4	K.X.ya Celadet Ali Bedirxan	03.12.2013	Sêrt	?	21 roj	2014
5	K. X. ya Vejînê	2014	Mêrdîn	69 (?)	7 roj	13.03.2020
6	K.X.ya Çewlîgê	24.05.2014	Çewlîg	?	15 roj	15.12.2019
7	K.X.ya Batmanê (I)	2015	Batman	57 (?)	1 meh	2017 Îlon
8	K. X. ya Wanê	2015	Wan	68	7 roj	15.03.2020
9	K. X.ya Amedê	07.04.2016	Dîyarbekir	65	15 roj	30.09.2020
10	K. X. ya Mele Meh-mûdê Bazidî	05.11.2016	Agirî	15 (?)	1 meh	19.02.2017
11	Koma Sormeyê ya Xwendinê	10.11.2016	Qamişlo	15	1 meh	16.04.2018
12	K.X.ya Eğitim-Senê	2017	Dîyarbekir	32	15 roj	08.03.2020
13	Koma Helbestê ya Amedê	27.11.2017	Dîyarbekir	50	15 roj	16.08.2020
14	K. X. ya Ferzad Kemanger	2018	Stenbol	50	7 roj, 14 roj	?
15	K. X.ya Berken Bereh	26.08.2018	Batman	44	15 roj	25.04.2020
16	K. X. ya Cizîra Botan	01.10.2018	Cizîr	22	15 roj	?
17	K.X.ya Mersinê	19.11.2018	Mersin	20	15 roj	15.02.2020
18	K.X.ya Zankoya Mûşê	2019 (?)	Mûş	20	7 roj	07.06.2019
19	Koma Helbestê ya Stockholmê	12.01.2019	Stockholm	?	15 roj	Berdewam dike
20	Koma Nirxandina Wêjeyê	18.01.2019	Stockholm	?	15 roj	Berdewam dike
21	K. X. ya Weqfa Îsmail Beşikçiyê	15.09.2019	Stenbol	4	14 roj	13.11.2020
22	K.X.ya Mestûre Erdelanî	20.09.2019	Enqere	3	7 roj	19.10.2019
23	K.X.ya Batmanê (II)	19.01.2020	Batman	2	14 roj	22.02.2020
24	Klûba Wêje û Xwendinê ya Dilokê	21.02.2020	Dilok	?	15 roj	08.03.2020

Wexta em li tabloya li jor dinêrin em dibînin ku li gor daneyên hejmara pirtûkên hatine xwendin komên xwendinê bi gelemperî bi awayekî periyodîk şewiran nakin, diroka şewira xwe ya dawîyê jî nizanin. Niha jî em dê bi rêzê derbarê van komên li jor çend agahîyan bidin bê ka ji aliyê kê ve hatine damezirandin, endamên wan yê din kî ne, li kîjan meknan şewiran dikin, jî bilî şewiran kîjan çalakîyên çandî û hunerî dikin hwd. Lê divê bê zanîn ku di hevpeyvînan da carinan damezirînerên koman jî ber sedemên cuda nexwestin bi awayekî eşkere navên damezirîner û endamên koman bidin, heta carinan ev pîrsa me nebersivandin.

Şewira Xwendina Edebîyata Kurdî (Stenbol): Berî vê komê cara pêşîyê li Bakur, li Mêrdînê di navbera salên 2006 û 2008an da mamoste û nivîskarên Kurd li avahiya KESKê (Kamu Emekçileri Sendikası: Sendikaya Kedkaran ya Giştî) di şewirên bi navê “Saeta Rexneyê/ Eleştiri Saati” da pirtûk dixwendin. Ev bername pêşîyê bi tirkî hatine kirin piştê êdî bi Kurdî berdewam kirîye. Dîsa jî bi awayekî bipergal û domdar em dikarin bibêjin ku koma xwendinê ya ewil Şewira Xwendina Edebîyata Kurdî ye. Ev herdu kom jî hev cuda ne. Bi tenê yek jî damezirînerê koma KESKê Çetoyê Zêdo dema jî bo xwendina zanîngehê jî Mêrdînê diçe Stenbolê li wir ligel A. Rahman Çelik Şewira Xwendina Edebîyata Kurdî ava dikin. Endamên vê komê yê din ev in: Ferhad Çeper, Welî Aksoy, Hêja Netirk, Fûad Kaya, Azîz Tekin, Hesên Ildîz, Esra Boğa, Mewlud Oğuz, Gulîstan Zeren, Leyla Aksoy, Kubra Sağır. Wan bi piranî şewirên xwe li Seyr-î Meselê, Enstituya Kurdî ya Stenbolê û Weqfa Îsmail Beşikçiyê kirine. Wan ligel kesên wekî Ferhad Pîrbal (Wêje û Şano), Abdullah Keskîn (Edîtorî), Helîm Yûsiv (Nivîskarî) bername çêkirine (Zêdo, 01.10.2020).

Koma Xwendinê ya Diyarbekirê: Damezirîner: M. Emîn Aksu, Ahmed Kanî, Dawid Yeşilmen, Bawer Berşev, Tahir Taninha. Şewirên xwe piranî li DSMyê (Diyarbakır Sanat Merkezi: Navenda Hunerê ya Diyarbekirê) û Weqfa Îsmail Beşikçiyê kirine (Kanî, 05.10.2020).

Koma Xwendinê ya Qoserê: Damezirîner: Umran Aran, Burhan Tek. (Endam): Bajar Mîrzeman, Kerem Qoserî, Edîp Bozan, Xelîl Samed, Vecdî Demîr, Mûrad Seroxan. Şewirên xwe piranî li Aziz Usta Pastanesi û Babil Kitap kirine (Tek, 20.10.2020).

Koma Xwendinê ya Celadet Alî Bedirxan: Damezirîner: Selamî Esen, Hêja Rana, Omer Toprak, Nurcan Sartik, Yilmaz Aksu, Mesut Fîdan. (Endam): Xelîlê Zer, Mahîr, Sewda, Beşîr, Ayşe. Şewirên xwe piranî li Pirtûkxaneyê Şaredariya Sêrtê, Kevirê Qul, Parça Orhan Dogan, Cafeyên Girê Qîzan, Avahiya Eğitim-Senê kirine. Wan ligel kesên wekî Remezhan Alan, Zeynelabidîn Zinar, Mesud Fîdan, Abdullah Gürgen gotûbêj û panel jî amade kirine (Toprak, 28.09.2020).

Koma Xwendinê ya Vejînê: Kom cara pêşîyê jî aliyê Înan Eroglu, Mehmet Emîn Çirik, Erol Şaybak ve hatiye damezirandin. Ji ber ku ew xwendekarên zanîngeha Artukluyê bûne, piştî zanîngehê xelas dikin çalakîyên komê disekine. Cara duyemîn jî ji aliyê Şerko Janzê, İklîm Oral û Hebîb Gîyan ve dîsa tê damezirandin. (Endam): Zana, Berfîn, Abdullah, Rojvan, Fatê, Selamî, Nîyazî, Aşkin, Cihan, Melek, Şîrvan, Mûkader, Fatma. Şewirên xwe piranî li Komaleya Nûbiharê û Atolyeya FFê kirine. Rêze semînerên Kurdolojîyê û çalakîyên filman li dar xistine, li ser wan şewir kirine (Janzê, 07.10.2020).

Koma Xwendinê ya Çewlîgê: Kom ji aliyê lêkolîner û xwendekarên zanîngeha Bingolê ve hatîye damezirandin. Damezirîner: Omer Delikaya, Mem Artemêt, Tufan Yamaç, Rabia Ay, Demet Arga, Hayal Yıldız, Sabri Külter, Şükrü Demir. (Endam): ?. Şêwirên xwe carinan li zanîngehê carinan jî cihên wekî Engelsiz Cafe, Mavî Cafe, Cema Cafe kirine. Wan rojên şanenan û şano, pîrozbahiyên rojên taybet (Roja Zimanê Kurdî) amade kirine (Yıldız, 27.10.2020).

Koma Xwendinê ya Batmanê (I): Damezirîner: Weysel Tirpan. (Endam): Şêwirên xwe piranî li Komeleya Nivîskarên Kurd kirine (Tirpan, 22.10.2020)¹.

Koma Xwendinê ya Wanê: Damezirîner: Serhed Serhedî, Ferat Şivan. (Endam): Bihar, Fatê, Fatoş, Esmâ, Sema Evdîla, Heval, Hikmet, Emer, Ferdî, Dawid, Mûsa, Rojhat, Mistefa, Azad. Wan şêwirên xwe li malên endamên komê û cihên wekî Lilav Cafe, Bajar Cafe, Textê Reş Cafe, Eskici Cafe, Seyyah Cafe kirine (Serhedî, 02.11.2020).

Koma Xwendinê ya Amedê: Damezirîner: Hesîb, Sevgul, Remziye, Ebdullah, Leyla, Selehat, Seyhan. (Endam): Ehmed, Xecê, Mirad, Mem, Huseyn, Bayram, Eyşe. Ligel Koma Helbestê ya Amedê çûne Cizîrê û ligel endamên Koma Xwendinê ya Cizîra Botan li cihên dîrokî gerîyane. Ligel komên xwendinê yên Qoser, Farqîn û Vejîne li Mêrdînê li ser pirtûka Îrfan Amîda ya bi navê Şevêk Şizofren şêwîrek li dar xistine (Şaşmaz, 01.10.2020).

Koma Xwendinê ya Mele Mehmûdê Bazidî (Agirî): Damezirîner: Hasan Akboğa, Avşîn Evdîlbarî, Nihat Öner, Betül Yaşar, Ahmet Yazıcı, Yaşar Eroğlu, Hasan Yıldırım, Binevş. (Endam): Cüneyt, Osman, Hasan, Sebiha Kaya, Çetin Yıldırım, Ömer Sontur, Savaş Sontur, Mehmet Sait Yaman, Qazî Mihemed, Tuncay Sürücü, Mahir Alioğlu, Mustafa Şimşek. Wan şêwirên xwe piranî li Navenda Çandê ya Semayê û Kurdî-Derê kirine (Akboğa, 16.10.2020).

Koma Sormeyê ya Xwendinê (Qamişlo): Damezirîner: Evdo Şêxo, Ebas Mûsa, Leyla Hibo. (Endam): ?. Wan piranî şêwirên xwe li bajarên Qamişlo û Amûdê cihên wekî Navenda Kovara Sormeyê, Dêra Fabronyayê kirine. Endam û damezirînerên komê ji bo ku Kurdî li pêş çavê zarokan şîrîn bikin çîrok ji wan ra xwendine û şahî li dar xistine (Şêxo, 02.10.2020).

Koma Xwendinê ya Eğitim-Senê (Amed): Damezirîner: Fatma, Hawa, Xoşewîst, Serwer, Kemal. (Endam): Stran Şev, Rîhan, Qedriye, Hemê, Fesih, Dilan. Wan şêwirên xwe piranî li avahiya Sendikayê kirine. Endamên komê bihevre çûne temaşekirina listikên şanoyê (Şev, 02.10.2020).

Koma Helbestê ya Amedê: Damezirîner: Hasîb Yanlıç. (Endam): Sultan Yaray, M. Saît Arzû, Roza Metîna, Zozan Gulan, Nûrcan Delîl, Mordem Zel, Încî Egîd, Şeref Akgul, Arife Avcî, Hasîb Yanlıç, Hasbey Koksâl. Ew tev li civîna yekemîn ya Klûba Wêje û Xwendinê ya Dîlokê bûne. Ligel Koma Xwendinê ya Amedê di çarçoveya Roja Çîrokan ya Cihanê da bihevre bernameyek li dar xistine, li ser çîrokan gotûbêj kirine û piştîrê Sêva Mêxekrêj çêkirine (Metîna-Endez, 15.10.2020).

Koma Xwendinê ya Ferzad Kemanger (Stenbol): Damezirîner: Barişê Porxelek, Mem Arîn, Rojarîa Henifî Ronak, Dilan Daş, Bîlalê Xerzî, Mavîş Daş, Bêrîvana Mizîzexî, Elîcan Ceyrancîko,

¹ Endamên din nexwestin navên wan bînin parvekirin.

Elî Hoşeng, Xebat, Ferît Yavûz, Haco, Azad. (Endam): Evdirrehman, Îlyês, Kulîlk, Bahadîn, Bawer. Wan şewirên xwe piranî cihên wekî Şevîn Cafe û Morî Cafe kirine. Her wiha wan ligel 20 nivîskaran gotûbêj kirine, yek ya xwendinê yek ya nivîsandinê du pêşbirk çêkirine. Ji bilî van xebatan atolyayekî online amade kirine. Ev wekî xebateka zaningehka online bûye. 30 xwendekaran li ser beşên cuda yên edebiyata Kurdî ji kesên wekî Abdurrahman Adak, Dilawer Zeraq, Kovan Baqî û Îsabella Bêrivan 60 saet ders girtine (Xerzî, 09.11.2020).

Koma Xwendinê ya Cizîra Botan: Damezirîner: Egîd, Gulê. Wan şewirên xwe bi piranî li malên endamên komê û Damla Pastanesiyê kirine. Ligel Komeleya Çand û Ziman a Birca Belek çalakîyên çandî kirine (Arjen, 11.11.2020)².

Koma Xwendinê ya Berken Bereh (Êlih): Damezirîner: Ahmet Seyarî, Ramazan Yaman. (Endam): Berken Bereh, Merdan, Alî, Hayat, Bawer, Ronî, Dilazad, Ercan, Hejar, Murat, Osman, Rasim, Xêredîn. Şewirên xwe bi piranî li komeleya Ehmedê Xanî kirine. Ji bilî xwendin û nirxandina pirtûkan semînerên di warê çand, ziman û edebiyata Kurdî da li dar xistine. Semînerên ku hatine kirin ev in: 1. Teorîyên neteweperwerîyê û destpêka neteweperwerîya Kurdî; 2. Teorî û bingeha realîzma sosyalîst û destpêka wê di edebiyata Kurdîda; 3. Kolonyalîzm û dijkolonyalîzm; 4. Teorîya femînîzmê û rengvedana wê di edebiyatê da (Seyarî, 03.10.2020).

Koma Xwendinê ya Mersînê: Damezirîner: Mihemed, Baqî, Emîn, Serdar, Azîz Aksu, Ferhad. (Endam): Silehîn, Remezhan, Hudayî, Seîd, Sozdar, Şîlan, Bazîd, Heman. Şewirên xwe bi piranî cihên wekî Artuk Bey, Stran Cafe, Atolyeya Derya Spî kirine (Aksu, 07.10.2020).

Koma Xwendinê ya Zankoya Mûşê: Damezirîner: Ayetullah Çelik, Sidar Gök, Mahmut Ceylan. (Endam): ?. Ev kom ji alîyê xwendekarên zanîngeha Muş Alparslanê hatîye damezirandin. Wan şewirên xwe bi piranî li zanîngehê kirine. Ji bilî şewiran carekê şanoyeka Kurdî jî amade kirine (Ceylan, 28.09.2020).

Koma Helbestê ya Stockholmê: Damezirîner: Kamran Simo Hedilî, Kadir Çelik, Mekbula Çolak, Aynur Aras, Ednan Dogan, Kawa Xosrewî, Turec Esperî, Îman Botanî (Hedilî, 02.10.2020).

Koma Nirxandina Wêjeyê (Stockholm): Damezirîner: Kamran Simo Hedilî, Şoreş Reşî, Mîrhem Yîgît, Zagiroz Endezarî, Lokman Polat, Osman Eyter, Ednan Dogan, Emîr Mukranî (Hedilî, 02.10.2020).

Koma Helbestê ya Stockholmê û Koma Nirxandina Wêjeyê di bin sîwanê Enstûtîya Kurdî ya Stockholmê da xebatên xwe berdewam dikin lê niha şewirên xwe bi awayekî online dikin. Wan bi piranî şewirên xwe li eywana enstûtîyê yan jî eywanên cuda yên bajarên cuda yên Swêdê kirine. Her wiha wan konferas, semîner û rojên danasîna berhemên wêjeyî jî li dar xistine (Hedilî, 02.10.2020).

Koma Xwendinê ya Weqfa Îsmail Beşikçiyê (Stenbol): Kom ji alîyê Suat Baran û serokatîya Weqfa Îsmail Beşikçiyê hatîye damezirandin. Endamên wê ev in: Xecê Daşxîn, Gernas Nenas, Mehmet Erbaş, Umran Dogan, Recep Gûneş, Evîn Aydin, Dîlan Salik, Melahat Goktaş, Melek Yavuz,

² Endamên komê nexwestin navên wan bînan parvekirin.

Dîlek Azad, Ozden Demir, Ensar Kûl, Dîlan Taycur, Kate Ferguson, Şûkran Aktî, Şûkran Yaguz, Sibel Çokşen, Hêvî Nûjîyan, Yusuf Ak, Serkan Menekşe. Wan şêwirên xwe li avahîya weqfê kirine (Baran, 12.10.2020).

Koma Xwendinê ya Mestûre Erdelanî (Enqere): Damezirîner: Izzet Arslan, Fesih Olmez, Havîn Kiye, Bahattîn Akhan, Şehmuz Ceylan, Amine Bayram. (Endam): Şehmuz Arslan, Gönül Gün, Ziya şeker Buket, Nuri. Wan bi piranî şêwirên xwe li Destar Cafe kirine (Kiyê, 08.10.2020).

Koma Xwendinê ya Batmanê (II): Wan şêwirên xwe li Komeleya Mereto ya Ziman û Çandê kirine. Hinek endamên komê ji bilî şêwirên xwendinê perwerdehîya Kurdî dîtine (Rûbar, 03.10.2020)³.

Klûba Wêje û Xwendinê ya Dîlokê: Damezirîner: Fewzî Şahîn, Ercan Berwarî. (Endam): ?. Wan şêwirên xwe li Karanfil Cafeyê kirine (Şahîn, 11.10.2020).

Herçend ku piştî vîrûsa Covid-19ê xebatên komên xwendinê rawestîyane disa jî çend sedemên din jî hene bê ka çima gelek ji van koman êdî xebatên xwe berdewam nakin. Yek jî hêzeka sereke ya van koman xwendekarên zanîngehan in. Wexta damezirînerên wan zanîngehê xelas dikin yên li dû wan tên bi heman awayî xebatên xwe berdewam nakin û êdî kom belav dibin. Ev jî nîşan dide ku barê giran yê van xebatan li ser piştê çend kesên sereke ye. Ji ber ku ev kes şêwiran, mekanên civînê organîze dikin. Ligel vê yekê şert û mercên nebaş yên civaka Kurd pêrgî tê, rewşa sîyasî ya Tirkîyeyê jî bi awayekî bandorê li ser xebatên komên xwendinê kirîye. Di hevpeyvînên me da çend xalên di yên sereke derketin li pêş. Wekî mînak piştî şerê xendeqan û bi hatina qeyûman xebatên çand û hunerî yên Kurdî sekinîne, bi KHK'yan komale û sazîyên Kurdî hatine girtin û yekê jî bandor li ser komên xwendinê kirîye. Gelek endamên komên xwendinê yên karmendên dewletê jî ber van sedemên navborî û ji tirsê ku ji kar bê dîrxistin nexwestine êdî bê şêwirên xwendinê. Karê xwendinê bi dilsozî pêk tê. Wexta endamên komê êdî bi awayekî micid pirtûkan naxwînin, hêz û motîvasyonê wan ya xwendinê namîne ev jî bûye sedem ku kom belav bibin (Zêdo, 01.10.2020; Kanî, 05.10.2020; Akboğa, 16.10.2020; Toprak, 28.09.2020; Kiyê, 08.10.2020).

1.2. Taybetîyên Komên Xwendinê yên Kurdî

Lucien Goldman wexta behsa civaknasîya romanê dike dibêje ku kirdeyê rasteqîn ya afirînerîya çandî ne takekesên îzolekirî lê komên civakî ne. Bi dîtina wî pirsê sereke ya ku civaknasîya romanê bersiva wê digere wekî cureyekî edebî roman û têkilîya wê ligel civaka takekes ya modern e. Lewma ew di navbera struktura romanê, mirovên ku di civakê da ji bo bazarê hilberînê dikin û metayê têkilîyekê girê dide (2005:25). Xebatên civaknasîya edebîyatê di navbera berhemên edebî yên herî pêşketî û hişmendîya kolektîf ya koman têkilîyekê girê didin. Ew jî bi me dide zanîn ku divê em têkilîya di navbera berhem û takekesê (nivîskarê) ku ew nivîsandîye zêdetir li ser têkilîya wê ya ligel komên civakî bisekinin (2005:74). Komên xwendinê yên Kurdî jî wekî kirdeyeka afirînerîya çandî di şêwirên xwe da wekî cureyeka edebî herî zêde roman xwendine. Ev yek jî ber xwesteka taybet ya endamên koman pêk hatîye. Roman li gor cureyên di dirêjtir e, xwedîyê gelek karakteran e lewma xwîneran şîyane zêdetir li ser biaxivin, şîrove û nîqaşan bikin. Her wiha ev rêbaz jî bo wan hêsantir bûye.

³ Yek ji damezirîner û endamê komê Firat Rûbar diyar kir ku damezirîner û endamê komê yên din nexwestine navên wan bê parvekirin.

Endamên komên xwendinê roman ji bo nirxandinê wekî cureya herî lêhatî ditine. Nemaze kesên ku beşên edebîyatê xelas kirine hewil dane rêbaza dahûrînê ya edebî ji aliyê endamên di yên komê ve jî bê zanîn. Ji bo vê jî wan pêşî dane xwendina romanên (Janzê, 07.10.2020; Toprak, 28.09.2020; Kanî, 05.10.2020; Şêxo, 02.10.2020). Ev xal, wekî me li jor ji L. Goldman ragihand, nîşan dide ku komên xwendinê yên Kurdî ji bo nirxandina hişmendîya kolektîf û têkilîya wê ligel cureya ku herî zêde hatîye xwendin (roman) nimûneyan diwehîne.

Terry Eagleton diyar dike ku heke beşdarîya xwînerî ya çalak û bêrawestan nebûya berhemeka edebî dernediket holê. Lewma xwendin tevgera yeknesak û çixêzî (Ing. Linear) nîne (2004:103-104). Wexta em vê tevgera neyeksan bi komên xwendinê ra rave bikin divê em ji bîr nekin ku xwendin di heman demê da hilberîneka civakî ye. Bi xwendinê ra xwîner dîsa li çanda xwe vedigere û jê îstîfade dike (Ji H. Uçan vgz. Alver, 2012: 38), her wiha berhemên ku jê derketine rexne jî dike. Komên xwendinê yên Kurdî jî bi qasî ku şîyane ne bi xwendineka yeknesak li ser berhemên hûr bûne. Lewma di nirxandina pirtûkan da tê dîtî ku ew ji bo bicihkirina rêbaza rexneya edebî di nav hewildanan da bûne, wan her bal kişandîye li ser rola girîng ya rexneyê, ne bi tenê rexneyên erênî her wiha rexneyên neyînî jî kirine. Wekî mînak endamên Koma Xwendinê ya Berken Bereh berî ku dest bi xwendina pirtûkan bikin, xwendinên li ser teorîyên rexneyê kirine, 15 rojan carekê li ser mijarekê semîner li dar xistine. Lê dîsa jî çend endamên komê jî vê yekê dîr sekinîne û bi “refleksên Kurdewarî” pirtûk nirxandine (Seyarî, 03.10.2020). Di Koma Xwendinê ya Qoserê da jî piştî xwendina pirtûkê her car yek ji endamên komê li gor qaîdeyên rêbaza rexneya edebî li ser pirtûkê nivîsek amade kirîye (Tek, 20.10.2020). Çawa ku T. Eagleton jî diyar dike (2004: 113) ‘‘ji bo têngîhiştina her tiştê nedîyarkirî û nedestnîşankirî yên di deqê da’’ komên xwendinê yên Kurdî di nav hewildanan da bûne. Wekî encama van hewildana em dibînin ku ji nav komên xwendinê kovarên wekî Wêje û Rexne, Zarema, Kund, Vejîn, Laser jî ji aliyê endamên komên xwendinê ve hatine derxistin. Ev kovar ji bo bicihkirina rexneya edebîyata Kurdî xwedî roleka girîng bûne. Ew, carinan bi mijarên taybet hatine weşandin lewma mirov dikare bibêje ku ev yek ligel lêkolînên akademîk yên din ji bo rexneya edebîyata Kurdî bûye bingehek.

Yek ji kêmasîyên sereke yên komên xwendinê yên Kurdî ew e ku ew encama şêwiran û nirxandinên li ser pirtûkan tomar nakin û naweşînin. Ligel vê yekê ew ji bo çareserkirina vê muşkîleyê daxwaza xwe vedibêjin. Hinek ji wan, encama şêwirên xwe li ser hesabên xwe yên medyaya civakî (Facebook, Twitter, Instagram, blog hwd.) parve kirine (Şêxo, 02.10.2020). Koma Xwendinê ya Berken Bereh li ser her endamekî/a komê ferz kirîye ku di mijareka taybet da li ser pirtûkekê gotarekê binivîse û wê di kovarekê da biweşîne. Ji bo hakemtîya van gotaran wan lijneyek ava kirîye. Di encamê da 8 gotar hatine nivîsandin lê ji wan bi tenê 2 lib hatine çapkirin (Seyarî, 03.10.2020). Endamên hinek koman ji teorîya rexneyê hayedar nebûne lewma di vê mijarê da ne di asteka xurt da bûne, wan nekarîye yan jî nexwestine encamên şêwirên xwe li cihekî biweşînin (Akboğa, 16.10.2020). Hinek koman jî bi zanebûn ev yek nekirine. Ji ber ku wan ev kar wekî berpirsariyeka micid ditine armanca wan ya sereke ew bûye ku xwendina Kurdî bidin hezkirin û wan nexwestîye şêwir ji atmosfera sihetê derkeve (Rûbar, 03.10.2020; Baran, 12.10.2020). Yek ji xetereyên girîng li tomarkirina encamên van şêwiran ew e ku dema nivîsên şêwiran bi tenê li ser hesabên medyaya civakî tîr parvekirin ji ber êrişên hackkirinê ew bi tevahî ji dest diçin.

Terry Eagleton dibêje ku berê di nav sêgoşeya nivîskar, berhem û xwînerî da yê ku herî kêm cî-yawaz û hatîye ihmalkirin xwîner bû. Heta çîna nivîskaran ya ‘‘pozibilind’’ wekî xizmetkarekî û kesekî ku karê nav dest û pêyan dike nêzîkî xwînerî bûye. Lê bi demê ra xwînerî xwe wekî afirînerê hevpar yê berhemê nişan daye (Eagleton, 2012:188). Bêguman ev guhertin bi alîkarîya teorîya postmodern pêk hatîye. Ji ber ku piştî nivîsên Roland Barthes û Michel Foucault li ser têkilîya xwîner û nivîskarî nîqaşek dest pê dike. Di vê nîqaşê da nivîskar bi paş da tê hiştin, deq (berhem) û xwîner bi pêş tê xistin, edebîyateka navend-deqî tê bicihkirin. Bi vê yekê ra xwîner tê azadkirin (Ji P.M. Rosenau vgz. Alver, 2012:34). Xwînerên komên xwendinê yên Kurdî jî wekî rewşa xwînerê berê berovajî bike ligel nivîskaran têkilîyên xurt ava kirine, nivîskar vexwendine şewirên xwe. Lewma di vê çalakîya xwendinê da aktorên sereke nivîskar nîn in lê komên xwendinê ne. Dîsa jî di mijara tevlibûna nivîskaran ya li şewiran da komên xwendinê xwedî fikrên cuda ne. Yên ku vê yekê erênî dibînin dibêjin ku wexta nivîskar jî tevî dibe nîqaşên li ser pirtûkê bibandortir dibe, tiştên ku xwîner têngehiştîye rastûrast ji nivîskarî dipirse û mijar zelal dibe, nivîskar û xwîner hevdu nas dikin. Ev yek eleqeya li ser pirtûkê zêdetir dike û xwîner baştir bala xwe didin şewirê. Xwîner hemû agahîyên di derbarê pirtûkê da ji kesê yekem hîn dibin, nivîskar hay ji kêmasî û xeletiyên xwe dibe û dibîne ku pirtûka wî/wê bi gelek nêrînên cuda ve tê nirxandin (Şêxo, 02.10.2020; Tirpan, 22.10.2020; Rûbar, 03.10.2020; Yildiz, 27.10.2020; Kanî, 05.10.2020; Şev, 02.10.2020). Yên ku tevlibûna nivîskarî neyênî dibînin dibêjin ku carinan hinek nivîskar rexneyan napejirînin lewma endamên komê xwe rihet hîs nakin, şerm dikin yan jî dilê wan nagire rexneyan bikin û ev yek otosansûrekê bi xwe ra tîne. Ew nikarin rexneyên neyênî bikin. Bi dîtina hinekan jî dibe ku nivîskar bêhemdî xwîneran bitepisînin lewma ew naxwazin nivîskar tevî şewirê bibin (Tek, 20.10.2020; Akboğa, 16.10.2020; Kiye, 08.10.2020; Baran, 12.10.2020).

Li ser têkilîya komên xwendinê ligel weşanxaneyên Kurdî komên xwendinê dîyar dikin ku bi gelemperî têkilîyeka baş di navbera wan da heye. Wan carinan jî weşanxaneyan bi komî pirtûk kirîne. Komên ku ji derveyî Stenbol û Amedê jî bi rêya pirtûkfiroşên online pirtûk peyda kirine. Hinek kom jî weşanxaneyan hevî dikin ku ew pirtûkan erzantir bidin wan. Bi dîtina wan gelek endamên wan bêkar in û jî alîyê aborî ve zihmet e ku di mehekê da 2 yan jî sê pirtûkan bikin. Ew dixwazin ku weşanxaneyan pirtûkan di wextê xwe da peyda bikin, pirtûkên ku çapên wan xelas bûne dîsa çap bikin (Tirpan, 22.10.2020; Şev, 02.10.2020; Baran, 12.10.2020; Endez). Bi dîtina hinekan divê weşanxaneyên Kurdî bi tenê ne bi helwesteka bazirganîyê tevbigerin, ji komên xwendinê ra sponsorîyê bikin. Ligel wan û nivîskaran rojên şanavan, konferans, semîner, panelan li dar bixin (Seyarî, 03.10.2020; Akboğa, 16.10.2020). Di sektora weşangerîyê da yekdestîyê nekin (Yildiz, 27.10.2020), ligel edîtorên baş bixebitin da ku pirtûkên baş û biqalîte bîn çapkirin (Rûbar, 03.10.2020; Kanî, 05.10.2020; Şaşmaz, 01.10.2020), wekî pdf jî pirtûkan bifiroşin (Hedilî, 02.10.2020). Bi dîtina hinek koman jî nehewce ye ku ew jî weşanxaneyan bikevin bendewarîya hevîyekê. Ji ber ku weşanger karê bazirganîyê dikin (Tek, 20.10.2020).

Fikrên komên xwendinê yên li ser siberoya komên xwendinê yên Kurdî û komên ku dê nû bîn damezirandin çend xalên girîng derxistin holê. Bi dîtina hinek koman ji ber ku rewşa zimanê Kurdî ber bi geşbûnê ve diçe dê hejmara komên xwendinê jî zêdetir bibin (Şêxo, 02.10.2020; Şev, 02.10.2020; Şaşmaz, 01.10.2020). Li alîyê din hinek kom jî ji ber rewşa siyasî ya Tirkîyeyê di mijara rewşa niha û siberoya komên xwendinê da bedbîn in (Seyarî, 03.10.2020; Akboğa, 16.10.2020; Baran, 12.10.2020).

Di mijara girîngîya komên xwendinê bo çand, ziman û edebîyata Kurdî da lihevkirineka giştî heye. Em pêşniyazên komên xwendinê yên ji bo komên ku dê nû bèn damezirandin ji hîn dibin. Bi dîtina hinek koman divê komên nû endamên xwe sînordar nekin, vekirî û guherbar bibin, li ser pirtûkên ne wêjeyî jî şewiran bikin (Şêxo, 02.10.2020). Divê haya endamên komê bi teoriya edebîyatê hebe û ew pirtûkên sereke bixwînin. Ew bi avakirina komên online dikarin xwe bigihînin gelek endaman. Hêj di destpêkê da plan û bernameya xwe diyar bikin û li gor vê yekê bi sekineka micid, bi rêkûpêk û disîplîn şewirên xwe bikin. Heke pirtûkan nexwînin divê ew neyên şewiran lewma divê li dîroka şewirê miqate bibin, bi komên din ra bişewirin (Tek, 20.10.2020; Rûbar, 03.10.2020; Akboğa, 16.10.2020; Janzê, 07.10.2020). Ji bo ku bar li ser piştta çend kesan nemîne divê berpirsariyê bidin kesên ji bilî damezrînerên komê (Kiye, 08.10.2020), divê ew nixandinên xwe birêkûpêk tomar bikin û biweşînin (Kanî, 05.10.2020). Divê sazîyên Kurdan piştgirîya komên xwendinê bikin (Seyarî, 03.10.2020), komên ji ber pandemîyê êdî şewiran nakin piştî ku vîrûs xelas bibe dîsa xebatên xwe berdeham bikin (Janzê, 07.10.2020).

2. Bi Dîtina Nivîskarên Kurd Komên Xwendinê yên Kurdî

Di lêkolîna xwe da me li ser komên xwendinê yên Kurdî ligel nivîskar û helbestkarên Kurd; Berken Bereh, Cihan Roj, Dilawer Zeraq, Erol Şaybak, Îrfan Amîda, Omer Dilsoz û Şener Özmen hevpeyvîn kirin. Me li gor qaîdeyên wekî hilberînerên cureyên edebî (romannûs, çîroknûs, helbestkar), li gor umrê nivîskaran (kesên ciwan û temenmezî) û li gor zayendê (jin û mêr) xwest xwe bigihînin wan. Lê mixabin çend nivîskar û helbestkarên jin û mêr bersiva me nedan. Ev nivîskarên navborî jî gelek caran ji aliyê komên xwendinê yên Kurdî ve hatine vexwendin, gelek berhemên wan di şewiran da hatine xwendin. Wexta ji aliyê komekê ve hatine vexwendin wan hemûyan jî bersivên erênî dane, heke di nav muşkileyeka girîng da nebûne tevî şewiran bûne.

Hemû nivîskar jî ji ber tevlibûna şewiran keyfxweşî û bextewariya xwe diyar dikin. Ew vê yekê bo kesayetiya xwe û berhema xwe wekî qedirdayîn û rêzgirtin, danasîn her wiha wekî hewildan û xwedîderketina ziman û berhemên Kurdî dibînin. Bi dîtina wan ji ber ku ew ne komên homojen in bi gelek peyv, dîtî û ramanên cuda ve nêzikî bûyeran û berheman dibin. Lewma şewirên xwendinê jî bi awayekî zindî berdeham dikin. Di derbarê bandora komên xwendinê li ser edebîyata Kurdî da nivîskarên Kurd diyar dikin ku weşanxane û nivîskar divê bala xwe bidin komên xwendinê yên Kurdî ka gelo bala xwendevanan bêhtir li ser çî ye (Bereh). Komên xwendinê rê li ber nivîskarên Kurd vedikin ku ew li kêmasî û xeletiyên xwe mikur werin (Roj, 01.10.2020). Ew li hember asimilasyonê berxwedanek in, ji bo baldarî û geşmayîna xwendin û nivîsandina bi Kurdî pir baş û erênî ne. Ew bêyî ku nûbûn, kevinbûna berhemê yan jî dîroka çapkirina wê binêrin wekî pirtûkeka herdemî pirtûkan dixwînin. Ev yek ji aliyê berhemdariyê, herdemîbûna berhemên edebî û hunerî ve bandor û encameka erênî ye (Zeraq, 01.10.2020). Komên xwendinê yên Kurdî li hember bişaftinê, helwêstek e. Wexta ew dixwînin û nêrinên xwe parve dikin nivîskar jî kil û kêmasiyên xwe dibînin. Lê divê em ji serî da bipejirînin ku ew rexnegir nînin û ew wekî hewildanekê ne ku ji pêwistiyê derketiye. Ji ber vê yekê divê nivîskar û weşanxane piştgirîya wan bikin (Özmen, 01.10.2020). Ji bo normalîzekirina xwendin û nivîsandina Kurdî, zêdebûna komên xwendinê şert e. Bi rêya van koman xwîner hem bi wêrekî rexneyên xwe dikin, hem berhem û nivîskarên nû nas dikin. Wan mîsyona xwe ya belavkirina xwendewariya Kurdî/

kurmançî kê m zêde bi cih anîne (Şaybak, 24.10.2020).

Heke em di sêgoşeya berhem, nivîskar û xwînerî da li pêvajoya xwendinê binêrin di warê xwendinê da komên xwendinê cihekî girîng digirin û ew stûneke gelek xurt yê vê sêgoşeyê ne. Her endamek bi qasî xwendineka takekesî di nav komê da dibe xwedîyê xwendineka kolektîf jî. Hebûna komên xwendinê bandoreka erênî li ser edebîyata Kurdî dike, heri wiha cidîyetekê dide nivîskar jî. Xebatên wan li cihekî dibe wekî kevneşopîyekê (Amîda, 14.10.2020). Herçend ku ew hinekî bi awayekî amatori xebatên xwe dikin jî dîsa di navbera nivîskar û xwîneran da danûstandinên baş û bikêlk jî çêdibin. Lewma mirov dikare hebûna komên xwendinê yên Kurdî wekî kawdaneka xweş şîrove bike (Dilsoz, 01.10.2020).

Nivîskar li ser kêmasî û xetereyên komên xwendinê yên Kurdî balê dikişînin ser çend mijaran. Yek ji gazindeyên nivîskaran li ser neweşandina encamên şêwiran e. Li ser gelek berhemên wan şêwir hatibin kirin jî ji ber ku ew nayên weşandin nivîskar di derbarê pirtûka xwe yan jî nivîskarîya xwe da tiştêkî hîn nabin. Lewma ew bala komên xwendinê dibin ser vê mijarê û dibêjin piştî şêwiran divêt teqez fikrên xwe wekî gotarekê binivîsin, tomar bikin û biweşînin. Heta komên xwendinê dikarin di bin sîwanekê da bîn nik hev, bi hevkarî kovarekê jî derxin. Gelek caran asta xwendina komên xwendinê durrî analîza rexneyî ya akademîk e û di asta nixandîna da ye. Lewma divê ev nixandin ji qalibên danasînê xelas bibin û ew bikarin bandorê li nivîskaran, weşanxaneyan bikin (Zeraq, 01.10.2020; Bereh, 16.10.2020). Endamên komên xwendinê zû diwestin û karê xwe ne bi dîsîplîn dikin. Ji ber ku gelek ji wan bêkar in ev yek motîfasyona wan kê m dike. Her ku diçe hejmarên pirtûkên ew dixwînin zêde dibin û hêza wan ya kirîna pirtûkan kê m dibe lewma divêt ew bandorê li ser weşanxaneyan bikin da ku bişên muşkilîyên aborî çareser bikin (Bereh, 16.10.2020). Heke endamên komên xwendinê ji derveyî pîvanên rexneya zanîstî û bi têkilîyên şexsî berhemekê binirxînin, berhemê esas negirin ev dê encameka neyînî bi xwe ra bîne. Komên xwendinê divê bi wêrek bin, gotina xwe texsîr nekin. Heke pirtûk ji aliyê nivîskarekî/a Kurd ya/yê popûler ve hatibe nivîsandin jî divê dîsa ew bikarin rexneyên xwe bikin. Wexta ew pirtûkekê bo xwendinê dîyar dikin divê bi tenê pirtûkê esas bigirin ne nivîskarî. Wexta ev wiha nakin gelek caran berhemên serkeftî nayên dîtin û xwendin (Roj, 01.10.2020; Dilsoz, 01.10.2020). Ew xebatên xwe bi awayekî bîstîkrar nakin û biberdewam nîn in, hemû berpirsyarî bi taybet di ser piştta çend kesên sereke da ye. Herçend ku ew di navbera nivîskar û xwendevanan da navgîneka muhîm in dîsa jî piranîya wan di bin sîwaneka sazî û dezgehekê da cih nagirin. Bi însiyatîfa çend dilsozên zimanê Kurdî ev kom xebatên xwe berdewam dikin. Yek ji muşkilîya herî mezin ew e ku berhem ji aliyê gelek xwîneran ve nayê xwendin, dîsa jî di civînê da gelek kes cih digirin (Şaybak, 24.10.2020). Dema ku xwendin di edebiyatekê da rûnenê berî her tiştî pirsgerêka wê edebiyatê çareser nabe. Nixandinên wan bi tenê wekî nivîsê tê qeyidkirin lê ew qeyidkirin jî li deverêkê pêşîya wê dixitîme. Ji bo ku pêşîya edebiyatê vebe, edebîyat cihokêkê jî xwe ra bibîne û tê da biherike hewceyî bi xwendineka xurt û teorîk heye. Heke di navbera komên xwendinê da têkilîyek bê avakirin dibe ku encameka erênî û balkêş derkeve holê (Amîda, 14.10.2020).

Nivîskar rexneyên komên xwendinê yên ku li berhema wan hatine kirin bi gelemperî bi erênî dibînin. Ew van rexneyan ji bo xwe wekî siûdekê dinirxînin. Ew dibêjin ku bi alîkarîya van rexneyan hay ji kêmasîyên xwe bûne (Bereh, 16.10.2020). Van rexneyan rê li ber nivîskaran vekirîye ku ew di aso

û pencereyeka berfirehtir da li berhemên xwe û li nivîskarîya xwe binêrin û tê de kûrtir biçin (Zeraq, 01.10.2020). Bi alîkarîya van rexneyan kitekitên ku li pêş çavê nivîskaran winda bûne tîr zelalkirin, piştî nivîskar dîsa li berhema xwe vedigere. Ev jî li ser nivîskarîya wan bandoreka ‘esasî û guherîner pêk tîne. Dema ew dest bi nivîsandina berhemeka nû dikin ev rexne bandorê li ser hûnandina berhemê û karakteran jî dike (Şaybak, 24.10.2020). Carinan rexneyên gelek çêker û palder li berheman tîr kirin. Lewma nivîskar jî guhê xwe dide rexneyan. Ji ber vê yekê nivîskar van rexneyan baldar û girîng dibîne (Dilsoz, 01.10.2020). Li hemberî van fikran, çawa ku nivîskarî cihaneka takekesî ye, nivîskar bi serê xwe ye. Ew ne bi kartêkerîya der û doran yan jî pêşniyazan lê ew bixwe rêyên nû vedike. Ev rastî jî dike ku em gumanê ji hizra “civateka baş ya wêjeyî di nav Kurdan da çêbûye” bikin (Özmen, 01.10.2020).

3. Bi Dîtina Weşanxaneyên Kurdî Komên Xwendinê yên Kurdî

Xwendin wekî xwînerî dîyardeya pirtûkê yan jî weşanê jî di nav xwe da dihewîne. Ji ber ku edebîyat wekî hunerekê tê xwendin yan jî nivîsandin bi giştî bi alîkarîya pirtûkan xwe digihîne cihana xwînerî (Escarpit, 1992:20). Wekî her cure hilberîna di hilberîna edebî da jî mezaxtin bixwe parçeyeka pêvajoya hilberîna ye (Eagleton, 2004:111). Lê ev nayê wê wateyê ku em pirtûkê bi tenê wekî birese-reka bazirganîyê binirxînin (Escarpit, 1992:110). Ji ber ku tiştê ku pênasîya pirtûkê dike xwendin e. Wexta hewildanên xwîner û nivîskarî digihe hev ev biresera xeyalî û her wiha şênber derdikeve holê. (Ji Sartre vgz. Escarpit, 20). Lewma pirtûk wexta tê xwendin digihe wateya xwe ya esil. Ji ber vê yekê di navbera xwendinê yan jî li gor mijara xwe em bibêjin komên xwendinê û pirtûkan, her wiha weşanxaneyan jî têkilîyek heye. Di xebatên komên xwendinê da yek ji aliyên girîng weşanxane ne. Komên xwendinê yên Kurdî di bidestxistina pirtûkan da carinan rastûrast bi weşanxaneyan ra dikevin têkilîyê. Her wiha ev bazara danûstandina pirtûkan ya di navbera wan da tesîrê li ser weşanxaneyan dike. Ji ber vê yekê me bi 9 weşanxaneyên Kurdî ra derbarê têkilîya wan ligel komên xwendinê da hevpeyvîn kirin. Di bijartina weşanxaneyan da me pîvanên xwe li gor weşandina cureyên pirtûkan (edebîyata modern, folklor), weşanxaneyên ku ji zaraveyên cuda (kurmançî, zazakî) pirtûkan çap dikin, dîyar kir. Çend weşanxaneyan bersiva pirsên me nedan. Weşanxaneyên me ligel hevpeyvîn kirin ev in: Lîs, Dara/PirtukaKurdî, Na, Peywend/Lorya, Roşna, Wardoz, Sîtav.

Hemû weşanxane jî dîyar dikin ku komên xwendinê yên Kurdî li ser firotina pirtûkan bandoreka erênî dikin. Wexta ew pirtûka ku dê bê xwendin dîyar dikin li gor hejmara endamên komê di carekê da gelek pirtûkan dikirin. Ji ber ku komên xwendinê di derbarê şewirên xwe da bi rêya medyaya civakî agahdarîyê dikin, wexta nivîskar jî tevî şewirê dibe ew jî alîkarîya wan dike, nûçe û danasîna şewirê dike. Piştî şewirê jî carinan komên xwendinê vîdyoyên şewiran parve dikin. Bi vê yekê ew pirtûkê bihistin û zanîn, kesên ku nexwendinê wê meraq dikin, dikirin û dixwînin. Weşanxaneyên Sîtav û Roşna dibêjin ku di firotina pirtûkên wan da gelek bandoreka berbiçav ya komên xwendinê çênebûye. Bi tenê carekê komên xwendinê ji wan pirtûk kirîne. Lê hemû weşanxane dîyar dikin ku ew pirtûkan erzantir difiroşin komên xwendinê û ji aliyê aborî ve alîkarîya wan dikin.

Têkilîya weşanxaneyên Lîs, Na, Peywend/Lorya, Dara/PirtukaKurdî ligel komên xwendinê baş e. Weşanxaneya *Lîsê* dîyar dike ku ji bo şewiran komên xwendinê dikarin di mekanê bi navê *Wêjeh Amed* da şewirên xwe bikin û ew diwazin di vê yekê da alîkarîya wan bikin. Peywend/Lorya jî her

wiha dîyar dike ku komên xwendinê carinan li avahîya wan şewirên xwe dikin. Bi dîtina weşanxaneyê Na heke komên xwendinê projeyên xwe ligel wan parve bikin ew jî dixwazin piştgirîya wan bikin. Weşanxaneyên Roşna, Wardoz û Sîtav dîyar dikin ku têkilîya wan ligel koman tune ye, ji bo têkilîdanîna wan bixwe hewil nedaye. Bi dîtina *Wardozê* ji ber ku pêşîya komên xwendinê bêhtir li edebîyata modern e têkilîyeka xurt di navbera wan da tune ye.

Li welatên rojava gelek weşanxane ji bo komên xwendinê listeya pirtûkên xwendinê amade dikin. Di vê mijarê da bi tenê Pirtukakurdi/Dara dîyar dike ku ew xebateka wiha dikin. Lê ev xebat ji komên xwendinê zêdetir ji bo kesên durrî edebîyata Kurdî ne û nû dest bi xwendina Kurdî kirine, tê kirin. Ew wekî listeya 100 pirtûkên herî zêde tê firotin amade dikin. Weşanxaneyên Roşna û Na vê yekê wekî fikreka baş binirxînin jî ew balê dikişînin li ser bêstîkrarbûna komên xwendinê yên Kurdî, rêjeya firotina pirtûkên Kurdî û têkilîya vê yekê ligel komên xwendinê. Wardoz jî meyla komên xwendinê ya li ser edebîyata modern bi bîr tîne û vê meylidarîyê wekî astengekê li pêşîya komên xwendinê, listeya pirtûkên xwendinê dinirxîne.

Weşanxaneyên Kurdî li ser alfyên erênî û neyênî yên komên xwendinê, xetereyên li pêşîya wan jî fikir, hişyarî û pêşniyazên xwe vedibêjin. Bi dîtina *Lîsê* divê komên xwendinê xebatên xwe berdeham bikin, bi tenê li ser xeletiyên madî yên pirtûkan nesekin, li ser nirxandina berhemên edebî hûr bibin. Weşanxaneyê Na dîyar dike ku divê komên xwendinê yên Kurdî di navbera weşanxane û nivîskaran da cudahîyê nekin, ji bilî yên popûler bi weşanxaneyên din ra jî têkilîyê deynin. Di nirxandina pirtûkan da dev ji klîşeyan berdî. Divê ew xwedî sazûmanekê bibin û bernameyeka wan hebe, pê ra bala raya giştî bikêşin li ser xwe. Wardoz jî bi heman awayî balê dikişîne ku divê komên xwendinê bişên xwe bigihînin hemû weşanxaneyan û pirtûkên curbicur, ew nekevin di bin bandora hin kes û kesikan da. Sîtav jî heman hişyarîyê dike, dibêje ku divê ew kom nebin komên hin weşanxane û nivîskaran. Pîvana wan ne li gor kes û weşanxaneyan lê divê li gor nirxandina berhemeka zanîstî bibe. Divê ew nirxandinên xwe bi tenê bi qadekê yan jî cureyeka edebî bi sînor nekin, bişên ji bilî roman û helbestan cureyên din jî bixwînin. Di babetên din da jî berhemên binirxînin. Bi dîtina *Roşnayê* divê komên xwendinê wekî dînamîkên edebîyatê û aktuelkirina zimanî li xwe binêrin. Dara/Pirtukakurdi jî rexneyê li komên xwendinê dike ku ew xebatên xwe bi awayekî profesyonel nakin, medyaya civakî baş bi kar nayînin. Divê ew xwe ji mantalîteya formalîbûnê durr bixin, xwe bigihînin gelek kesan, hewil bidin kovarekê derxin, carinan listeyên xwendinê biweşînin.

4. Encam

Komên xwendinê yên Kurdî wekî çalakîyeka xwendinê di nav dîroka edebîyata Kurdî da êdî cihê xwe girtine. Mîrov dikare bibêje gelek nivîskarên nîfşê nû yên wekî Hasan Îldiz, Burhan Tek, Tahir Taninha, Erol Şaybak, Înan Eroglu hwd. pêşîyê endamên komên xwendinê bûne. Li layê dî kovarên wekî *Wêje* û *Rexne*, *Zarema*, *Kund*, *Vejin*, *Laser* jî ji alfyê endamên komên xwendinê ve hatine derxistin. Berdehamkirin yan jî xelasbûyîna xebatên van koman girêdayî çend kartêkeran e. Me dît ku rewşa sîyasî ya Kurdan wekî gelek regezên din bandor li ser komên xwendinê jî kirîye. Dema qedexeyên li ser Kurdî rabûne ji nişkê ve gelek komên xwendinê hatine avakirin. Lê gava qedexe zêde bûne wan neşîyane xebatên xwe berdeham bikin. Ligel vê yekê awayê rêxistinbûyîna komên xwendinê, daxwaz û motîvasyona xwendinê jî bandor li ser vê yekê kirîye

Yek ji hêza sereke ya van koman xwendekarên zanîngehan e, gava ew mezûn dibin kesên tèn cihê wan tijî nakin. Lewma heke ew bikarin li zanîngehan xwe di bin sîwanê komên xwendekaran da birêxistin bikin û bi awayekî fermî, bi alîkarîya ku zanîngeh li komên xwendekaran dike îstîfade bikin ev yek dê li ser xebatên wan bandoreka erênî bike. Her wiha bi vî awayî xebatên komên xwendinê yên li zanîngehan biîstîkrar berdeham bikin û bi pêş bikevin. Bêguman ev jî bi destûrdayîna rêveberîya zanîngehan pêkan e. Herçend meyildarîya komên xwendinê li ser romanê ye dîsa jî ji bo ku bikarin bi asoyeka berfirehtir rexne û nixandinan bikin bi dîtina me divê ew ji cureyên dî yên edebî jî bixwînin, xwe bi sînardar nekin. Ew ne bi tenê bal bikêşin ser girîngîya rexneya edebî û zanîstî, hewil bidin sepandina wê li ser pirtûkan jî bikin. Lewma ji bo dagirtina valahîya qada rexneya edebî komên xwendinê wekî hêzeka sereke dikarin rola xwe bi cih binin. Ji bo vê yekê jî teqez divê encamên şewirên wan bèn tomarkirin û parvekirin. Piştî nivîskarên Kurd jî dikarin hîn bibin ka gelo komên xwendinê çawa li ser berhemên wan sekinîne. Her wiha weşanxaneyên Kurdî jî dikare bi vê yekê meyla xwînerên Kurdî hîn bibin. Di bijartina weşana pirtûkan da xalên ku komên xwendinê dîyar kirine bizanin û li gor vê yekê pirtûkên xwe çap bikin.

Edebîyat bi lihevhatina sê hêmanên sereke; nivîskar, xwîner û berhemê têşeyekî digire û bi pêş dikeve. Di edebîyata Kurdî da li salên dawîyê komên xwendinê hêdî hêdî wekî hêzeka sereke ya vê sêgoşeyê cihê xwe digirin. Kurdî bi awayekî fermî zimanê perwerdehîyê nîne, Kurd bi hewldanên xwe yên takekesî xwendin û nivîsandina Kurdî hîn dibin, pê ra berhemên edebî dinivîsin. Lê dema ew berhem tèn xwendin ev pêvajoyê tewaw dibe. Lewma komên xwendinê yên Kurdî, li hember qedexeyên li ser Kurdî wekî çalakîyeka alternatîf û dijberî otorîteyê xwedî roleka girîng in. Ji ber ku ew gazinda ku “Kurd bixwe berhemên xwe naxwînin” beralî dikin.

Çavkanî

Álvarez, Carmen. Á. (2016). Book clubs: An Ethnographic Study of an Innovative Reading Practice in Spain. *Studies in Continuing Education*. Volume 38, Issue 2, 228-242.

Alver, K. (2012). “Edebiyata Giriş”, *Edebiyat Sosyolojisi İncelemeleri İçinde*, Editör: Köksal Alver, 2. Baskı. Hece Yayınları: Ankara, ss: 11-46.

Avcı, S.& Yüksel, A.& Akıncı, T.. (2010). Okuma Alışkanlığı Kazandırmada Etkili Bir Yöntem: Okuma Çemberi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*. Sayı: 32, 5-24.

Burnett, Gary. (2015). Online Book Clubs: An Overview and Proposal for Implementation. (Têketin: 22.09.2020). https://www.academia.edu/28850165/Online_Book_Clubs_An_Overview_and_Proposal_for_Implementation

Clarke, R.& Nolan, M. (2014). Book Clubs and Reconciliation: A Pilot Study on Book Clubs Reading the Fictions of Reconciliation. *Australian Humanities Review*, (56), 121-40.

Daniels, H. (2002). *Literature Circles Voice and Choice in Book Clubs and Reading Groups* Second Edition, Stenhouse Publishers Portland: Maine.

Eagleton T. (2004). *Edebiyat Kuramı*, Çev. Tuncay Birkan, 2. Baskı. Ayrıntı Yayınları: İstanbul.

_____, (2012). *Edebiyat Olayı*, Çev. Başak Yüce, Sel Yayıncılık: İstanbul.

Escarpit, R. (1992). *Edebiyat Sosyolojisi*, Çev. Hüseyin Portakal, İletişim Yayınları: İstanbul.
Goldmann, L. (2005). *Roman Sosyolojisi*, Çev. Ayberk Erkay, Birleşik Yayınevi: Ankara.
Peplow, D. (2016). *Talk About Books A Study of Reading Groups*. London & New York: Bloomsbury Academic.

Procter, J.& Benwell, B. (2015). *New Directions in Book History. (Reading Across Worlds-Transnational Book Groups and the Reception of Difference)*. United Kingdom: Palgrave Macmillan.

Swann, J.& Allington, D. (2009). Reading Groups and The Language of Literary Texts: A Case Study in Social Reading. *Language and Literature*, 18: 247-265.

Hevpeyvînên Ligel Komên Xwendinê Hatine Kirin
Akboğa, H. Koma Xwendinê ya Mela Mehmûdê Bazîdî, Dîroka Hevpeyvînê: 16.10.2020
Aksu, A. Koma Xwendinê ya Mersînê, Dîroka Hevpeyvînê: 07.10.2020
Arjen, S. Koma Xwendinê ya Cizîra Botan, Dîroka Hevpeyvînê: 11.11.2020
Baran, S. Koma Xwendinê ya Weqfa Îsmail Beşikçiyê, Dîroka Hevpeyvînê: 12.10.2020
Ceylan, M. Koma Xwendinê ya Zankoya Mûşê, Dîroka Hevpeyvînê: 28.09.2020
Hedilî, K. Simo. Koma Helbestê ya Stockholmê û Koma Nirxandina Wêjeyê, Dîroka Hevpeyvînê: 02.10.2020

Kanî, A. Koma Xwendinê ya Diyarbekirê, Dîroka Hevpeyvînê: 05.10.2020
Kiye, H. Koma xwendinê ya Mestûre Erdelanî, Dîroka Hevpeyvînê: 08.10.2020
Janzê, Ş. Koma Xwendinê ya Vejînê, Dîroka Hevpeyvînê: 07.10.2020
Metîna, R. & Endez, B. Koma Helbestê ya Amedê, Dîroka Hevpeyvînê: 15.10.2020
Rûbar, F. Koma Xwendinê Ya Batmanê (II), Dîroka Hevpeyvînê: 03.10.2020
Serhedî, S. Koma Xwendinê Ya Wanê, Dîroka Hevpeyvînê: 02.11.2020
Seyarî, A. Koma Xwendinê ya Berken Bereh, Dîroka Hevpeyvînê: 03.10.2020
Şahîn, F. Klûba Wêje û Xwendinê ya Dilokê, Dîroka Hevpeyvînê: 11.10.2020
Şaşmaz, S. Koma Xwendinê ya Amedê, Dîroka Hevpeyvînê 01.10.2020
Şev, S. Koma Xwendinê ya Eğitim-Senê, Dîroka Hevpeyvînê: 02.10.2020
Şêxo, E. Koma Sormeyê ya Xwendinê, Dîroka Hevpeyvînê: 02.10.2020
Tek, B. Koma Xwendinê a Qoserê, Dîroka Hevpeyvînê: 20.10.2020
Tirpan, W. Koma Xwendinê ya Batmanê (I), Dîroka Hevpeyvînê: 22.10.2020
Toprak, O. Koma Xwendinê ya Celadet Alî Bedirxan, Dîroka Hevpeyvînê: 28.09.2020
Xerzî, B. Koma Xwendinê ya Ferzad Kemanger, Dîroka Hevpeyvînê: 09.11.2020
Yildiz, D. Aydın. Koma Xwendinê ya Çewlîgê, Dîroka Hevpeyvînê: 27.10.2020
Zêdo, Ç. Şewira Xwendina Edebiyata Kurdi (Şewira Xwendinê), Dîroka Hevpeyvînê: 01.10.2020
Hevpeyvînên Ligel Nivîskaran Hatine Kirin
Amîda, Î. Dîroka Hevpeyvînê: 14.10.2020

- Bereh, B. Dîroka Hevpeyvînê: 16.10.2020
Dilsoz, O. Dîroka Hevpeyvînê: 01.10.2020
Özmen, Ş. Dîroka Hevpeyvînê: 01.10.2020
Roj, C. Dîroka Hevpeyvînê: 01.10.2020
Şaybak, E. Dîroka Hevpeyvînê: 24.10.2020
Zeraq, D. Dîroka Hevpeyvînê: 01.10.2020
Hevpeyvînên Ligel Weşanxaneyan Hatine Kirin
Barî, B. Weşanxaneya Na, Dîroka Hevpeyvînê: 01.10.2020
Bateyî, Q. Weşanxaneya Sîtav, Dîroka Hevpeyvînê: 29.10.2020
Berşev, B. Weşanxaneya Dara/PirtukaKurdî, Dîroka Hevpeyvînê: 13.10.2020
Biliz, M. Weşanxaneya Wardoz, Dîroka Hevpeyvînê: 21.10.2020
Lezgîn, R. Weşanxaneya Roşna, Dîroka Hevpeyvînê: 01.10.2020
Mîrza, Î. Weşanxaneya Peywend/Lorya, Dîroka Hevpeyvînê: 12.10.2020
Semed, X. Weşanxaneya Lîs, Dîroka Hevpeyvînê: 01.11.2020

Yıldız, A. (2021). Ehmedê Xasî, Berhemên Wî û Kesayetîya Wî ya Edebî, The Journal of Mesopotamian Studies, 6 (1), 81-96 DOI: 10.35859/jms.2021.826060

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Article Type/Makale Türü: Research Article /
Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 14.11.2020
Accepted / Makale Kabul Tarihi: 21.03.2021
Doi: 10.35859/jms.2021.826060

EHMEDÊ XASÎ, BERHEMÊN WÎ Û KESAYETÎYA WÎ YA EDEBÎ

Ayhan YILDIZ

Mardin Artuklu Üniversitesi, Kürt Dili ve Kültürü ABD, ayhanmeretowar21@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0002-8763-4182>

KURTE

Alimê serdema Dewleta Osmanî Xasî, wekî ronakbîrekî Dîyarbekîrê, bi edebîyat û ilmê Îslamî re meşxûl bûye. Digel tehsîla ilmên klasîk ên medreseyên serdema xwe, ew bi ilmê tesewwuf, fiqih, û kelmê re jî eleqedar bûye. Wî di biwarê kelim û edebîyatê de hem berhem dane hem jî li pêşberî rûdanên civakî-sîyasî reftar û helwesta xwe nişan daye. Xasî wekî helwesteke bertekî, li hember rûdanên dewrê, dev ji wezîfeya xwe ya fermî berdaye û kesayetîyeke azad tercîh kirîye. Ji ber vê, rayedarên wê serdemê, tehde lê kirine, ew sirgûn û zindanî kirîye. Ew bi vê xweragirtinê gihaştîye asta muderristî, muftîfîyê, nivîskarîya ilmê kelmê û di qada tesewwufê de derketîye payeya xelîfetîyê. Wekî edîbekî kurmanç û dimbilîyan, wî mesnewîyeke *Mewlidê*, bi kurmançî/zazayî, mulemme'eke pênczimanî û çend helbestên din bi kurmançî, erebî, tirkî û farisî hûnane. Digel van, wî çend berhemên ilmî-kelamî bi zimanê erebî hûnaye. Li hember bîr û boçûnên dijberî Ehlê Sunnetê, wekî alimekî Eş'erî, wî bi berhemên xwe bi awayê çalak eqîdeya Îslamî parastîye. Şexsîyeteke wiha binavûdeng ku li herêma kurmanç û

dimbilîyan bûye xwedan pile û payeyeke bala û kesayetîyeke wiha mezin û girîng, bi qenaeta me hîna jî bi awayê ku heq bike nehatîye naskirin. Me nîyet bi vê lêkolînê, hîn baştir danasîna wî ye. Heta nuha hin xebat û lêkolîn li ser Xasî hatine kirin; bes me xwest em çend aliyên wî yê cîyawaztir derxînin pêş û li ser binemal, jîyan, berhem, kesayetîya wî ya edebî û helwesta wî ya alimane lêkolîn bikin.

Peyvên Sereke: Xasî, fîqih, kelim, edebîyat, rewşenbîr, zazakî

Ahmedê Xasî, Eserleri ve Edebi Kişiliği

ÖZ

Osmanlı dönemi alimi Xasî, bir Diyarbakır aydını olarak edebiyat ve İslami ilimlerle uğraşmıştır. Dönemindeki klasik medrese ilminin yanı sıra tasavvuf ilmi, İslam hukuku ve kelim ilmiyle de ilgilenmiştir. O bu alanda eser verdiği gibi, döneminin toplumsal ve siyasi olaylarına karşı da alimane bir tavır ve duruş sergilemiştir. Xasî, dönemin gelişmelerine karşı bir tavır olarak resmi görevinden istifa etmiş, özgür bir şahsiyet olarak kalmıştır. Bu yüzden o dönemdeki yöneticiler ona eziyet etmiş, onu sürmüş ve zindana atmıştır. O bu duruşuyla müderrislik, müftülük, kelim ilmi yazarı derecesine ulaşmış, tasavvuf alanında da halifelik seviyesine yükselmiştir. Bir Kurmanç ve Dimbilî edibi olarak bir *Zazaca Mevlit* mesnevisinin yanı sıra, beş dilli bir mulemma, birkaç Kurmanca, Arapça, Türkçe ve Farsça şiir yazmıştır. Ayrıca o, kelami-ilmi birkaç eser de Arapça yazmıştır. O, Ehl-i Sünnete karşı sergilenen karşıt görüş ve düşüncelere, bir Eş'ari alimi olarak eserleriyle İslami Akideyi aktif şekilde savunmuştur. Kurmanç ve Dimbilîlerin bölgesinde yüksek makam ve mertebelere yükselmiş böylesi ünlü, büyük ve önemli bir şahsiyet, kanaatimizce hala hakkettiği ölçüde tanıtılmamıştır. Bu araştırma ile niyetimiz onu daha da iyi tanıtmaktır. Şimdiye kadar Xasî üzerine bazı çalışma ve araştırmalar yapılmıştır; ancak biz onun daha farklı birkaç yönünü öne çıkaralım, onun aile geçmişi, yaşamı, eserleri, edebî kişiliği ve alimane tavır ve duruşunun araştırmak istedik.

Anahtar Sözcükler: Xasî, Fıkıh, Kelam, Edebiyat, Aydın, Zazakî

Ahmed Xasî , His Works and Literary Identity

ABSTRACT

The Ottoman-period scholar Xasî, as an intellectual of Diyarbakir, was engaged in Islamic literature and science. In addition to studying the classical sciences of the madrasas of his time, he was also interested in the sciences of tasawwuf, fiqh, and theology. He has produced works in the field of theology and literature, and showed his attitude and position towards socio-political events. Xasî has resigned from his official position as a reactionary attitude towards the events of the period and has preferred a free personality. Therefore, the authorities of the time mentioned, put pressure on him, exiled and imprisoned him. With this self-sacrifice, he reached the level of muderis (educator), mufti, and theologian and became a caliph in the field of Sufism. As a Kurmanji and Dimbilian author, he wrote a Mewlid, in Kirmanji/Zazaki, a five-language mulemma, and several other poems in Kurmanji, Arabic, Turkish, and Persian. In addition, he has produced several scientific-theological works in Arabic. Against the views and opinions of the Sunnis, as an Ash'ari scholar, he has actively defended the Islamic faith with his works. Such a well-known personality, who has had such a high and important level of attention

and personality in the Kurmanji and Dimbili region, is still not recognized in our opinion as a way to deserve it. Our intention with this study is to better introduce him. So far some work and research has been done on Xasî; we just wanted to highlight some of his different aspects and study his background, life, works, his literary personality and his scholarly attitude.

Keywords: Xasî, Fiqh, Theology, Literature, Intellectual, Zazaki

Extended Summary

Xasî (1864-1951) is originally a nobleman of the Dimbili dynasty. In his time, he had a good education of the madrasas of Diyarbakir. During his youth (1900) the Kurmanji and Dimbil nobles started patriotic movements, formed associations and he assisted and joined them. There have indeed been many great social and political events in his time. The Kurds' appearances are linked to the Ottoman Islamic caliphate. In 1900, a group called the Kurdistan Azm-i Kavi Cemiyeti (foundation) was founded, and Xasî was one of its founders at the age of 36. During his lifetime (when he was 44 years old) the authorities of the Ottoman state in 1908 announced Constitution II. and the election process begins. Xasî would then, as a great scholar and scholar of the region and the Ottomans, verbally and behaviourally criticize certain movements and behaviours of the Unionists. Following the election of the Union and Progress Party cadres and the beginning of politics in the Meb'usan (parliaments) Assembly, their officials, Xasî, along with some prominent opposition figures and leaders of the region, were exiled to Rhodes Island in 1909. Xasî sends a letter to the Ottoman sultan two years later and the sultan visits him. After a great deal of experience in the presence of Shaykh al-Islam in the state he succeeds and the sultan leaves him and his free friends with gifts. Xasî returns to Diyarbakir. Xasî started to be a manager in the centre of Diyarbakir during these years. In 1918, Xasî became the mufti of Lice. In the World War I, the Ottoman Empire collapses, Western Anatolia is occupied, and the Turkish National Liberation War begins. Kuvay-i Milliye starts the War of National Liberation against the Western occupiers and Xasî, along with the muftis of his time, supports this movement with the fatwa of Ankara (1920). After the Anatolian National War, politicians established a new republic (1923) and a year later (1924) removed the Caliphate from politics. Xasî resigned from the official mufti in the same year in opposition to the removal of the Caliphate.

Xasî writes literary and scientific works in the form of text and poems. The language of his works is generally Arabic, his Mewlid is in Zazaki language, his works related to belief and theology and his criticism (hicwiye) poetry are in Arabic, his poetry is in Turkish, his murabbiyyah, his hymn and his hijwiyyah are in Kurmanji. His poetry is in five languages: Arabic, Persian, Turkish, Kurmanji and Zaza. Most of his works remained as manuscripts and were distributed only among the sheikhs and madrasa scholars. Mewlid is not among his other unpublished works and some of them have not yet been found as well.

In this work, the family, biography, works and literary, scientific and Sufi personality of Mela Ahmad Xasî have been studied. His relationship with the patriotic Kurmanji and Dimbili nobles of the region, the appearances of the allied allies of the region, the Ottoman authorities of the region and the sultans of Istanbul have been studied.

Destpêk

Di edebîyata zazakî de nivîskar û şairê yekem ku berhemên wî bi zimanê erebî, tirkî, kurmancî û kirmancî hatine belavkirin, Mela Ehmedê Xasî (1864-1951) ye ku wekî ronakbîr û alimekî muxalîf ê serdema osmanî û komara nû jiyaye. Çawa ku wî di biwarê zanista Îslamî ya kelimê de reddîyê û berhemên menzûm hûnaye, di biwarê edebîyata klasîk de jî berhem nivîsîne. Xasî di serdema osmanî de muderristîya medreseya Dîyarbekirê kirîye û digel ku wezîfeya muftîtiyê di serdema ewil a Komara Tirkîyeyê de îfa kirîye jî, wî jî bo xatirê nêrîn, raman û baweriyên xwe yên dijber û qedir û qîmeteke payeberz a nava gelê xwe, li ser hemd û hişê xwe, dest ji muftîtiya fermî vekêşaye û wekî alimekî herêmê, bi hişmendîyeke azad berdeyamî daye kar û barên xwe yên îlmî û entelektuelî. Wî bîrûboçûnên xwe hem bi awayê nivîskî hem jî bi awayê devkî li pêşberî rûdan û dîyardeyên serdema xwe derbirîne. Bi vî awayî wî hem bala kesayetên heremê hem jî yên navendî kêşaye. Ev reftar û helwesta wî ya wê hingê zû bi zû, ne di nav alim û edîbên herêmê de, ne jî di nav zanyarên osmanî yên serdemê de dihê dîtin.

Herçiqas li ser Xasî çend lêkolînên zanistî hatine kirin jî¹ aliyê alimî, hîna jî li gor asta pêwist baş nehatîye dayîn. Çawa ku Xasî kariye di pileya edebîyata klasîk de berhemeke menzûm a mîna *Mewlîdê* bi zimanê xwe yê maderî kirmancî/zazayî bihûne, wî herwisa kariye bi rehetî di warê îlmî de bi zimanê erebî, farisî, kurmancî û osmanî/tirkî jî berhemên edebî û zanistî jî binivîse. Honrawa wî ya *mulemmayî*², delîlê wê behremendîya wî ye ku kariya digel kirmancî û kurmancî, bi erebî, farisî û tirkî jî bîrûrayên xwe bi teşeyê nezmê bihûne. Menzûme, reddîye û qesîdeyên wî yên bi erebî, delîlê hostetiya wî ya zimanê fexrê yê erebî ye ku wê hingê erebî, di nav alimên medreseyan de zimanê îlim e. Helbesta wî ya bi zimanê tirkî, digel şarezatîya wî ya îlmê Îslamî, nîşaneyê ilmê wî yê edebî ye jî ku wî ew bi kêşa kîteyî û bi zimanekî zelal hûnaye. Xasî çawa ku pisporîya xwe di îlmê kelimê de bi van menzûmeyên xwe nîşan daye, wî şarezatîya xwe ya di warê edebîyatê de jî bi menzûmeya xwe ya kurmancî ku di teşe û dirûvê destanê de hûnaye û bi helbesta xwe ya dîdaktîk a bi zimanê tirkî nîşan daye. Bi vî awayî qenaet çê dibe ku cîyê Xasî di edebîyata erebî, farisî, tirkî, kurmancî û kirmancî de divê bihe tesbîtkirin û heqqê wî yê edebî-hunerî, di xebatên antolojîyan de bihe dayîn.

Menzûmeya wî ya bi erebî ya bi navê *Buşrê'l-Îbad fî 'Îlmi'l-Itîqad [Mizgînîya Ebdan di Zanista Bawerîyê de]*, ya bi navê *Esmaulahi'l-Husna*, her du *Reddîyeyên wî yên kelimê/eqîdeyî yên ku teşeyên wan ên edebî pexşanî û nezmî ne, Xezela Tirkî, Xezela Mulemme'î, Murebbe'a Kurmancî, Medhîye û Destana Kurmancî* ku heta niha zêde kesî behsa wan nekirîye, bi vî xebatê dê cara ewil bibin mijara lêkolînan. Ev hêlên vî xebatê, bi van aliyên xwe yên nû, dibe ku di biwarê edîbî, rewşenbîrî û alimîya Xasî de derfeyên nû li ber cîhana îlim û edebîyata kirmancî, kurmancî û Îslamî veke. Bi taybetî di biwarê dîroka Îlmê Kelama Îslamî û Usûla Dîn de dibe ku çirayeke din jî vêkeve û alimên vî qadê, jî nêrîn û şiroveyên Xasî yên di vî biwarê de mifa werbigirin. Ji ber van hêl û aliyên xwe yên edebî, ramanî û îlmî, li gor qenaeta me ev mijar girîng e û hêjayî lêkolîne ye.

1 Ahmet Erkol ku li ser berhema Xasî ya bi navê *Kitabu'l-Tesdid bi Şerhi Muxteseri'l-Tewhîd*, teblihex bi navê "Seyda Ahmed el-Hassî ve Kitabu't-Tesdid bi Şerhi Muhtasari't-Tevhid İsimli Eseri" di sempozyuma bi navê Dünden Bugüne Lîce 05-06 Eylül 2008), İbrahim Dağılma ya bi navê "Ahmedê Xasî'nin Hayatı ve Mevlid Adlı Eserinde Tema" ku kovara *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi* sala 2015.

2 Bêjeya mulemme'ê, li gor ferhengê tiştê rewneqdar/ronîdar e. Navê wê helbestê ye ku di edebîyata berê ya fars û tirkî da bi zimanên cîya cîya hatîye gotin. Di farisî da bêjeya mulemme' li gor ferhengê tê wateya roşenkirî, rengarengî û parçedarîya rengî (İskender, Pala, Kurtuluş, "Mulemma" DîA, XXXI, Diyanet İşleri Vakfı, Ankara, 2006, r. 539).

Heta niha destxeta *Kitaba Buşrê'l-Îbad ft 'İlmi'l-İtîqad, Esmullahi'l-Husna, Reddîye Xezela Tirkî, Xezela Mulemme 'î û Mevlid* ku Zeynelabidin Amedî di sala 1406ê hicrî (Miladi 1986) îstînsax kirîye û Muhemmed Mehfüz Ozdemir xwediyê el-Mektebetu'l-İslamiyye, li Dîyarbekirê ew bi awayê destxet wekî mecmû'eyekê çap kirîye û *Murebbe 'a wî ya ku Mela Ehmed Hilmî Qoxî ed-Diyarbekirî* di sala 1991ê de ew di mecmû'eya ya bi navê *Dîwana Camî'* de bi cih kirîye bi destê me ket. Ji ber ku li ser menzûmeya *Mevlidê* bi gelek awayan xebat hatine kirin, me ew li derî vê xebatê hişt. Berhema bi navê *Mewlûdê Nebî* ya ku Mihanî ji tîpên erebî ew transkrîpeyî tîpên latîni kirîye û sala 1994an çap kirîye jî wekî çavkanîyekê li ber destê me bû. Teblîxa Ahmet Erkol ku wî li ser berhema Xasî *Kitabu't-Tesdid bi Şerhi Muxteseri't-Tewhîd* di sempozyuma bi navê *Dünden Bugüne Lice* de pêşkêş kiribû û gotara Î. Dağılma "Ahmedê Xasî'nin Hayatı ve Mevlid Adlı Eserinde Tema" weşandibû bi kêrî vê xebatê hatiye. Ji bilî van referans û çavkanîyên nivîskî, me xebata qadê jî pêk anî û ji çavkanîyê zindî Mela Mihemedê Hezanî hin agadarîyên tîkildarî Xasî wergirtin. Gotar li ser bîyografî, berhem û kesayetiya îlmî-edebeî ya Xasî ye. Piştî ku hin dane li ser mijarê raxistin, li ser wan analîz hatiye kirin û encamên wê hatine dîyarkirin.

1. JÎNEGARÎYA XASÎ

Ehmedê Xasî di 29ê Nîsana sala 1864ê mîladî de, li nehîyeya Hezana (Kayacık) Licê ya Dîyarbekirê hatiye dinê. Navê wî Ehmedê el-Xasî; nasnavê wî Xasî ye. Wî di Medreseya Mesûdiyeyê de piştî tehsîla 12 îliman di heman medreseyê de muderristî kirîye. Xasî, di 1ê Rebiulewwela 1320î (mîladî 1902)de îcazeya xwe ji destê muftiyê Dîyarbekirê el-Hec İbrahîm Efendî wergirtîye.³ Wî di sala 1316an (mîladî 1898) serî li Mearif Nezaret-i Celîle [Wezîriya Karûbarên Perwerdeyê] daye û xwestîye ku *Mewlîda Şerîf* tefsîr û tercemeyî zimanê zazakî bike. Vê dezgehê îzina wî daye û wî ev berhem bi awayê nezmî amade kirîye û di Diyarbakir Matbaasi de çap kirîye. Heta sala 1330 (mîladî 1912) yî memûrtî kirîye û di Hezîrana heman salê de dewlet wî tayînî ecemîtiya muderristîya navenda Dîyarbekirê kirîye. Salek peyre (1331/1913) di meha Temmûzê de dewlet tayîna wî derdixe qeryeya Hezana Licê (Korkusuz, 1996: 21). Piştî ku ew çendakî vê wezîfeya xwe dike, îca wî wekî muftiyê Licê tayîn dikan. Piştî ku rêvebirên komara nû sazîya xelîfetiyê radikin, Xasî ji wezîfeya xwe ya muftiyê îstîfa dike. Mela Ehmed Xasî, di 18ê Sibata sala 1951ê de li Hezanê wefat kirîye. (Erkol, 2008: 346). Zemanê ku Xasî muftiyê Licê ye, muftiyê Ankarayê û Reîsê Ankara Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Mehmet Rifat Efendi (Böreççi), serokatîya heyeteke aliman dike û di 14ê Nîsana 1920î de fetwayeke bi navê *Ankara Fetvası* îlan dike û piştevanîya Kuvayi Millîye ya Anadoluyê dike. Digel 152 muftiyan Xasî jî bi navê "Lice Müftüsü Ahmed" imzeyê xwe avêtîye bin vê fitwayê (Sarikoyuncu, 2020: 208). Rojnameyên piştevan ên Millî Mücadeleyê *İrade-i Millîye*,⁴ *Öğüt* û *Açıksöz* de ev fitwa di 19-22yê Nîsana 1920î de weşandîye.

1.1. Binemala Xasî

Xasî bi eslê xwe ji eşîra Ziktê, ji gundê Şîncê ye. Kalikê wî Mela Usman hatiye Hezanê, melatî

3 Ji bo fotokopiya îcazeta wî bnr. Şefik Korkusuz, *Arşiv Belgelerinde Son Devir Diyarbakir Uleması*, Melisa Matbaası, İstanbul, 1996, r. 24.

4 Ji bo agadarîyên tîkildarî vê rojnameyê bnr. Fatih M. Dervişoğlu, "Millî Mücadele Döneminde Basın ve İrade-i Millîye Gazetesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, volum 2/6, winter 2009.

kirîye û êdî li wir maye. Ji ber ku xelkê zemanê berê, qebîleya wan wekî ebdên xas ên Xwedê hesiban-dîye, Mela Ehmed jî bi navê Xasî hatîye bileqebkirin (Lezgîn, 2013: 4). Heta şeş bavên silsileyê bav û kalên Xasî diyar e. Ehmed kurê Hesên kurê Usman ew jî dîsa kurê Usman kurê Umer kurê Ehmed Xan ew jî kurê Îsa Xan e (Amedî, 1406: 1). Gava em li gor vê agahîyê bidin ser şopa malbata Xasî, em dibînin ku ew ji malbateke “xan”edan û malmezîna a dimbilîyan⁵ tê: “Ehmed Xan” û “Îsa Xan”. Di bavê pêncan de navê kalê wî Ehmed Xan e û navê kalê wî di rêza şeşan de Îsa Xan e. Meriv nava her bavekî 30 sal muddet bide, bi ihtîmaleke mezin ev xanedanî, diçe digihîje salên 1740î. Îca wê hingê jî ihtîmal heye ku Xasî ji binemala mezin a Mîrên Dumbilî be.⁶

Nesebê mîrên dunbulîyan li gor rîwayetekê ji erebên Şamê digihîje şeşsekî bi navê Îsa; li gor rîwayetekê din digihîje Cezîreya Umerî. Îsa Begê, di wextê padîşahên berê de li Azerbeycanê nehîyeya Sekmenabadê bi rêya ocaxê ji xwe re kirîye war û wargeh. Her roja ku dihat, xelk li dora wî hîn zêde civîyane. Mîrên eşîra dunbulî, zemanê berê li ser eqîdeya Êzîdîtiyê bûne. Peyre wan bi Îsa Begê nav û deng vedaye û hinekan ji wan daye ser rêya Ehlê Sunnet û Cemaetê. Li gor rîwayeta herî sehîh eşîreta dunbulî, ji Botan hatîye û kurdan di nav xwe de ji wan re gotîye Dunbulê Botî. Ji zarokên Îsa Begê Ahmed Beg, di zemanê akkoyunîyan de derketîye pile, paye û meqamên bala. Wî, Keleha Yay û wilayeta Hekarîyê girtîye bin destê xwe. Zemanekî dûredirêj wî hakimîtiya Keleha Yayê kirîye. Zemanê ku diçe rehmetê, bi navê Şêx Îbrahîm û Şêx Behlûl, du kurên wî hebûne. Şêx Behlûl piştî wefata bavê xwe li cîyê wî rûdine. Şêx Behlûl jî bi navê Cemşîd, Mehmûd, Xalîqwerdî, Hecî, Ahmed, Îsmail û Ce'fer heft law li pey xwe hiştine. Hecî Beg ketîye bin asîtaneya Şah Tahmasb, Şah jî Sekmenabad, welatê Xoyê xistîye bin zimmeta wî û bi leqebê Hecî Sultan hatîye naskirin. Wî jî Wan û Serhed zebît kirine ew xistine bin sîyaneta xwe. Kurdên sehranîşîn/çolnîşîn ku dêwayînî bûn, hatin ketin bajarê Xoyê (Han, 2016: 209-211). Ji van agehîyên dîrokî yê *Şerefnameyê* wisa xuya dibe, ihtîmal heye ku neseba Mela Ehmedê Xasî bigihîje mîrên dunbulîyan.

Li gor Êbn Bezzaz, bav û kalên kurdên Şêx Safîyu'd-Dîn, Fîrûz Şah Zerrîn-Kulah, di sedsala 10an de digel klanekî mezin ê kurd, koçî herêma Sincar a Sûriyeya îro kiribû. Ev klan ku bi ihtîmaleke mezin dimilî ye, li herêma çiyayîn a nêzî Erdebîlê ku li hêla başûr-rojavayê Behra Xezere dimîne bi cih bûbû. Ev koça ha, dibe ku koça dawîn a klanên kurd be ku di Çaxa Navîn de malmezînen klan û xanedanên kurd ber bi vê herêmê ve çûne. Safîyu'd-Dîn, mîna pîranîya kurdan ku îro jî wisan dijîn, li Erdebîlê li ser şop û rêya muslimîtiya Şafîtiya Sunnî meşîya û wekî merivekî qenc û pîroz ê muslim jîya. Çend helbestên ku wî hûnane gihaştine roja me. Zimanê helbestên wî, ji kurdîya kurmancî ya ku li herêma Sincarê serdest e zêdetir, dirûvdarê dimilî ye. Îro jî komeke hindik a klanekê dumbilî li

5 Bêjeya “dimilî” bi awayê “dîmbilî”, “dunbul”, “dumbul” û “dînbulî” hatîye qeydkirin. Bi ihtîmaleke mezin divê eslê wê “dunbulî” be. Çunkî bêjeya “dunbulî” dibe ku rastî rûdana ne nedengdêran hatibe û veguzibe bêjeya “dîmbilî”. Çawa ku gramera tirkî de jî pişporê dengnasîyê Sûer Eker (2015) amaje pê dîke, gava nedengdara “n” di heman bêjeyê de li kêleka nedengdêra “b”yê cih digire, rastî dirûvdarbûnê tê. Çunkî di dengnasîyê de heye ku dengên nedengdêr [n] û [b] di nav bêjeyekê de gava li rû hev cih bigirin û dengê [b]yê, piştî dengê [n]yê bihe, nedengdêra [n]yê vediguheze nedengdêra lêvî [m]yê. Çunkî hem dengê [b]yê, hem jî yê [m]yê lêvî ne. Meriv dikare navê “pevguherîna nedengdêran” li vê rûdana dangan dîne. Çend mînakên din vê rûdanê hene: penbu > pembû, penbe > pembe, sinbil > simbil. (Ji bo agadariyên zêdetir ên tîkildarî mijarê bnr.: Sûer Eker, “Ses Bilgisi” *Türk Dili I*, (Edt. Muhsin Macit & Üveysi Serap Cavkaytar), Anadolu Üniversitesi Yayını, Eskişehir, 2015, r. 84.)

6 Navê mîrektîya Dunbilîyan di çavkanîyên dîroka kurd û Kurdistanê de bi berfirehî cih digire. Dr. Frech jî di kitêba xwe ya tîkildarî kurdan de behsa vê mîrektîyê dîke. Di kitêba bi navê *Asaru Şî'etu'l-E-mamîyye* de bi berfirehî hatîye qeydkirin ku mîrê ewil ê Xanedana Denabîle, Mîr Tahirê kurê Îsa ye. Li gor agahîyên kitêba bi navê *Ensabu'l-Ekrad* eslê vê xanedanê, diçe digihîje Mermekan. (M. E. Beg, *Dîroka Kurd û Kurdistanê*, Avesta, İstanbul, 2012, r. 524-525.).

herêma Sincar a çîyayên Sûriyeyê dijî. Elewîtiya Xanedaniya Sefewî, hîna berî derkeve mertebeya qiraltîyê, ji Sunnîtiya kurmancan zêdetir, nêzî Elewîtiya dimbilîyan e (Izady, 2007: 113-114).

1.2. Tehsîla Wî

Ehmedê Xasî, li cem bavê xwe Mela Hesên dest bi xwendina îlmî dîke, peyre li Hezanê li cem Mustefa Xetîb berdeyamî dîke. Piştî ku li gelek deverên welêt ên xwendinê ji bo tehsîlê digere, li Dîyarbekirê, li cem Hecî Îbrahîm Efendî ku muftiyê Dîyarbekirê û muderrisê Medreseya Mesûdiye ya Camîya Mezin a Dîyarbekirê bû, piştî tehsîla 12 îlman îcazeyê xwe di sala 1320 (8 Hezîran 1902) de digire (Mihanî, 1994: 5). Serê sedsala bîstî ye û hîna pergala Dewleta Osmanî berdeyam dîke. Di vê serdemê de li navenda Dîyarbekirê, ji destê alîmekî mîna el-Hecî Îbrahîm Efendî îcazetgirtina Xasî, nişana wê yekê ye ku di îlmên Îslamî yê mîna kelim, fiqih, hedîs, tefsîr û gramera erebî de gihastîye asteke hemdemên xwe (Adak, 2013: 319). Seydayê Xasî, li cem Mela Mustefayê Xetîb jî xwendîye. Mela Mustefayê Xetîb, birayê Şêx Es'ed e.⁷ Mela Ehmed, tevî tehsîla îlmên dînî, perwerdeya tesewwufî jî li cem şêxê Neqşebendî Şêx Abdulqadirê Hezanî temam kirîye û jê xelîfetî wergirtîye; lê ji ber ku Xasî tim bi karûbarên îlmî têkildar e, murîd terbiye nekirine (Dağılma, 2015: 127).

Çawa ku ji her du *Reddîyyeyên* wî û ji her du *Menzûmeyên* wî yê kelimê yê bi erebî dîyar dibe, wî di warê tesewwufî, îlmê kelim û eqîdeyê de jî pisporî û behremendîyeke bala hebûye. Ji beyt û cureyên nezmî yê berhemên Xasî dîyar dibe ku wî di biwarê hunerên edebî de jî paşxaneyêke dêrîn hebûye. Ji helbesta wî ya tirkî ku li ser *wezna kîteyî* (12 kîteyî) dîyar dibe çawa ku haya wî ji şair û edebîyata klasîk a Dîwanê heye, hay ji şairên edebîyata devkî ya tirk û şairê navdar Yunus Emre jî hebûye ku karîye bi hostetîyeke bi vê terzê helbest bihûne.

2. Peywendîya Xasî Digel Xuyanîyên Dîyarbekirê û Sirgûna Wî

Zemanê ku giregir û esilzadeyên kurd di sala 1900î de “Kürdistan’ın Azm-i Kavi Cemiyeti” saz dikin, Xasî jî di nav wan de cih girtîye. (Malmîsanîj, 2010: 15-21). Xasî li Dîyarbekirê, di weqtê xwe de li hember alîgirên Îttîhad û Tereqqî, muxalîf e û li hember Îttîhadîyê xwecihî Ziya Gökalp dijberîyeke tundane dîke. Rojêke îne, berî xutbeyê, di Mizgefta Mezin (Ulu Camî) de ew li hember şirove û tewîlên ayeta “we‘tesîmû bi heblillah”⁸ a waizê fermî derdikeve, tefsîra rast a ayetê li wir dîyar dîke û jî waizî re dibêje: “Tu îftîra davêjî Xwedê, tefsîra wê ayetê ne wisan e!” Îttîhadparêzên wê hingê, êrîş dibin serê. Şaredarê berê Hecî Nîyazî Efendî û hin begên wê derê destê xwe davêjin çekên xwe û Nîyazî Efendî diberize ser wan: “Kî destê xwe dirêjî Seyda bike dê cesedê wî a niha li vir bikeve erdê!” Bi vî awayî giregir û xuyanîyên kurmanc û kirmanc, Xasî diparêzin. Li ser vê rûdanê Jon Türk zemanê ku piştî Rûdanên 31ê Adara sala 1909an dibin îqtîdar, Xasî wekî tawanbarekî îrtîcayê sirgûnî Girava Rodosê dikin û zêdetirî 2 salan li wê derê dil dimêne (Malmîsanîj, 1995: 44). Rojêkê beyteke farisî ji Sultan Ebdulhemîd re dinivîse û dişêne. Li ser vê nameyê Sultan wî diêne cem xwe û azad dîke⁹

7 Hevdîtina taybet digel M. Muhemedê Hezanî: (19 Agustos/Tebax 2020, Dîyarbekir).

8 “Hûn gişt xwe bi benê Xwedê (Qur’anê) ve ragirin û ji hev parçe mebin. Qencîya Xwedê ya li ser we bi bîr binin; dema hûn ji hev re dijmin bûn, hogirî xiste navbera dilê we, îcar hûn bi qencîya Wî ji hev re bûn bira. Hûn li ser kevîya dojhê bûn, Xwedê hûn jê xelas kirin. Her wiha Xwedê ayetên xwe ji we re dîyar dîke da ku hûn hîdayet bibin..” Alu Imran, ayet, 103.

9 Xasî, gelek caran digel Ziya Gokalp dîkeve niqaşan. Ji lew re alîgirên Îttîhad û Tereqqîyê, gilîyê wî li Stenbolê dikin. Li ser vê yekê rojêkê tîn ber derê mala wî, jê re dibêjin ku “Li wilayetê ehlê ilim di meseleyekê de çik bûye xitimîye, ji bo ku vê çareser bikî, walî beg gazî te dîke” û bi vî awayî wî sirgûnî Stenbolê dikin. Ji ber ku li sirgûnê gelek destteng dibe, helbesteke ku xîtabî

(Mihani, 1994: 5). Ev helwesta alimane ya Xasî, nişaneyê hassasîyeta wî ya li pêşber ilmên Îslamî ye.

3. Berhemên Xasî

Li gor daneyên ber destê me yê mîna destxetên Zeynelabîdîn Amedî, *Dîwana Camî* a Qoxî, lêkolînên Ş. Korkusuz û *Mecmûeya Ş. Cuneydê Zoqeydî* berhemên ku Xasî ew nivîsîne, bi zimanê erebî, farisî, tirkî, kurmançî û zazakî ne. Ji bilî van, hin meqaleyên wî yê cewabî hene ku li dijberî Zîya Gokalp nivîsîne û di rojnameyên Dîyarbekirê de hatine belavkirin (Korkusuz, 1996: 21). Di pey vê agehîyê de li rojnameyên ku giregir û xuyanîyên xanedanên kurdan ku di serdema Xasî de di salên 1909an de li Dîyarbekirê ew çap kirine geriyam. Ji ber ku hemû hejma ne li ber dest in, tiştek bi destê min neket; bes Ekrem Cemîl Paşa gava behsa rojnameya *Gazî* (1918) dike, navê nivîskarekî muxabîrê bi navê *Licêyî* qeyd dike (Paşa, 1992: 31). Dibe ku ew Xasî be. Ji bilî van behsa “*Dîwan*”a wî jî (Seydaoğlu, 2010: 75) dihe kirin. Xasî digel *Mewlîdê*, bi navê *Kitabu Buşre’l-Îbadi fî Îlmi’l-Îtîqadi* [*Kitêba Mizgîna Îbadan di Zanista Bawerîyê de*] berhemeke kelamî, *Menzûmetu Esmailahi’l-Husna* [*Menzûmeya Navên Xweş ên Xwedê*], *Reddîyyeyeke mensûr û Reddîyyeyeke menzûm; xezelek, mullamayek hûnaye*.

3.1. *Mewlîdî’n-Nebewî (Mesnewî)*

Zeynelabîdîn Amîdî metnê destxetî yê vê berhemê îstînsax kirîye. *Mewlîda Nebî*, sala 25ê meha adara 1315/1899an de bi awayê çapa litografî bi qasî çar sed hebî li Dîyarbekirê hatîye çapkirin (Mihani, 1994: 5). Ev berhem ku bi terzê meşnewîyê hatîye nivîsîn, 16 beş e û bi giştî jî 756 beytan pêk tê. Beytên wê li ser wezna ‘erûzê ne û wekî mewlûdên din, ji behra remelê, bi qalibê fa’ilatun fa’ilatun fa’ilatun fa’ilun hatîye nivîsîn. Gava mirov dêhna xwe dide beytên dawîya destxeta Zeynelabîdîn Amîdî ya sala 1406ê hicrî ku bi zimanê erebî hatine nivîsîn, dîyar dibe ku tarîxa tenzîmkirina *Mewlîdê* li gor salnameya hicrî/koçî, 1316 ye. Di dawîya van beytan de (rûpelê 28-29) es-Se’irdî el-‘Umerî Fethullah Hesbî, *Teqrîzeke menzûm* ku jî pênc beytan pêk tê li ser Xasî û vê berhema wî nivîsîye. Li ser *Mewlîdê* gelek xebat hatine kirin.¹⁰

3.2. *Kitabu Buşre’l-Îbadi fî Îlmi’l-Îtîqadi*

Zimanê berhem erebî ye, teşeyê wê nezmî ye. Mijara wê, ilmê îtîqad û Usûla Dîn e. Li ser terzê qesîdeyê ye û hejmara beytên wê 145 e. Li gor ku di dawîya wê ya destxeta Z. Amîdî de bi awayê nesrî/pexşanî hatîye dîyarkirin, tarîxa tertîba wê, li ser salnameya hicrî/koçî, 1424 e. Amîdî di dawîya berhemê de dîyar dike ku ev nezma celîl, li ser şaxê zanista Usûla Dînî ye, îca gava meriv li temamê berhemê dinîhêre, hêla wê ya kelamî-eqîdeyî li pêştir e.

padişahî dike bi zimanê farisî dihûne û tê de dîyar dike ku “gava nêçîrvanek nêçîra xwe biqefêle, ya wê serjê dike, ya xwedî dike, yaxud berdide. Îca heger ew wê tim bihewiqîne û biêşîne, ev li şan û şurutê balatîyê nahe.” Padişahê wê hingê Sultan Ebdulhemîd, çawa vê helbestê dixwêne, yekser tê digihîje ku ev şairekî jîr, zana û şareza ye, lewre wî diene huzûra xwe. Li cem padişahî Şeyxulîslam û rayedar hene û padişah jê dipirse: “Ma tu mela yî?” Xasî bersiva xwe bi awayê “Wisan dibêjin” dide. Li ser emrê padişahî, Şeyxulîslam û yê wê derê, pirsan jê dipirsin, ew jî bi awayekî tam û tekûz bersiva wan dide. Padişah digel ên li wir li ber wî hejmetkar dimênin. Sultan gava dipirse: “Te çî divê?”, Seyda bi destê xwe îşaretî Şeyxulîslam dike û dibêje “Ez saqoyê vî divêm.” Heman daxwaza wî bi cih diênin, mesrefa wî ya rêwîtiya Dîyarbekirê didinê û digel izzet û îkramê wî virê dikin (Erkol, 2008: 347-348).

10 Roşan Lezgîn, digel dengê wê û destxetêke çiyawaz ew çap kirîye. Adnan Oktay xebateke akademîk bi navê *Klasîk Edebiyat Teknikleri ile Bir Değerlendirme* li ser *Mewlîda* Xasî bi zimanê tirkî kirîye û Mehmet Yergin jî tezê masterê li serê kirîye.

3.3. *Menzûmetu Esmailahi'l-Husna*

Zimanê vê menzûmeyê erebî xw li ser terzê *qesîdeyê* ye. Xasî not û neh (99) navên Îlahî bi awayê helbestkî rêsaye. Hejmara beytên wê 33 ye û ev jî delil e ku cureyê wê yê nezmî qesîdeyê “muncacat”î ye. Gava meriv li tarîxa geşedana vî cureyî dinihêre, dibîne ku ji Xezalî vir ve gelek alimên ilmê Kelamê di vê biwarê de berhem hûnane. Xezalî (w.1111), bi navê *Meqasidu'l-Esma fi Şerhi Esmailahi'l-Husna* berhemek, Beyzawî (w. 1286), bi navê *Muntehe'l-Muna fi Esmailahi'l-Husna* kitêbek û Fexredîn Razî (w. 1209), bi navê *Lewaiu'l-Beyyinat Şerhu Esmailahi'l-Teala we's-Sifet* berhemek nivîsiye. Ev kitêbên jor, bi erebî ne. Çend berhemên din ku bi farisî jî hatine nivîsin ev in: Ebdurrehman Camî (w. 1492) bi navê *Risale-i Muemmma-yi Nefise* berhemek û Mîr Huseyn eş-Şirazî (w. 1499) bi navê *Şerhu'l-Esmai'l-Husna* kitêbek nivîsiye ku Lamiî Çelebî, ew wergerandiye tirkî. Çend muellifên ku bi tirkî ev cûre berhem nivîsîne jî ev in: Şeyhoğlu Mustafa (w. 1401), Îsa Saruhanî (w. 1559), Ahmed Şakir Paşa (w. 1818), İbrahim Cûdî (w. 1926) û Bıçakçızade İsmail Hakkı (w. 1933) berhemên menzûm ên Esmâê Husna nivîsîne (Yıldız, 2013: 161).

3.4. *Reddîyyeya Mensûr*

Mijara vê *Reddîyyeyê*, li ser tesewwuf û muteswwufan e û bi erebî ye. Sedemê ku Xasî ev berhem bi erebî nivîsiye, dibe ku ji ber kevneşopîya wê hingê be ku zimanê erebî, zimanê ilimê bûye. Sedemê duyem dibe ku ji ber wê yekê be ku İsmailê Sîirdî, meqaleyên xwe bi zimanê erebî nivîsîne, Xasî jî bi heman zimanî bersiva wî daye û hewil daye ku alimîya xwe ya di vê qadê de nişan bide. Piştî rexneyê, wî bi awayê nezmî, li ser teherê qesîdeyê ku dişibe hicwîyeyan, bi zimanekî tund, êriş birîye ser gotarên heman kesî. Hejmara beytên wê, 15 ye.

3.5. *Reddîyyeya Menzûm*

Ev menzûme jî li dijberî meqaleyên İsmail b. İbrahim es-Sîirdî ye û bi erebî ye. Di sernavê wê de hatiye diyarkirin ku ev cewaba duyem a ji bo hin meqaleyên İsmailê Sîirdî ye. Hêla ruxsarî û teşeyî ya vê menzûmeyê, dişibe cureyê qesîdeyên hicwîyeyî. Hejmara beytên wê 53 ye.¹¹

Bir kavm kitapsız olsa / Dilsiz davara benzer

Dinsiz hayat-ı fani / Yazsız bahara benzer

Cehaletin libası / Kirli hımara benzer

Libas-ı dini soyan / Uyuz humara benzer

Adil olan mübarek / Ebrûy-i yara benzer

Zalim olan kimse / Çehre-i mara benzer

...

Xasî makal-i sadık / Şems-i nehara benzer (Amedî 1406, 7-8).

3.6. *Helbesta Tirkî*

Xasî ev helbesta xwe, li ser wezna kîteyî hûnaye û her rêzeke helbestê, ji 7 kîteyan pêk tê. Her çiqas di rêza duyem a wekî rêzeke neqeretî xuya bike jî, di eslê xwe de tenê bêjeya “benzer” bûye neqeret. Ev bêje bi tenê nabe neqeret; tenê dibe redîf. Yekeya nezmî yê vê helbestê, digel ku Z. Amidî bi awayê beytan nivîsiye jî, dibe ku ne beyt; bes çarîn be. Lewra berî bêjeya redîfê, qafiyeyê zexim heye. Gava em vê helbestê bi awayê çarîn dabeşî koman bikin, hejmara çarînen wê dike 9; lê ku em wekî

11 Nusxeyê wê di Mecueya Şêx Cuncyê Zocqeydî de heye û navê Xasî weha ye: Qedîyyetu el-Mela Ehmed el-Hezanî el-Xasî. Di dawîya reddîyeyê de diyarkirî ye ku Cuncyê ev nivîsiye. Mamoste Abdurrahman Adak ew ji pirtûkxaneyê xwe nişanî me da û tê de diyar dibe ku İsmailê Sîirdî, wê hingê muftiyê Çermûgê ye.

beytan bihesibînin, dike 38 beyt. Heke yekeyên wê yên nezmî çar-rêzî bin, pergala wê ya qafiyeyê li cureyê nezmî yê “manî”yê tê. Ev cure manî, ne mîna manîyên din ên tirkî ne û pergala wan a qafiyeyê, bi awayê xbx ye, hejmara kîteyên rêzikan 7 e û ev cure manî di edebîyata tirkî de, zêde ne berbelav in (Kudert, 1980: 237). Çawa ku qalibê wezna rêzîkên vê helbestê 7 e û pergala wê ya qafiyeyê xbx ye, dibe ku ew jî *manîyek* be.

Ku em bi awayê beytan wê dabeşî koman bikin, ji mijar, teknîk û temaya helbestê derdikeve ku cureyê wê yê nezmî, *xezel* e. Çunkî qafiyeya rêzên ewil ên beytan azad e; lêbelê hemû rêzên duyem ên beytan, digel rêza duyem a beyta ewil hevqafiyeyî hatine rêzkirin. Ji ber ku şairî, di vê helbestê de ji serî heta binî gotinên bihikmet rêsaye, ji aliyê mijar û temayê ve jî li cureyê qesîdeyê tê. Wî, di beyta dawî ya vê helbestê de wekî mexles, navê “Xasî” bi kar anîye. Li gor pirtûkên teorîya edebîyatê, beşên xezalan, li ser bingeha “beyt”an tînen hûnîn. Hejmara beytên xezalan, herî hindik 5; herî zêde 15 ye. Xezel, dibe ku bi her qalibê wezna erûzê bihên hûnîn. Di nav helbestên Dîwanê de berbelavtirîn cure xezel e ku berê bala şairan li serê ye. Hêza hunerî ya şairan, bi giştî di xezelên wan de dîyar dibe. Xezel, li ser temayên mîna evîn (rindî û bedewîyên yarê, pesnê wê, cefayên ku ji ber evîna wê tînen kişandin, hesret, bêrî, daxwaza gihaştina/wuslet û hwd.), şerab (meyhane, bezm, camê cemî, saqî), fikrên mîna gazina ji demê, fikrên felsefî û dîdaktîk tînen nivîsîn (Kudert, 1980: 343).

3.7. Mulemma

Xasî (1866-1951), rêzîkeke kirmancî/dimilkî li rêzîka erebî, farisî, tirkî û kurmancî ya bendê zêde kiriye. Ev mulemmaya Xasî, ji heşt qîteyan pêk hatiye, Zeynelabidîn Amedî ew bi destxeta xwe nivîsiye û li Diyarbekirê daye çapkirin.

3.8. Hicwîyeya li Ser Sa'îyê Karazî

Xasî, ev helbesta xwe ya kurmancî, li ser hin helbestên Sa'î (1847-1897)¹² yên dijberî zazayan¹³ hûnaye. Ev menzûmeya Xasî ku bi kurmancî ye, ji qadê/sehayê hatîye berhevkerin (Mihanî, 1994, s. 44-45) û çapkirin. Li gor ku mirov ji aliyê wê yê ruxsarî, teşeyî û naverokî fehm dike, helbesteke destanî ye. Li gor edebiyata tirkî, ew jî dişibin cûreyê edebî yê “qesîde”yan ev cûre kilamên epîk, di bin banê cûreyên nezmî yên edebiyata Aşîqan de tînen hesibandin. (Yıldız, 2017: 189). Destan ku ji bendên çarrêzî pêk tînen, teşeyekî nezmî ye û carina hejmara çarînen wan ji 100î dibihure. Bi piranî li ser wezna kîteyî, bi qalibê 11 kîteyî tînen nivîsîn û pergala wan qafiyeyê, *aaab, cccb, dddb* ye. Şair, di çarîna dawî de mexlesa xwe dîyar dike. Metnên destanan, li gor mijarên xwe, dabeşî komên mîna

12 Sa'î mexlesa Şêx Muhyedîne Hênî ye. Ew lawê Şêx Ehmedê Karazî ye ku bi eslê xwe ji Silîbîna Midyadê ye. Şêx Ehmed kurê Mela Umer e. Mela Umer di zemanê xwe de mala xwe birîye Şêxçoban, ji wir birîye Girêşîra. Malbata wan seyîd e. Şêx Ehmed piştî ku îcazeya xwe li Başûrê Kurdistanê ji Şêx Ebdullahê kurê Şêx Yehyayê Mizûrî wergirtiye, vegeyîyaye Girêşîra, li wir zewiciye û peyre koçî Karazê kiriye. Karaz, di wê wextê de gundekî Licê bûye. Şêx Ehmed li wir cara duyem dizewice û Xwedê Muhyedîne dide wan, pişre koçî Hênê dike û li wir di 63 salîya imrê xwe de di sala 1884an de wefat dike. Ji bo agadariyê zêdetir bnr. (Abdurrahman Adak, “Şêx Muhyedîne Hênî: Di Edebîyata Kurdî de Nûnerekî Girîng ê Temaya Xwarinê” *Nûbihar Akademî*, c. 1, j. 3., 2015).

13 Sa'î digel Şêx Ebdurrehmanê Aqtepi di medreseyên Mêrdînê de xwendîye. Piştî ku îcazeya xwe wergirtiye, wî li gundên Licê, Balicîn û Zobrînê melatî û muderristî kiriye. Sa'î zemanê ku li gundên dimbilyan melatî kiriye, wî û gundiyan hev aciz kirine. Lewre hin helbestên wî dijberî wan in Menzûmeya wî ya bi navê *Fî Beyanî 'l-Et'îme we Mezaqîha [Beyana Xarînan û Tehmên Wan]* û çar *Xezelên* wî gihaştine roja me. Sa'î di vê menzûmeyê de bi hin beytan zaza tehl kirine. Dibe ku Xasî ji ber vê ew hiciv kiribe. (Şêx Muhyedîne Hênî, *Beyana Xwarînan û Zewqên Wan*, Amadekar: Mela Birhanê Tarîni, Peywend, İstanbul, 2015).

destanên herban, şewatan, erdhejan, nexweşînên şofî, biyografiya navdaran û mijarên mîzahî dibin (Aksoy, 2013: 70). Ev helbesta wî, ji aliyê ruxsarî, mijarî û temayî ve rasterast cureyekî destanê ye. Destan ku di nav teşeyên nezmî de dikeve binbeşîya edebîyata gel a aşiqan, dikeve nav teşeyên mîna koşma (güzelleme, koçaklama, taşlama, zêmar), semai û varsağıyan. Destan, mîna îlahî, nefes, deme û şathîyeyan, bi awayê çarînî tê nivîsîn. Wekî têgeheke edebî destan, ew cure helbesta gel e ku li ser rûdanên mîna *serhildan*, *şelandin*, *eşqiyatî*, *xelayî*, *erdhej*, *şewat*, *nexweşînên şofî/têger ku beşeke mezin a civakê dixin bin bandora xwe tê nivîsîn*. Ji xeyrî van destan, çawa ku li ser mijarên mîna *rexneya civakî*, *yaxud zemma civakî tîn nivîsîn*, *wisa jî hin destan ji bo şîreta li civakê jî tîn nivîsîn*. Hin destan li ser xuyên neçê yên mîna çikûsî/timatî, melaqî û newêrekîyê jî hatine nivîsîn. Hin rûdanên neyînî yên mîna zuxurtî, mîratxwuri û doxînsistîyê ku di nav jîyanê de dilan dax dikan, *bûne mijara destanan*. Bi ser van de hin destanên ku li ser rewşên mîzahî yên mîna kêçgirtin, gayê boz û merivên gurrî jî hatine hûnandin hene. Helbesta destanî, ji hêla teşeyê nezmî ve mîna ye koşmayê û rêzên wê, li ser çarînan dabeşî koman dibin. Qalibê wê yê wezna kîteyî, 11, yan jî 8 kîteyî ye. Hejmara çarînen wê, li gor dirêjahîya rûdanê ye. Destan jî mîna cureyên din ên edebîyata gel a aşiqan, bi newayên xasî xwe tîn gotin (Kudert, 1980: 282).

Xasî bi awayekî mîzahî avêtîye *Se'îyê Karazî*. *Jixwe li gor* ku em ji *çavkanîyê hîn dibin* (Mihani, 1994: 48), ev berhema Xasî, ne bi awayê nivîskî; bes bi awayê devkî li ser zar û zimanê ehlê medrese-yê maye û hatîye berhevkerin. Helbestên destanî, ji ber ku cureyekî vegotinê ne, ango hikayeyî ne, bi giştî cih nadin hêmanên romantîk û hestîyar. Di vegotina wan de serî ew e ku rûdanan derbibirin. Gava em li ser vê bingehe li vê *Menzûmeya Xasî* dinêrin, em dibînin ku hejmara kîteyên rêzan, pergala qafiyeya çarînan û naveroka wê gişt bi cureyê destanê re li hev e. Hejmara çarînen wê 11 ye, hejmara kîteyên rêzan jî 11 ye û çarînen wê bi pergala *aaab, cccb, dddb* ... yî hatîye qafiyekirin. Ev hicwîye herçiqas bi awayê nivîskî li cem seydayan hebûye jî, bi awayê devkî gihaştîye roja me.¹⁴

3.9. Murebbe' a Wî

Xasî, ev helbesta xwe bi kurdîya kurmançî hûnaye. Temamê helbestê sê çarîn e. Her bendeke wê ji çar rêzikan pêk dihe. Di serê her çarînekê de bi navên "Ehmeda" û "Xasîya" xîtabî xwe bi xwe dike. Şemaya wê ya qafiyeyê xxxa ye.¹⁵

14 Mela Muhemedê Hezanî dîyar dike ku ev hicwîyeya Xasî li ser rûpelekî nivîsandî bû û li cem min hebû û dirêj bû. Ev helbesta *Sa'îyê Karazî bi qasî ku di bîra wî de mabû, wî ev rêz kirin: Li nik îmamê Dêrûnê hûr e / Nikare yek nefes pif ke bilûrê Dixwe sond bi Tewrat û Zebûrê / Ez im îro Herîrîyê Meqamat Çiqas kêrgû û kîsoyê li pal e / Sa'î mamûrê exnama îsal e Navê wî mi kire Fat e / Dibên qaçax in bermedin Sa'î hat (Hevdîtina taybet 19 Tebax 2020; Dîyarbekir)*

15 Ev helbesta wî, ji aliyê ruxsarî, mijarî û temayî ve rasterast cureyekî destanê ye. Cevdet Kudret ev mijar girtîye dest û amaje bi hin taybetmendîyên destanê kirîye. Li gor ku em jê fehm dikan destan ku di nav teşeyên nezmî de dikeve binbeşîya edebîyata gel a aşiqan, dikeve nav teşeyên mîna koşma (güzelleme, koçaklama, taşlama, zêmar), semai û varsağıyan. Destan, mîna îlahî, nefes, deme û şathîyeyan, bi awayê çarînî tê nivîsîn. Wekî têgeheke edebî destan, ew cure helbesta gel e ku li ser rûdanên mîna *serhildan*, *şelandin*, *eşqiyatî*, *xelayî*, *erdhej*, *şewat*, *nexweşînên şofî/têger ku beşeke mezin a civakê dixin bin bandora xwe tê nivîsîn*. Ji xeyrî van destan, çawa ku li ser mijarên mîna *rexneya civakî*, *yaxud zemma civakî tîn nivîsîn*, *wisa jî hin destan ji bo şîreta li civakê jî tîn nivîsîn*. Digel van, hin destan hene ku li ser xuyên neçê yên mîna çikûsî/timatî, melaqî û newêrekîyê jî hatine nivîsîn. Hin rûdanên neyînî yên mîna zuxurtî, mîratxwuri û doxînsistîyê ku di nav jîyanê de dilan dax dikan, *bûne mijara destanan*. Bi ser van de hin destanên ku li ser rewşên mîzahî yên mîna kêçgirtin, gayê boz û merivên uyuz/girî jî hatine hûnandin hene. Helbesta destanî, ji hêla teşeyê nezmî ve mîna ye koşmayê û rêzên wê, li ser çarînan dabeşî koman dibin. Qalibê wê yê wezna kîteyî, 11, yan jî 8 kîteyî ye. Hejmara çarînen wê, li gor dirêjahîya rûdanê/qewimînê ye. Destan jî mîna cureyên din ên edebîyata gel a aşiqan, bi newayên xasî xwe tîn gotin (Cevdet Kudret, Örneklerle Edebiyat Bilgileri 1, İnkılap ve Aka Kitabevleri, İstanbul, 1980, r. 282).

3.10. *Kitabu't-Tesdid bi Şerhi Muxteseri't-Tewhid*

Xasî ev berhema xwe di sala 1324ê koçî de wekî şerha *Buşre 'l-Îbadi fi İlmi 'l-Îtîqadi* ya menzûm, bi awayê pexşan nivîsiye û ji 59 rûpelan pêk tê. Ahmet Erkol li ser vê berheme, di Sempozyuma Licê de teblîxek pêşkêş kirîye û bi berfirehî li ser xalên wê kûr bûye.

3.11. *Cengnama Kurd û Ermen*

Li gor ku meriv ji helbesta Cegerxwîn tê digihîje Xasî berhemeke bi vî navî hûnaye. Tiştê ku heye heta niha metnê vê berheme bi destê me neketîye. Qenaet ew e ku wî ev cengname bi kirdkî/dimbilî hûnaye (Malmisanij, 1995: 44). Benda helbesta Cegerxwîni:

Melayê Xasî mewlûda Zazî / Bi zarê zazî çê kirîye ne tazî
Cengnama kurd û ermen nivîsî / Wek agir berdî me diîsî (Cegerxwin, 2014: 152).

3.12. *Medhiyeya li Ser Mihemed Emînê Qeynterî*

Gundekî bi navê Qeynter li ser Hezroya Diyarbekirê heye. Herçiqas bi vî navî gundek li ser Bismilê jî heye, bes dibe ku ev gundê navbihurî, ê li ser Hezroyê be. Li vî gundî camêrekî bi navê *Mihemed Emîn* hebûye. Zemanê ku nangiranî bûye, libek genim du pere bûye jî, vî camêrî taştêyeke mezin bi camêrî daye Seydayê Xasî û wî jî ev medhiye li serê hûnaye. Hindek vê helbestê ku tê bîra M. M. Hezanî:¹⁶

Nanê germ û hingiv û rûnê teze qeymax û dew / Da me qawaltî di Qeynter ne bi xew
Dirhema hinte di par e firotin bê derew / Navê wî Mihemed Emîn
*Zadehullahu şerafen misle qewmin qed wedew*¹⁷

3.13. *Helbesta Erebi*

Li gor agadarîyên nava gel Xasî damezirînerê komara nû bi helbesteke erebî rexne kirîye ku ew jî ev beyta jêrîn e (Malmisanij, 1985: 76):

Qidwetü 'l-etraiki turren el-musemma bi 'l-Kemal/Kane me 'nahu zewalen fi 'z-zewalin fi 'z-zewal

Ömer Özcan (2013), di nivîsa xwe ya “Vahyeddîn Küfrevî” de behsa hin bîrewerîyên wî dike û ji devê wî radigihîne ku ew digel hevalên xwe diçe zîyareta Bedîuzzaman Emîrdağê. Piştî ku ji mala wî derdikevin polîs wan desteser dike û dibe qereqolê, li wir li ser kincên wan areme dikin. Di deftera cêva wî de hin helbestên erebî, bi taybetî helbesteke muhîm a Şêx Ehmedê Xasî yê Dîyarbekirî heye û di aremeyê de ji destê wan xelas dibe. Xasî di vê helbestê de bi temamî wesfê wî şexsê axirzeman ê ku rutbeya wî mezin e; lêbelê ji hêla manewî ve biçûk e daye.¹⁸

16 Hevdîtina taybet digel Mela Muhemedê Hezanî (19 Agostos/Tebax 2020)

17 Ellahu teala şerefa wî jî mîna wan qewmên zemanê berê zêde bike.

18 Ji bo temamiya nivîsê bnr. Ömer Özcan, Vahyeddin Küfrevi, sorularlarisale.com/taniyanlarin-dilinden/vahyeddin-kufrevi; cevaplar.org/index.php?content_view=55248&ctgr_id=91 (tarîxa pêgihastinê: 21.02.2021)

4. Cîyê Xasî di Biwarê Edebiyatê de

Ehmedê Xasî li gor daneyên ber destê me, ewiltirîn şair e ku *Mesnewîya Mewlûdê* bi kirmancî/dim-bilî nivîsiye û ewiltirîn şairê alim e ku di kevneşopîya cureyê *mulemmayê* de rêzikeke kirmancî, bi ser rêzika erebî, farisî, tirkî û kurmancî ve zêde kirîye. Heger em menzûmeyên wî yên erebî, farisî û tirkî, digel destana wî ya mîzahî ya bi kurmancî bidin hev, em dikarin wan gişt bi hev re wekî *Dîwançeyekê* bihesibînin. Nexwe şairê ewil ê edebîyata kirmancî ku xwedî *Dîwançeyekê* ye, dîsa dibe Xasî. Ji ber ku Xasî hem bi erebî hem bi tirkî, hem bi kurmancî û hem jî bi kirmancî/zazayî nivîsiye, divê ku meriv cîyê wî yê di nav van edebîyatan da dîyar bike.

4.1. Cîyê Wî di Edebiyata Erebi de

Li gor derfetên îro, berhemên ku Xasî ew bi zimanê erebî hûnane, çar menzûme, peşan û mulemmayek e. *Kitabu Buşre'l-Îbadi fî Îlmi'l-Îtîqadi, Menzûmetu Esmailahi'l-Husna, Reddîyyeya Mensûr-Menzûm* û *Reddîyyeya Menzûm*. Ji ber ku berhemên wî yên bi erebî, gişt li ser ilmê Kelamê ne, dibe ku meriv wî wekî edîbekî alim ê vî ilmî bihesibîne û wî di nav ekola nû ya vî ilmî de bihesibîne. Ji ber ku Xasî berhema xwe ya *Kitabu Buşre'l-Îbadi fî Îlmi'l-Îtîqadi* û *Menzûmetu Esmailahi'l-Husna* bi awayê qesîdeyî hûnaye, cîyê wî di nav qesîdenûsiya erebî ya sedsala 19an de heye. Menzûmeya wî ya *Menzûmetu Esmailahi'l-Husna* ku qesîdeyêke munacatî ye, dike ku navê wî di nav munacathûnên edebîyata dînî ya erebî de cih bigire. Di edebîyata erebî ya Îslamî de cîyê reddîyyeyan gelek mezin e. Xasî bi berhema xwe ya *Reddîyyeya Mensûr-Menzûm* û *Reddîyyeya Menzûm* cîyê xwe di nav vî edebîyatê de jî girtiye. Dibe ku meriv van reddîyyeyan wekî meqaleyên ilmî bihesibîne û ev berhem, hem di warê edebîyata tesewwufê de hem jî di warê literatura kelamê de xwedî qedrekî mezin in. Wî bi van berhemên xwe li hember fikrên Îbn Teymîyye, piştevanîya fikrên Mewlana Xalid û Îmamê Rebbanî kirîye.

4.2. Cîyê Wî di Edebiyata Kurmancî de

Wisa dîyar e Xasî ew şair e ku cara ewil di terz û teknîka cureyê “destan”ê de “menzûmeyêke mîzahî” bi kurmancî hûnaye. Ji xeyrî Xasî kîjan şairê kurmancî destanêke mîzahî wuha hûnaye, cîyê meraqê ye. Digel vê wî *medhîyeyek* jî bi kurmancî hûnaye. Ji *Mulemmaya* wî jî dîyar dibe ku cara ewil wî rêzikeke kirmancî li mulemmayêke ku rêzikeke kurmancî tê de heye zêde kirîye. Bi qasî ku a niha em pê agadar in tu şairekî kurmancî, mîna Xasî mulemmayêke ku ji zimanê erebî, farisî, tirkî, kurmancî û kirmancî/dimbilî pêk hatibe nehûnaye. *Murebbe* ‘a wî ya kurmancî jî têra xwe bi bîr û boçûnên kelamî/îtîqadî balkêş e. Dibe ku şairên kurmancî bi kurmancî helbesteke wisa hûnabin; bes ev *murebbe* ‘a Xasî ya bi kurmancî, xwedan cîyêkî taybet e.

4.3. Cîyê Wî di Edebiyata Zazayî de

Ehmedê Xasî (1866-1951), pêşengê edebîyata kirdkî ye (Malmîsanij, 1995: 44). Usman Efendiyê Babij (1852-1929) ku 14 salan berî Xasî hatîye dinyayê û 22 salan berî Xasî rehmî kirîye, sala 1901ê *Mesnewîyêke Mewlûdî* nivîsiye (Suregê, 2007: 8); lêbelê vê *Mewlûda* Usman Efendî, bi qasî ya Xasî nav û deng nedaye. Cîyê baldariyê ye ku Mela Ebdulêzîz Bekî jî *Dîwanek* daye û wî jî di weqtê xwe de muftî kirîye. Mesnewîyên mewlûdan ku di pey Xasî de bi kirmancî/zazakî hatine nivîsin, kême zêde dişibin a Xasî. Heta niha şairekî dimbilî ku mîna Xasî mulemmayêke nivîsiye, hîna em pê ne ‘elam/haydar in.

5. Kesayetiya Xasî ya Edebi û Hunerî

Xasî ku mesnewîyeke kirmancî, du reddîyeyên menzûm-mensûr û menzûmeyerê erebî, helbesteke destanî ya kurmancî, helbesteke tirkî û mulemmayek nivîsîye, digel pisporîya xwe ya di warê îlimên Îslamî de, wî şarezatîya xwe ya di biwarê edebîyat û hunera van zimanên navborî de jî nîşan daye. Kêş, wezin, qaffîye û redîfên helbestên wî, nîşaneyên hostetîya wî ya hunerê ne. Çi di zimanê erebî û tirkî de be, çi jî di kurmancî û kirmancî de be, hûnandina wan rêzên helbestê di nav qalibên wezn û hevdengîya redîf û qaffîyeyan de, ne karê her edîb û şairî ye. Ji vê hostetîya wî ya van zimanan dîyar e ku wî çawa hay ji ziman û edebîyata van zimanan hebûye, pê re behremendîyeke hunerî ya astbilind jî hebûye.

Heger haya dîroknasê edebîyata erebî ya Îslamî ji van berhemên Xasî hebûya, helbet wan dê navê wî û berhemên wî jî di nav lîteratura xwe de bi cih bikira. Bi tevî edebîyata erebî, divîya ku navê wî, bi wê helbesta xwe ya tirkî û mulemmaya xwe, di nav antolojîya helbesta tirkî de jî cîyê xwe bigirta. Jixwe ji zû ve ye ku Xasî di nav antolojîya edebîyata kurdî de cîyê xwe yê bijarte wergirtîye. Xasî ku cara ewil mesnewîyeke dînî di edebîyata kirmancî de hûnaye, bûye sembola mewlûdhûnê ewil ê vê edebîyatê.

Li gor ku M. Muhemedê Hezanî¹⁹ radigihîne Xasî bi xwe gotîye ku alimekî wekî Şêx Es'ed li vî welatê me tune. Xasî, gelek caran çûye ji xwe re di dîwana vî Şêxî ya zemanê berê de rûniştîye û hilma manewî ya Şêxî hildaye û gotîye ku min piranîya nivîs û helbestên xwe ji ber keşûhewayaya berhemên wî girtine.

6. Kesayetiya Xasî ya Îlmî û Tesewwufî

Mela Ehmed, digel fêrkarîya dînî, perwerdeya tesewwufî jî girtîye û gihaştîye payeya xelîfetîyê. Xasî, perwerdeya xwe ya tesewwufî li cem şêxê Neqşebendî Şêx Ebdulqadirê Hezanî tamam kirîye û jê xelîfetî wergirtîye Xasî, bûye xelîfeyê Şêx Ebdilqadir (Tarînî, 2016: 10). Ji ber kar û barên îlmî, wî mirîd li dora xwe necivandine. Xasî, di serdema xwe de li hember alîgirên partîyeke sîyasî ku waizekî wan hewla tefsîra Qur'anê li gor berjewendîyên xwe kirîye, dijberî kirîye û tefsîra rasteqîn a ayetê dîyar kirîye. Ev helwesta wî ya alimane, çawa ku delîlê rewşenbîrîya wî ye, alimîya wî ya di îlmê Tefsîrê de jî nîşan dide. Tiştê ku di biwarê alimîya wî de balê dikêşe, hişyarî û hessasîyeta wî ya li pêşberî îlmê Kêlamê ye jî. Wî berhemên xwe yên edebî jî girtîye bin xizmeta vî îlmî. Giranîya berhem û xebatên Xasî li ser îlmê Kêlamê ye.

Encam

Ehmedê Xasî çawa ku edîbekî ziman û edebîyata kirmancî/dimbilî ye, herwisa jî wî di warê ziman û edebîyata erebî, farisî, tirkî û kurmancî de jî berhemên edebî-zanistî nivîsîne. Di qada mulleme'ê de ku cara ewil digel rêzikên zimanê erebî, farisî, tirkî û kurmancî, rêzikeke dimbilî ji hûnaye, Xasî ye. Di berhemên Xasî de giranîya zimanan serê ewil dimbilî, peyre zimanê erebî, peyre kurmancî, peyre zimanê tirkî û di pey van de zimanê farisî ye. Xasî *Mewlid* bi dimbilî; berhemên xwe yên din ên kelama Îslamê gişt bi zimanê erebî, du helbest bi kurmancî, helbestek bi tirkî û digel ku bi destê me neket jî, yek bi farisî hûnaye. Reddîyeya wî ne tê de, hemû berhemên wî yên bi van zimanan bi awayê

19 Hevdîtina taybet digel M. M. Hezanî, 19ê Tebaxa 2020î, li Diyarbekirê.

nezmî ne. Ji ber van egeran heqqê Xasî heye ku digel edebîyata erebî, di nav antolojîya edebîyata tirkî û kurmançî de jî cîyê wî bihe çêkirin.

Xasî çawa ku di îlmên klasîk ên medreseyên serdema xwe de gihastîye asta bala û bilind a muderistî û muftîtiyê, di biwarê îlmê tesewwufê de, li ser şopa Terîqeta Neqşebendîtiyê gihastîye pile û payeya xelîfetiyê. Herçiqas Xasî di serdema xwe de bi şarezatîya xwe ya fiqhînasîyê de nav û deng dabe jî, wî herî zêde giranî û girîngî daye îlmê kelimê û herî zêde di vê biwarê de berhem nivîsîne. Di îlmê kelimê de Xasî li ser şopa mezhebê îtîqadî yê Şafîîyan Eş‘erîtiyê meşîyaye, di vê rêyê de xebitîye û bi hemû hêz û şîyana xwe, ji bo parastina fikir û nêrînên alimên kelimê en vê şopê, bi berhemên xwe berevanî kirîye. Ji ber van egeran heqqê Xasî heye ku di rabirdûya dîrokî ya îlmê kelama Eş‘erîtiyê de cih jê re bihe veqetandin û di kitêb û tehsîla îlmê kelama Îslamê de fikir û nêrînên wî jî cîyê xwe bibînin.

Xasî di wextê xwe de li hember rûdanên civakî û sîyasî yên serdema xwe xemsar nemaye û li gor taqeta xwe, fikir û ramanên xwe bi awayekî asoazad û helwesteke alîmane, li dijberî rayedarên wê hingê derbirîye û di vê rêyê de dev ji karê fermî yê dewletê berdaye. Ji ber vê helwest, reftar, bizav û tevgera xwe, ew tûşî tehde, sirgûn û zindanîbûnîyê bûye. Berhemên wî neçapkirî mane, bi rehetî negihaştine serdema me û hinek jê wenda ne.

Çavkanî

- Adak, A. (2013). *Destpêka Edebîyata Kurdî ya Klasîk*. İstanbul: Nûbihar.
- Aksoy, H. (2013). Türk İslam Edebiyatında Nazım Şekilleri. H. A. (Edt.) içinde, *Türk İslam Edebiyatı* Ankara: Anadolu Üniversitesi Yayını.
- Beg, M. E. (2012). *Dîroka Kurd û Kurdistanê*. İstanbul: Avesta.
- Bîrsinî, V. (2001). 1919 Sürgünleri. *War*, 98-102.
- Dağılma, İ. (2015). Ahmedê Xasî'nin Hayatı ve Mevlid Adlı Eserinde Tema. *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, 126-127.
- Demir, Y. (2014). Ji Begê Kurdan Begê Dimilî. *Kelhaamed*, 44.
- el-Gazzalî, E. H. (2000). *Tehafütü'l-Felasîfe –Fîlozofların Tutarsızlığı, (Eleştirmeli Metin Çeviri: Mahmut Kaya-Hüseyin Sarioğlu)*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- Erdem, H. (2017). *İlkçağ Felsefesi Tarihi*. Konya: Hü-Er Yayınları.
- Erdemci, C. (2014). Ehl-i Sünnet Kelamı. C. Karadaş içinde, *Kelama Giriş*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Erkol, A. (2008). Seyda Ahmed el-Hassî ve Kitabı't-Tesdid bî Şerhi Muhtasari't-Tevhid İsimli Eseri. *Dünden Bugüne Lice Sempozyumu* (s. 345-356). Lice: Mardin Artujlu Üniversitesi Yayınları .
- Gölcük, Ş. (2012). *Kelam Tarihi*. Konya: Esra Yayınları.
- Güneş, K. (2014). İlk Dönem Kelami Şahsiyetler. C. K. (Edt.) içinde, *Kelama Giriş* (s. 56). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Han, Ş. (2016). *Tevarih-Şeref Han (Mutercim: Şem'i); İnceleme: Adnan Oktay*. İstanbul: Nûbihar.
- Tarînî, M. B. (2016). *Şêx Evdilqadirê Hezanî*, Diyarbekir: Lîs.

Izady, M. R. (2007). *Kürtler: Bir El Kİtabı (İngilizceden Çeviren: Cemal Atila)*. İstanbul: Doz Yayınları.

Korkusuz, Şefik, *Arşiv Belgelerinde Son Devir Diyarbekir Uleması*, İstanbul: Melisa Matbaası.

Kudret, C. (1980). *Örneklerle Edebiyat Bilgileri 2*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitapevleri.

Lezgîn, R. (2013). *Mewlidê Kirdî ya Ehmedê Xasî*. İstanbul: Nûbihar.

Malmîsanij, M. (1995). Şi'reke Ehmedê Xasî. *Çıra*, 44-46.

Malmîsnij (2010). *Yirminci Yüzyılın Başında Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, İstanbul: Weşanxaneyê Vateyî

Merdîmîn, W. K. (?). *Mela Ehmedê Xasî, Mewlid*. İstanbul: Hivda İletişim.

Mihanî. (1994). *Mela Ehmedê Xasî, Mewlûdê Nebî*. İstanbul: Weşanên Fîrat.

Reyyan, Muhammed Elî (1973). *Tarîxu'l-Fikri'l-Felsefî'l-İslam*. Beyrût: Daru'n-Nehdetu'l-Xerbîyye.

Sarıkoyuncu, Ali (2020). Milli Mücadelede Din Adamları II, (7. Baskı), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

Seydaoğlu, Muhammed (2010). *Gönül Sultanları*, İstanbul: Ravza Yayıncılık.

Suregê, O. E. (2007). *Mewlido Dimilî/Zazakî, (Arêkerdox: Mîla Selîm Acarlar&Av. Mehmet Güzel-ler)*. Diyarbekir: Weşanên Enstîtûya Kurdî ya Amedê.

Şêx Muhyedînê Hênî (2015). *Beyana Xwarinan û Zewqên Wan*, (Amadekar: M. Birhanê Tarîni), İstanbul: Peywend.

İbn Xeldûn, Abdurrehman b. Muhammed (2019). *Muqeddime* (Exna bih: Mustefa Şeyx Mustefa), Beyrut: Muessesetu'r-Risaleti Naşîrûn.

Yıldız, A. (2013). Alla Teala ile İlgili Edebi Türler. H. A. (Edt.) içinde, *Türk İslam Edebiyatı* (s. 161). Ankara: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını. .م.ا. (1991). *ديوانا جامع*. İstanbul: İhsan Yayınları.

Karak, M.Z. (2021). Bandora Fuzûlî ya li ser Pertew Begê Hekarî: Mînaka 'Her Nebîta ya Rab, The Journal of Mesopotamian Studies, 6 (1), 97-127 DOI: 10.35859/jms.2021.829141.

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Article Type/Makale Türü: Research Article /
Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 20.11.2020
Accepted / Makale Kabul Tarihi: 21.02.2021
Doi: 10.35859/jms.2021.829141

BANDORA FUZÛLÎ LI SER PERTEW BEGÊ HEKKARÎ: MÎNAKA XEZELA "HER NEBIT YA REB"

M. Zana KARAK

Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye'de Yaşayan Diller Enstitüsü, Kürt Dili ve Kültürü ABD Yüksek Lisans Öğrencisi, m.zana47@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1681-4917>.

KURTE

Di edebiyata klasik a İslamî de wergerên menzûm jî parçeyek ji kevneşopîya çanda edebiyatê ne. Gava em bala xwe didin edebiyata Kurdî ya klasik em dibinin ku di vê edebiyatê de jî ev kevneşopî heye. Di vê xebatê de di çarçoveya edebiyata berawirdî de li ser mijarê hatiye rawestan û bi vî awayî analîz û nixandî hatine kirin. Di vê xebatê de li ser xezela ku paşerwaya wê "Her Nebit Ya Reb" e û di dîwana Pertew Begê Hekarî de cî girtiye, bi berfirehî hatiye sekinandin. Xezel ji heft malikan pêk tê û bi eslê xwe ne ji aliyê Pertew, lê ji aliyê Fuzûlî û bi Azerîkî hatiye nivîsîn. Ya ku Pertew li vir kiriye ne şerh e ne jî nezîre ye. Ji ber ku ev wergereke wê ya Kurdîya Kurmancî bû, me ew ji întihalê nehesiband û di çarçoveya kevneşopîyê de me ew weke wergereke edebî nixand. Pertew di wergera vê xezelê de heta ji dest hatiye ji metnê re sadiq maye û nebûye sedema tehrîfata xezelê. Ev xezel mîna ya resen (ya Azerî) wergerandiye Kurdîya Kurmancî û

ji ber ku ji hêla serwa, paşserwa û kêşa erûzê mîna ya resen e, wergerek şareza û hunerane derketiye holê. Di edebiyatên klasîk de helbestkaran ji bo hunermendîya xwe nîşan bidin mînakên bi vî rengî dane. Pertew jî ji bo hunermendîya xwe bide xuyakirin; ev xezel bi awayekî xweş, bi uslûbeke hunerî ew kiriye malê Kurdiya Kurmancî jî. Di vê xebatê de ev xezel ji aliyê rûxsarî û naverokê ve hatiye berawirdkirin û xezel ji hêla întihal, şerh, nazîre û ji hêla werger, huner û uslûbê ve hatiye analîzkirin. Di encamê de jî bandora Fuzûli ya li ser Pertew li ber çavan hatiye raxistin.

Peyvên Sereke: Fuzûli, Pertew Beg, Xezel, Edebîyata Klasîk, Edebîyata berawirdî, Întihal, Werger, Kevneşopî

Fuzûli'nin Pertew Begê Hekkarî Üzerindeki Etkisi: "Olmasun Yâ Rab" Redifli Gazeli Örneği

ÖZ

Klasik İslami edebiyatta manzum eserlerin çevirisi edebiyat kültürünün bir parçasıdır. Klasik Kürt edebiyatına baktığımız zaman bu kültürün bu edebiyatta da var olduğunu görürüz. Bu çalışmada, Klasik Kürt edebiyatında var olan manzum eserlerin çevirisinin bir örneği incelenecektir. Çalışmada, Pertew Begê Hekkarî'nin divanında yer alan ve manzum eserlerin çevirisine bir örnek teşkil eden "Her Nebit Ya Reb" (Olmasun Ya Reb) redifli gazeli üzerinde etraflıca durulmuştur. Söz konusu gazel yedi beyitten meydana gelmektedir. Aslı Pertew tarafından değil de Fuzûli tarafından Azeri lehçesiyle kaleme alınmıştır. Pertew'in burda yaptığı ne şerh, ne de naziredir. Pertew'in bu eseri Kürtçe'nin Kurmancî lehçesiyle gazelin bir çevirisi olduğu için bu eseri intihalden saymadık ve klasik edebiyat kültürü çerçevesindeki edebi bir çeviri olarak değerlendirdik. Pertew bu gazelin çevirisinde elden geldiğince metne sadık kalmıştır ve gazelin tahrifatına sebebiyet vermemiştir. Bu gazeli, orijinali olan Azericesi gibi Kürtçe'nin Kurmancî lehçesine çevirmiştir. Kafîye, redif ve aruz veznini orijinali gibi uygulamış, sanatlı ve başarılı bir çeviri ortaya çıkmıştır. Klasik Kürt Edebiyatı'nda şairler hünerlerini göstermek amacıyla bu tip örnekler vermişlerdir. Pertew de hünerini göstermek için bu gazeli güzel bir şekilde, hünerli bir üslupla Kürtçe'nin Kurmancî lehçesine mal etmiştir. Bu çalışmada her iki gazel içerik ve biçim yönünden kıyaslanmıştır ve gazelin intihal, şerh, nazîre, çeviri, sanat ve üslup yönünden de analizi yapılmıştır. Sonuç olarak da Fuzûli'nin Pertew üzerindeki tesiri gözler önüne serilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Fuzûli, Pertew Beg, Klasik edebiyat, Karşılaştırmalı edebiyat, İntihal, Çeviri, Gelenek

The Effect of Fuzûli on Pertew Begê Hekkarî: "Her Nebit Ya Reb" Redif Ghazal as Sample

ABSTRACT

Translation of verse works in classical Islamic literature is a part of literary culture. When we look at the classical Kurdish literature, we see that Kurdish literature has this culture too. In this study, an example of the translation of verse works in Classical Kurdish literature will be analyzed. In the study, the redif ghazal "Her Nebit Ya Reb" (Olmasin Ya Reb), which is an example of the translation of verse works and is included in the collected poems of Pertew Begê Hekkarî, has been elaborated. The redif ghazal in question consists of seven couplets. The original of this work was written not by Pertew but

by Fuzûlî in the Azeri Turkish dialect. What Pertew does here is neither annotation nor a nazire. Since this work of Pertew is a translation of ghazal in the Kurmanji dialect of Kurdish, we did not count this work as plagiarism and evaluated it as a literary translation within the framework of classical literary culture. In the translation of this ghazal, Pertew remained faithful to the text as best he could and did not cause the destruction of the ghazal. This ghazal has translated into the Kurmanji dialect of Kurdish like its original Azerbaijan Turkish. He applied rhyme, redif and prosody meter as the original, an artistic and successful translation has emerged. Poets in Classical Kurdish Literature gave such examples in order to show their skills. Pertew also appropriated this ghazal to the Kurmanji dialect of Kurdish with a skillful style to show his skill. In this study, both ghazals were compared in terms of content and form, and the ghazal was analyzed in terms of plagiarism, annotation, nazire, translation, art and style. As a result, the influence of Fuzulî on Pertew was revealed.

Keywords: Pertew-Fuzûlî, Classical literature, Comparative literature, Plagiarism, Translation, Tradition.

Extended Summary

Nations and societies in the Middle East have been in contact and exchanged with each other since ancient times. Kurds have also had relations with Persians, Arabs, Turks and Armenians throughout history. This dealing has been in the field of culture, literature and language as well as in the field of trade, and this dealing even continues today. Many examples of this relationship can be seen when we take a glance at Kurdish and Turkish literature. Especially in classical literature, these examples are more common in verse texts.

Translation of verse works in classical Islamic literature is a part of literary culture. When we look at classical Kurdish literature, we see that this culture is also present in this literature. In this article, an example of the translation of verse works in Classical Kurdish literature will be examined. In the study, the odes (Ghazals) of Fuzûlî's (d. 1556.) "olmasun ya Rab" and Pertew Begê Hekkari's (d. 1834?) "her nebit ya Reb" odes with redif (repeated voice) were discussed in detail. The ode in question consists of seven couplets. Although the Kurdish translation of this ode is included in Pertew's Diwan, the Azerbaijani version of the same ode is also included in Fuzûlî's Turkish Diwan. The original was written not by Pertew but by Fuzûlî in the Azeri dialect.

Since it is a translation of Fuzûlî's ode with the Kurmanji dialect of Kurdish, we considered Pertew's ode as a literary translation within the scope of classical literary culture. In the translation of this ode, Pertew remained faithful to the text as best he could and did not cause the deterioration of the ode. Pertew translated this lyrical and sufi ode with the same rhyme, redif and aruz wezni as the original, resulting in an artistic and successful translation.

In Classical Kurdish Literature, poets gave such examples in order to show their skills. Pertew also produced this in Kurmanji dialect of Kurdish with a beautiful and dexterous style to show his skill.

These odes were compared within the comparative literature discipline, and then the comparison mechanism was applied to them. Literary and cultural exchanges between the two languages are va-

luable as a brilliant for the relationship dimension of societies. When we look at the ghazals of Fuzûli and Pertew, it will be seen that these odes were written in two different languages, periods and places, or that Pertew translated this ghazal into Kurmanji dialect of Kurdish. One might as well say, this ode is an important example in terms of the relationship between Turkish and Kurdish literature. This, in turn, imposes on us the concentration of this ode and its translation within the discipline of Comp-Lit science. This ode translated by Pertew may be the first translation from Azerbaijani into Kurmanji dialect of Kurdish, and according to the available data, our opinion is in the same direction. In this context, this study shows us a little bit the relations between Turkish and Kurdish literatures in the Ottoman period.

The comparison of the two odes in the article was made in terms of both their authors and their content and form features. In the study, biographies of both poets were presented briefly and the international transcription letters and critical edition of the ode texts were made and given. The comparative method of manuscript copies was used in the preparation of the critical text. In this context, the similarities and differences between the two odes were determined and evaluated. Likewise, within the scope of the classical literature tradition, this ode was evaluated in terms of parallel and plagiarism. As a method, the text of the two odes were adhered to comparison in terms of shape and content. What did Pertew do here, what was his purpose? Was it parallel, translation or plagiarism? In this study, such questions were deepened and their answers were sought.

This ode obviously shows Fuzûli's influence on Pertew. In any case, if there is a poet's willingness and effort to translate an ode, this is also a sign that the translator is directly affected. If Fuzûli had not had an influence on Pertew and Pertew had not liked his ode, he would not have translated it into Kurmanji. This translation also informs us of something else, which is that Pertew was also aware of poets and literary texts before him and followed neighbor literatures. Likewise, we understand from the translation that Pertew also knows Turkish. Therefore, this translation reveals an example of the relationship between Turkish and Kurdish literatures and shows that this relationship was also present in the period of Kurdish principalities. Besides, we know that a work placed in Kurdish princes' libraries is Fuzûli's Turkish Diwan.

Briefly, in this study, both odes were compared in terms of content and form, and the ode was analyzed in terms of plagiarism, annotation, parallel, translation, art and style. As a result, the influence of Fuzûli on Pertew was revealed.

Destpêk

Li Rohhilata Navîn ji herêma Îranê bigirin heta bi Efxenistan û Erebiştana Siûdî; ji Kurdistanê bigirin heta bi Azerbeycan û mintiqeyên derûdora van herêmanên navborî hemû netew û civak di nava têkilî û danûstandinê de ne. Ev têkilî û danûstandin bi qasî ku di bazirganiyê de heye ew qasî jî di mijarên çand, edebiyat û ziman de jî pêk hatiye û hîn jî ev têkilî dewam dikin. Herweha di dîrokê de têkilîyên gelê Kurd jî bi yên Faris, Ereb, Tirk, Ermenî û yên dinê re çê bûne û di qada edebiyat, çand û ziman de danûstandin kirine. Abdurrahman Adak derbarê edebiyat û têkilîya Kurd û Tirkan de weha dibêje:

“Di binemaya xwe de edebîyata Kurdî ya klasîk, ji edebîyata Tirkî zêdetir bi edebîyatên Farisî û Erebi re têkildar e. Lewra ji alîyekî ve Kurd berî ku rastî Tirkan werin, rastî Faris û Ereban hatine, ji alîyê di ve jî çavkanîyên hizrî yê edebîyata klasîk ji hinterlanda Farisî û Erebi derbasî Kurdî û Tirkî bûne. Lêbelê digel vê jî di navbera edebîyatên Kurdî û Tirkî yê klasîk de jî têkilîyeke girîng çêbûye. Piştî ku di serdema tarîxî de Kurd û Tirk rastî hev hatine û piştî jî wekî du cîranan bi hev re dest bi jîyaneke nû kirine, di navbera edebîyatên wan de jî bi awayekî jêneger têkilî û danûstandinek çêbûye. Herçiqas têkilîya edebîyata Kurdî bi edebîyata Tirkî re, ji têkilîya wê ya bi edebîyatên Erebi û Farisî re derengtir dest pê kiriyê jî, lêbelê dîsa jî têkilîya di navbera wan de ji texmînê zêdetir dewlemend û balkêş e, loma jî hêjayî lêkolînê ye (Adak, 2015:75-110).

Em gava li edebîyata Kurdî û Tirkî dinihêrin em gelek nimûneyên vê têkilî û danûstandinê dibînin. Bi taybetî di qada edebîyata klasîk de di metnên menzûm de ev nimûne zêdetir xuya dibin.

Dîsa li gorî Adak qonaxa yekem a serdema pêşveçûna danûstandinê edebîyata Kurdî û Tirkî ji dawîya sedsala XVIIem dest pê dîke û heta bi dawîlêhatina mîrektîyên Kurdan ku beramberî nîveka sedsala XIXem tê, dewam dîke. Kesê ku ev serdem daye destpêkirin di dawîya sedsala XVIIem de Ehmedê Xanî ye. Weke tê zanîn di edebîyata Tirkî de gelek wergerên Mem û Zîna Ehmedê Xanî hene ku ev jî yek ji nîşaneyên danûstandina di navbera edebîyata Tirkî û Kurdî de ye (Adak, 2015:75-110). Em di nav sînore dewleta Osmanî de rastî wergerên Tirkî yê ji Soranî û Goranî jî tên. Keyfî di sala 1881an de xezeleke Kurdî¹ û manzûmeya Kurdîyî Goranî² ku di wê demê de dibêje 300 sal berê hatiye nivîsîn tevî wergerên wan ên Tirkî di rojnameya *Tercümanê Heqîqet (Tercüman-i Hakikat)* de weşandîye (Veroj, 2017:113-120). Ev nimûneyên wergerên pexşan ku ji Soranî û Goranî (Hewramî) ne, ew jî nîşan didin ku ev danûstandinê di navbera edebîyata Tirkî û Kurdîya Kurmancî de hatine kirin ji bo zaraveyên din jî pêk hatiye. Herweha em dizanin ku di pirtûkxaneyên mîrektîya Bedlîsê de dîwanên Farisî û Tirkî yê helbestkarên meşhûr ên weke Camî, Hafîz, Sa‘dî, Baqî û Nefî jî hebûne (Çelebî, 1965:1276). Ev yek jî dîsa derbarê têkilîya edebîyata Kurdî û Tirkî de fikrekê dide me û îhtîmal e ku di mîrektîya Hekkarî de dîwana Fuzûlî jî di nav de gelek berhemên ji edebîyata cîranan hebin.

Dema Dîwana Pertew li Bakur bi tîpên latînî hatiye çapkirin (Bnr. Doskî, 2011:211) û ev xezela bi redîfa “Her Nebit Ya Reb³” ji alîyê me ve hat xwendin û pêve bi me re şik û gumanek çê bû. Lewra ev xezel ji me re xerîb nedihat. Ev ritm, melodî û kêşa xezelê ji guhan re û serwa û paşserwayê wê jî ji çavan re naskirî bûn. Dema em li ser kûr bûn hat bîra me ku di dîwana Fuzûlî (1480-1556) de xezeleke weha heye. Piştî vê gumanê, îhtîmala ku ev xezel ne ya Pertew be û ev ya Fuzûlî be, derket pêş. Gava

1 Li gorî tesbîten me; Kurdî mexlesa Mistefa Begê Kurdîyê Sahîbqîran (1809-1850) e. Ji bo helbest û wergera wê ya bi Tirkî bnr. Keyfî, *Gazel, Tercüman-i Hakikat*, no 969, r. 2, 18 Şevval 1298 (13ê îlona 1881ê). Herweha di navbera teksta rojnameya T.H’ê û nusxeya Dîwana Kurdî de jî hem ferqên biçûk hene hem jî teqdim û texîr di navbera malikan de çê bûne, di rojnameya de 8 malik hene lê di Dîwana Kurdî de 9 malik hene (bnr. Kurdî, 2010:124).

2 Li gorî tesbîten me; Ev helbesteke Mewlewîyê Kurd (Abdurrahîm Mewlewî/1806-1882) e û bi Hewramî ye. Ji bo helbestê û wergera wê ya Tirkî bnr. Keyfî, *Cevabnamî Manzûm, Tercüman-i Hakikat*, no 974, r. 3, 25 Şevval 1298 (19ê îlona 1881ê). Herweha di navbera teksta rojnameya T.H’ê û nusxeya Dîwana Mewlewî de jî hem ferqên biçûk hene hem jî di navbera malikên wê de teqdim û texîr çê bûne, di rojnameya de 23 malik hene lê di Dîwana Mewlewî de 26 malik hene (bnr. Mewlewî, 1966:110-116). Keyfî ji bo vê helbestê dibêje teqriben 300 salî ye, lêbelê jiyana Mewlewî di sedsala 19em de borîye.

3 Ji vir û pêve ji bo hêsantir û kurttir e, em ê vê xezelê weke xezela “Ya Reb”ê bi nav bikin.

ku me xezelên Fuzûlî kontrol kirin û pêve ev îdia hat piştrastkirin ku xezel ya Fuzûlî ye. Heta niha li ser helbestên Pertew hin xebat hatine kirin⁴, lêbelê tesbîta vê xezela ew qas meşhûr nehatibû kirin û ev yek jî mirovan matmayî dihêle. Bi heman awayî dîsa xezeleke Fuzûlî ji aliyê helbestkarê Kurd Fehmî Begê Pêçarî (Namî) ve jî ji bo Kurdîya Kurmancî hatiye wergerandin û texmîskirin (Demir, 2019:54).

Di serî de Pertew Begê Hekkarî û Fehmî Begê Pêçarî tê de divê li ser helbestên helbestkarên dinê jî lêkolînên bi vî rengî bînin kirin û têkilîya edebiyata Kurdî bi edebiyatên cîranan re were tesbîtkirin.

Di vê xebatê de xezela bi paşserwaya "olmasun ya Rab" a Fuzûlî û "her nebit ya Reb" a Pertew Begê Hekkarî dê di nav disîplîna edebiyata berawirdî de bînin berawirdkirin û mekanîzmaya berawirdkirinê dê bê îcrakirin. Danûstandinên çandî û edebî ku di navbera du zimanên cuda de pêk tînin, gelekî bi nîrx in. Dema em li xezela Fuzûlî û Pertew dinihêrin, tê dîtîn ku ev xezel hem bi du zimanên cuda hem jî di du serdem û li du cihên cuda hatine nivîsîn ango Pertew ew wergerandiye Kurmancî. Ev jî dike ku em di nav disîplîna zanista edebiyata berawirdî de li vê xezelê û wergera wê binihêrin û li ser mijarê rawestin. Dibe ku ev xezela ku Pertew wergerandiye, wergera yekem be ku ji Azerî ji bo Kurmancî hatibe kirin û li gorî daneyên ber dest qenaeta me jî bi vî aliyê ve ye. Herweha ji bo têkilîya di navbera edebiyata Kurdî û Tirkî de jî ev xezel nimûne û mijareke girîng e. Di vê çarçoveyê de ev gotar têkilîya di navbera edebiyata Kurdî û Tirkî ya di serdema Osmanî de jî hinekî nîşanî me dide.

Ji ber ku berawirdkirina her du xezelan dê li ser metnên wan bê kirin, weşandina metnên wan jî dê bibe beşeke girîng a vê gotarê. Metnên xezelan dê bi awayekî transkîrîbekirî û rexneyî (edîsyon-kritîk) bînin weşandin. Di amadekirina metnên rexneyî de, dê rêbaza berawirdkirina nusxeyên destxet were bikaranîn û ferqên di navbera nusxeyan de jî dê di jêrenotan de bînin nîşandan. Em dê xezela Fuzûlî ji destxetan li gorî herfên transkîrîpsiyonê ya navnetewî ku di elîfbêya Tirkî ya latînî de tînin bikaranîn tercîh bikin. Lewra ev xezel bi Tirkîya Azerî ye û me jî bo latînîzekerinê ev rêbaz tercîh kir da ku hev-sengîyek bi ziman re hebe û baş were têgihîştin. Ji bo transkîrîbekirina metna xezela Pertew jî ku em wê weke wergera xezela Fuzûlî dinirxînin em dê dîsa bi herfên transkîrîpsiyonê yê navneteweyî ku di metnên Kurdî de tînin bikaranîn nîşan bidin. Yanî em ê formên wan ên ku di elîfbêya Kurdî ya latînî de tînin bikaranîn tercîh bikin. Herfên bi Erebi û yê muqabilê wan ku di transkîrîpsiyonê de me bi kar anîne ev in:

Elîfbêya Transkîrîpsiyonê ya Navneteweyî					
Tîpên Erebi	Tirkîya Osmanî	Kurdî	Tîpên Erebi	Tirkîya Osmanî	Kurdî
ا (â)	a, â	a	ض	d/z	d/z
ا (î)	a, e, î, u, ü	e	ط	ţ	ţ
ب	b, p	b	ظ	z	z
پ	p	p	ع	‘	‘
ت	t	t	غ	ğ	ğ/x
ث	s	s	ف	f	f
ج	c, ç	c	ڤ		v
چ	ç	ç	ق	q	q

4 Bnr. Kurdo, 1992; Doskî, 2006; Amêdî, 1978 (Herweha latînîzekerina van her du berheman; Sadînî & Guzereşî, 2011; Zinar, 1991).

ح	h	h	ك	k, g, (ñ)	k
خ	h	x	گ / گ	ñ	g/k
د	d	d	ل	l	l
ذ	z, d	z	م	m	m
ر	r	r	ن	n	n
ز	z	z	و	v, u, û, ü, o, ö	w, û, o
ژ	j	j	ه	h, a, e	h, e
س	s	s	ال	la, lā	la
ش	ş	ş	ى	y, i, î, ĩ	y, î, ê
ص	ş	ş	ء	'	'
		'	Apostrof (Dabir)	'	'

Di amadekirina metnê herdu xezelan de jî tenê nusxeyên destxet ku di pêvekan de cî digirin esas hatine girtin. Me ji bo xezela Fuzûlî tenê çar nusxeyên destxet ên cuda di amadekirina metna rexneyî de bi kar anîn. Di nav van nusxeyan de me nusxeya ku di 1672yan de li Bexdayê ji aliyê Qudbeddîn el Kirmanî ve hatiye îstînsaxkirin weke bingeh qebûl kir û dîsa me nusxeyên din jî pê re muqayese kir û cudahiyan wan di aparatên (jêrenot) de nîşan dan. Me ji bo wergera xezelê ya Kurdî jî dîsa tenê nusxeya destxeta Dîwana Pertew a ku ji aliyê Kemal Badîllî ve hatiye îstînsaxkirin esas wergirt. Kêmasîyên vê nusxeyê jî dîsa me di nav kevaneka çargoşe û jêrenotan de nîşan da û bi vî awayî me metneke rexneyî derxist holê.

Di vê xebatê de me li ser metnên resen berawirdkirina xwe kiriye. Ji ber ku Pertew xezela Fuzûlî rasterast wergerandiye Kurdî me hewce nedît careke dinê vê xezelê wergerînin Kurdî. Di gotarê de berawirdkirina herdu metnên xezelan dê ji aliyê helbestkarên wan û taybetiyên ruxsarî û naverokî yên xezelan ve bê kirin. Di çarçoveya van qadan de wekhevî û cudahiyan wan, tiştên ku wergir (Pertew) ji şander (Fuzûlî) kopî kirine û aliyên wî yên orjînal ku hebin dê bîna tesbîtkirin û nirxandin. Em dê di vê çarçoveyê de li ser mijara întîhal û nezîreyê jî rawestînin, lewra ev mijar divê di çarçoveya kevneşopîyê de were nirxandin. Herweha berîya em derbasî van mijarên navborî bibin em ê kurteagahiyekê derbarê jîyana herdu helbestaran jî pêşkêş bikin.

Weke rê û rêbaz di berawirdkirina ruxsarî û naverokî de, em dê bi metnên herdu xezelan ve girêdayî bimînin. Em dê bi awayekî muqayese li ser aliyên ruxsarî û naverokî yên xezelan bisekinin. Gelo Pertew Begê Hekkarî li vir çî kiriye, mebesta wî çî ye? Gelo ev tiştê ku li vir kiriye nezîre ye, werger e an întîhal e? Di vê çarçoveyê de em ê li bersivên van pirsan jî bigerin. Lêbelê berîya vê yekê em dê pêşî danasîna van terman bi kurtasî bikin û paşê jî dê li ser wan analiz û nirxandin bikin û encamê jê derxînin. Di encamê de jî hevbeşî û cudahiyan xezelan, ast û rêjeya danûstandinê û bandora Fuzûlî ya li ser Pertew Begê Hekkarî û asta orjînalîteya wergera Pertew dê bîna nirxandin û di vê çarçoveyê de dê hin tesbîtan bêne kirin.

1. DERBARÊ JÎYANA FUZÛLÎ Û PERTEW BEG DE KURTEAGAHÎYEK

Derbarê herdu helbestkaran de ji ber ku bi hêsanî agahîyên zêdetir dikarin bèn bidestxistin, me pêwîstî bi parvekirina agahîyên zêdetir nedît.

1.1. Fuzûlî (1480?-1556)

Di çavkanîyên derbarê Fuzûlî de tê ragihandin ku navê wî yê esil Mehmed e û yê bavê wî jî Süleyman e (Karahana, 1989; Mengi, 2016; Tarlan, 2013; İpekten, 2013). Li gorî texmînan, Fuzûlî di sala 1480yê de li herêma Iraqê hatiye dinê û di sala 1556an de ji ber şewbekê li derdora Bexdayê wefat kiriye (Kanar, 2015:1).

Li gorî agahîyên ku Haluk İpekten radigihîne; Fuzûlî di berhemên xwe de, di pêşgotina *Hediqetu's-Sû'edayê* û *Dîwana* Farisî de gotiye zimanê min yê zikmakî Tirkî ye. Lêbelê derbarê Fuzûlî de agahîyên ku tînan zanîn pir kêmtir in û cih û dîroka jidayikbûna wî jî bi awayekî zelal ne diyar e (İpekten, 2013:24). Lê tiştê ku bi piranî tê zanîn ev e ku Fuzûlî li Iraqê hatiye dinê, li wê derê jîyana xwe bo-randiye, di warê edebîyatê de pir serkeftî ye, gelek zimanan dizane û zêde berhemdar e. Abdülkadir Karahan jî di berhema xwe de dest nîşan dîke ku hin kes ji Fuzûlî re dibêjin Kurd û hin jî dibêjin Faris e. Lêbelê Karahan li dijî van îdiayan derdikeve û dibêje wesîqeyeke ku van îdiayan piştrast bike di destên me de tune ye û Karahan, Fuzûlî weke Tirk qebûl dîke (Karahana, 1989:114-115).

Ahmet Emin Saraç di teza xwe de Fuzûlî Kurd qebûl nake û derbarê qewmîyeta Fuzûlî de dibêje: "Yek ji pisporên herî mezin ê edebîyata Îranê, Sa'îd Nefîsî di tezkîreya şairan de ku zêdetir ev weke tarîxa edebîyatê ye, gotiye Fuzûlî Kurd e. Lêbelê haya Nefîsî ji dîwana Farisî ya Fuzûlî tune ye û berhemên wî jî baş nas nake" (Saraç, 2018:15). Baba Merdoxê Rûhanî jî di *Dîroka Navdarên Kurd* de radigihîne ku Fuzûlî Mihemedê kurê Silêman e û ji Kurdên Azerbeycanê ye (Rûhanî, 2017:178).

Îdiayên ku Fuzûlî Kurdî dizane an jî Kurd e ji aliyê hin nivîskar û lêkolanan ve gelek caran hatiye ser ziman. Di nav wan kesan de nivîskar Ahmet Turan Alkan û nivîskar Seîd Veroj jî hene. Alkan di nivîsa xwe ya bi navê "Mimar Sinan'ın Ermeniliğine Dair" de dibêje: "Dostekî min ê entellektuel ku ehlê medreseyê bû xezelên Fuzûlî yê Kurdî jî jiber dixwendin û ji bo Fuzûlî digot; matmayî nebin, hûn jî dizanin ku rehmetî Kurd bû" (Alkan, 2010).

Veroj jî di pirtûka xwe ya bi navê *Mehmed Mihri Hilav û Kovara Kurdistanê* de derbarê ihtîmala Kurdbûna Fuzûlî û Dîwana wî ya Kurdî ku di destên me de tune ye, çend gotin nivîsîne. Bi heman awayî Veroj di gotara xwe ya bi navê "Ji Dîwana Fuzûlî Ber Bi Nasnameya Wî Ve" de jî dibêje Mehmed Mihri jî di nav de beşeke girîng Fuzûlî wek Kerkûkî qebûl dikin û Bexdadîbûna wî lawaz e (Veroj, 2014:44-49). Veroj jî lêkolên biyanî û xwemalî ve derheqê kurdbûna fuzûlî de van îfadeyan jî neqil dîke, lê divê ev îddîa bi awayekî zanistî bê vekolîn û mijar bê zelalkirin.

"Di *Ansiklopediya İslamê* de jî li ser cî û war, eşîr û qewmîyeta Fuzûlî weha tê gotin: "Di Tezkîreya Sadiqî de hatiye gotin ku Fuzûlî mensûbê eşîreta Bayatî (Beyatî) ye." Di pirtûka bi navê *Seyahatnâme-i Hudud* a Mehmed Hurşîd (Paşa) de jî Bayatî wek navê qebîleyeke Kurd hatiye nîşandan". Di *Ferhengî Kurdistan* de li hemberî peyva "Beyat" weha hatiye nivîsin;

“tîreyêkî Kurd ê li dewr û berî şarî Kerkûk e”. Îbrahîm Xelîl Baran jî di xebata xwe ya bi navê *Eşîretên Kurd* de, “Bayatî (Beyatî)” wek navê eşîreke Kurd dîyar dike û dibêje ev eşîr “di navbera Duzxûrmatu û Kifrî de cîwarbûyî ye.” “Ji ber vê yekê, di serî de oryantalistên Rûsî yên wekî Krimskiy (1910), Cl. Huart (Encycl. De l’Islam, mad. Fuzûlî) û Minorsky (Kurds) Fuzûlî Kurd qebûl kirine.” Krimskiy dibêje “ji aliyê qewmî ve, ew ne Tirk e û ne jî Tirkê Azerî ye. Ew jî Kurdên Azerî ye, yanî mensubê qebîleyeke Îranî ye.” Cl. Huart jî dibêje “ew şaîrekî Tirkî yê nijadkurd e.” Lêkolîner Mehmet Bayrak jî dibêje, “Sê şaîrên gewre yên edebîyata Dîwanê: Fuzûlî, Nabî û Nefî nijadkurd in.” (Veroj, 2014:44-49).

Selîm Temo jî hin malikên Kurdîya Kurmancî yên ku ji bo Fuzûlî tîne nisbetkirin pêşkêşî me kirin (Temo, 2016) û ev îdia parîyekî dinê zelal bû ku bi îhtîmaleke mezin Fuzûlî Kurd e an jî tîkîlîyeke wî ya xurt bi Kurdan û Kurdî re heye.

1.1.1. Berhemên Fuzûlî

Yên bi Tirkî: Yê menzûm ev in: *Dîwan* (Dîwana Tirkî), *Leyla û Mecnûn*, *Beng û Bade* (Efyon/ Haşhaş û Şerab), *Tercemeê Hadîs-i Erba ‘în* (Wergera Çel Hedîsan), *Sohbetu ‘l-Esmar* (Sohbeta Mêweyan)⁵. Yê mensûr ev in: *Hedîqatu ‘s Su ‘eda* (Bexçeyê Dilşadîyê), Hin Nameyên Wî.

Yên bi Farişî: Yê menzûm: *Dîwan* (Dîwana Farişî), *Saqîname/Heft Cam* (Heft Piyale), *Husn û ‘Eşq/Sihhat û Merez*, *Enîsu ‘l Qelb* (Dostê Dil). Yê mensûr: *Rind û Zahid*, *Rîsaleyâ Mu ‘emma*.

Yên bi Erebi: Yê menzûm: *Dîwan* (Dîwana Erebi). Yê mensûr: *Matlau ‘l-Îrîqad*.

Haluk İpekten di berhema xwe ya derbarê Fuzûlî de radigihîne ku ji bilî van berheman hin berhemên Fuzûlî yên dinê jî hene ku ew berhem hîn bi dest neketine û guman li ser hinan jî hene ku ew ên Fuzûlî ne (İpekten, 2013:36). Ew berhem ev in: *Şah û Geda*, *Lûxata Menzûm ya Çaxatayî-Farişî*, *Husrev û Şîrîn*, *Cumcumename*.

Yên bi Kurdî: Qismek jî *Leyla û Mecnûnê* (Kurdîya Kurmancî)⁶, ev jî menzûm e.

1.2. Pertew Begê Hekkarî (1756-1834?)

Li gorî çavkaniyên heta niha jiyana Pertew zêde nehatiye zelalkirin. Di çarçoveya belgeyan de Pertew Begê Hekkarî (1777-1841 an jî 1756-1834?) Kurdekî Mîrê Mîrektîya Hekarîyê ye û lawê Ebdulah Xanê Hekarî ye (Kurdo, 1992:128-129; Sağniç, 2002:423-427; Doskî, 2011:21-26; Yûsif, 2012:107-110). Pertew li Hakkariyê hatiye dinyayê û xwendina xwe di qesra Hekkarîyê ango di Medreseya Humayûn de qedandiye û li Hekkarîyê koça dawî kiriye û li wir hatiye veşartin (Sağniç, 2002:423-427).

Pertew Begê Hekkarî xwedî dîwanekê ye û Pertew dîwana xwe di 1221ê mişextî (1806ê zayînî) de

5 Li gorî hin lêkoleran *Sohbetu ‘l-Esmar* (Sohbeta Mêweyan) ne berhema Fuzûlî ye. Yek ji van lêkoleran jî Sedit Yüksel e ku di meqaleya xwe de ya bi navê “*Sohbetu ‘l-Esmâr Fuzûlînin Değildir*”, (*Sohbetu ‘l-Esmâr Ne Ya Fuzûlî Ye*) de vê yekê tîne ziman (Yüksel, 1972:115-136). Mehmet Kanar jî gava di berhema xwe ya navborî de berhemên Fuzûlî rêz dike navê vê berhemê bi lîv nake.

6 Ev berhema ku tê gotin bi Kurdî ye hîn bi awayekî berbiçav neketiye destên me. Lêbelê ji ber ku Selîm Temo çend mînakên helbestên Kurdîya Kurmancî (ji mesnewîya Leyla û Mecnûnê) yên Fuzûlî bi raya giştî re parve kir, em jî vê parvekirinê weke nîşaneyê hebûna berhemeke bi vî rengî difikirin û wê li vê derê zêde dikin. Lewra ger ev çend rûpelên di destên me de ên wî bin, ev jî hebûna berhemeke wî ya bi vî rengî nîşanî me dide.

nivîsiye. Sadiq Behaedîn Amêdî dîwana Pertew Begê Hekarî berhev kiriye û di 1978an de li Bexdadê bi tîpên Erebi çap kiriye (Dorskî, 2011: 13-15).

Li gorî ragihandina çavkanîyan Pertew, mexlesa Mistefa Begê mîrê Hekkarî ye û di dîwana xwe de mexlesên weke Pertew, Pertewî û Perto bi kar anîye. Tehsîn Îbrahîm Dorskî di sala 1989an de di kovara *Karwanê* de bi ser navê "Pertewê Kurd Mistefa Begê Mîrê Hekkarî ye" gotarek weşandiye, aşîkar bûye ku Pertew, mexlesa Mistefa Begê mîrê Hekkarî ye. Ev mîrekî mîrektîyeke kevn e û mîrê yekem ê mîrektîya Siraceddîn (hicrî 1280-1296) e. Pertew di navbera dawîya sedsala 18em û destpêka sedsala 19em de jîyaye û xwedî dîwaneke tam e. Lê tiştê ku teqez tê zanîn ew e ku wî dîwana xwe di sala 1221/1806an de xilas kiriye. Li gorî van tarîxan dema wî dîwana xwe nivîsandiye yan 29 salî, yan jî 50 salî bûye (Dorskî, 2011:21-26; Adak, 2014:317-319).

Pertew Begê Hekkarî di edebîyata Kurdîya Kurmancî de nûnerekî girîng ê edebîyata klasîk e. Di serdemê mîrektîyan de yek ji helbestkarên xwedî dîwan e. Bi qasî xuya dibe, piştî Melayê Cizîrî helbestkarê duyem yê ku li gorî rêza herfan dîwan amade kiriye Pertew Beg e. Taybetîyeke wî ya girîng ew e ku Pertew Beg bixwe mîrekî helbestkar e. Pertew Beg dîwana xwe di sala 1221/1806an de xilas kiriye û katibê wî kesekî bi navê Ebdulah e. Di dîwana Pertew Beg de bi tevahî 10 qesîde, 4 texmîs, 39 çarîne, 166 xezel û piştî xezelan jî 10 helbestên dî hene (Adak, 2014:317-319).

2. METNÊN XEZELÊN HERDU HELBESTKARAN

Berîya em derbasî metnên xezelan bibin divê em behsa nusxeyên ku me ji wan sîd wergirtine bikin û bi kurtasî wan bidin naskirin.

Di pirtûkxaneyên li Tirkîyeyê û li Ewropayê derdora 100 nusxeyên Dîwana Fuzûlî ku di tarîxên cuda de hatine nivîsîn hene û hejmara nusxeyên ku di pirtûkxaneyên şexsî de ne jî nayê zanîn (Kudret, 1985:33-34). Ji bo Xezela "Ya Reb"ê ya Fuzûlî nusxeyên destxet ku di metnên rexneyî de hatine bikaranîn ev in:

Nusxeya Qûtbettîn el-Kirmanî: Herdu berhemên Fuzûlî *Dîwan û Beng û Badeya* ku bi Tirkiya Osmanî hatine nivîsîn di nav cildekî de ne. Mustensîxê destxetê Qûtbettîn el-Kirmanî ye, tarîx û cihê îstînsaxê hicrî 30yê Zilhicceya 1082 (mîladî:28ê Nîsana 1672)yan û Bexdad e. Ebatên wê 21.5 x 14 cm. e û 152 wereq û bi tevahî 316 rûpel in. Ev xezela navborî di vê nusxeyê de jî heye û me ev nusxeya Qûtbettîn Kirmanî weke (QK) bi nav kir (Bnr. Pêvek-I). Ji ber ku ev nusxeya destxet kevn e û di rêz-kirina malikan de jî nêzikî wergera Pertew bû me ev nusxe weke nusxeya bingeh qebûl kir. Di navbera vê nusxeyê û nusxeyên din de teqdim û texîr çê bûye û malika 5em û 6em cî guhertine. Herweha di navbera hemû nusxeyan de ferqên biçûk jî hene (Bnr. Pêvek-I, II, III, IV).

Nusxeya Dîwana Fuzûlî: Ev jî bi Tirkiya Osmanî hatiye nivîsîn. Mustensîx û cihê îstînsaxa vê nusxeya destxet nehatiye diyarkirin. Ebatên wê 18.2 x 13.3 cm. e û bi tevahî 202 rûpel in. Xezela navborî di vê nusxeyê de jî heye û me ev nusxeya Dîwanê ku mustensîxê wê nayê zanîn weke (X) bi nav kir (Bnr. Pêvek-II).

Nusxeya Haluk İpekten: Me ev nusxe ji pirtûka bi navê Fuzûlî Hayatî Sanatî ve Eserleri ku ji

alîyê Haluk İpekten ve di sala 2013an de hatiye çapkirin wergirt. Me ev nusxe weke nusxeya Haluk İpekten (HÎ) bi nav kir (Bnr. Pêvek-III).

Nusxeya Muhsin Macit: Me ev nusxe ji pirtûka bi navê Klasik Dönem Osmanlı Nazmı ku ji alîyê Muhsin Macit, Ömür Ceylan û Ozan Yılmaz ve di sala 2015an de hatiye çapkirin wergirt. Me ev nusxe weke nusxeya Muhsin Macit (MM) bi nav kir (Bnr. Pêvek-IV).

Nusxeya Kemal Badıllı: Ev xezela "Ya Reb"ê ku ji alîyê Pertew Begê Hekkarî ve hatiye wergerandin di *Dîwana* wî de cî digire. Ev nusxeya destxeta Dîwana Pertew ji alîyê Kemal Badıllı ve di sala 1945an de hatiye îstînsaxkirin. Nusxeya vê xezelê birêz Tehsîn İbrahim Doskî ji me re şand û me di transkîrîbê de ev nusxe tenê bi kar anîye. Lewra yekane nusxeya destxet ku ketiye destê me vêga ev nusxe ye. Me ev nusxeya Kemal Badıllı weke (KB) bi nav kir (Bnr. Pêvek-V)⁷. Di rêzkirina malikan de di navbera vê nusxeya Kurdî û nusxeyên Tirkî de jî teqdîm û texîr heye û malika 4em û 6em a Kurdî cî guhertine. Li gorî metna rexneyî a Tirkî divê ev her du malikên di xezela Kurdî de cî biguherînin.

2.1. Metna Xezela Fuzûlî

Mefâ'ilün/Mefâ'ilün/Mefâ'ilün/Mefâ'ilün

+ --- / + --- / + --- / + ---

1. Benüm tek hiç kîm zâr û perîşân olmasun yâ Rab
Esîr-i derd-i 'ışk û dâğ-i hicrân olmasun yâ Rab
2. Dem-â-dem cevrlerdür çekdügüm⁸ bî-rahm bütlerden
Bu kâfirler esîri bir müselmân olmasun yâ Rab
3. Görüb endîşe-i qatlümde ol mâhı budur derdüm
Ki bu⁹ endîşeden ol [meh]¹⁰ peşimân olmasun yâ Rab
4. Çıkarmak itseler¹¹ tenden çeküb peykânın¹² ol servüñ
Çıkan olsun dil-i mecrûh peykân olmasun yâ Rab
5. Dimeñ kîm¹³ 'adli yok yâ zulmi çok her hâl ile olsa
Göñül tahtına andan ğayrı¹⁴ sulţân olmasun yâ Rab

7 Ji bo bîdestxîtina vê nusxeya destxet (mustesîx: Kemal Badıllı) a xezela "Ya Reb"ê em ji birêz T. İbrahim Doskî re spasdar in.

8 2a. çekdügüm: QK] çekdigüm: HÎ.

9 3b. bu: QK] ol: HÎ.

10 3b. - : QK] meh: X, HÎ, MM.

11 4a. itseler: QK] etseler: X, MM.

12 4a. peykânın: QK] peykânîñ: HÎ.

13 5a. kîm: X, MM, HÎ] kim: QK.

14 5b. ğayrı: QK] özge: HÎ.

6. Cefâ vü cevır ile mu'tâdem onlarsiz¹⁵ n'olur hâlüm
Cefâsına¹⁶ had ü cevırine¹⁷ pâyân olmasun yâ Rab
7. **Fuzûlî** buldi genc-i 'âfiyet meyhâne küncinde
Mübârek mülkdür ol mülk vîrân¹⁸ olmasun yâ Rab¹⁹ (Bnr. Pêvek-I)

2.2. Metna Xezela Pertew²⁰

Mefa'îlun/Mefa'îlun/Mefa'îlun/Mefa'îlun
+ - - - / + - - - / + - - - / + - - -

1. Wekî min çet kesek jar û perîşan her nebit ya Reb
Esîr û derdidarê dagê hicran her nebit ya Reb
2. Ji destê wan butan her cewr û îza [û] cefakêş im
Esîrê kafîran mişala Misilman her nebit ya Reb
3. Ji bo çetla min ew dilber mudam endîşe der xatîr
Ji wê endîşe'ê xatîr peşîman her nebit ya Reb
4. Wekî mu'tadê cewr [û] derdê wan bûm û mi²¹ xo²² pê girt
Meger cewr û cefaya wan çû payan her nebit ya Reb
5. Eger çî bo me bêçaran ne wan 'edl û ne inşaf e
Ji geyrê wan li textê dil mi sulţan her nebit ya Reb
6. Kivan²³ [û] qewsê ebrûyan ji xemzan tîrîbaran²⁴ e
Qe xalî ev dilê mecrûh ji peykan her nebit ya Reb²⁵

15 6a. onlarsiz: QK] anlarsuz: X, MM.

16 6b. Cefâsına: QK] Cefasine: X, MM.

17 6b. cevırine: QK] cevırine: X, MM.

18 7b. vîrân: QK] vîrân: MM.

19 Ji ber tercîhkirinê di bilêvkirin û latînezekirina xezela bi Tirkî ya Fuzûlî de hin ferqên biçûk hene. Herweha di nav van ferqan de cudahiya herî mezin çîguherîna rêza malikên 5. û 6. e. (Bnr. Akyüz, Beken, Yüksel & Cunbur, 1958:154; İpekten, 2013:132-139; Kanar, 2015:38-39; Mengi, 2016:352-353; Macit, Ceylan & Yılmaz, 2015:226-227; Tarlan, 2013:91-94; Parlatır, 2014:197) Herweha di yên destxet de jî cudahî hene (Bnr. Pêvek-I. II. III. IV.).

20 Ji bo vê xezelê, destxeta Kemal Badıllı ku T. İbrahim Doskî ji me re şandiye bingeh hatiye girtin (Bnr. Pêvek-V).

21 Ev zamîr di axaftina roja me de di gelek devokan de dîsa weke "mi" tê bilêvkirin, lêbelê di nivîsa kitêbî de tîpa dawî "n" jê nayê xistin û weke "min" tê nivîsin û bilêvkirin.

22 Ev cînavka "xwe" di devoka Hekarî de bêtir weke "xo" tê bilêvkirin û bikaranîn.

23 Ev bêje di Kurmanciya îro ya rojane de weke "kevan" tê bilêvkirin û bikaranîn. Lêbelê ji be ku nîşaneyê "cîr/kesre"yê di destxeta di destê me de xuya dikir, me jî ew weke "kivan" nivîsî.

24 Ev peyv "tîrebaran" an jî bi forma Farişî "tîr-i baran" jî dikare bê xwendin û herweha bi vî awayî kêşa wê jî xera nabe. Ev riste weha jî dibê: "Kivanê qewsê ebrûyan ji xemzan tîrebaran e".

25 Di hin nusxeyê vê xezelê de teqdim û texîr çê bûye yanî cihê hin beşên metnê hatiye guhertin. Nimarekirina malikên vê xezelê jî aliyê me li gorî rêzêkirina malikên xezela jor a Tirkî hatiye kirin.

7. Te²⁶ kuncê meykedê kuncêk temam ez 'afiyet **Pertew**²⁷
 Kû kir tehşîl ew kuncik qe wêran her nebit ya Reb²⁸ (Bnr. Pêvek-V)

Latînîzekirin û nivîsandina bi tîpên Kurdo-Erebîk ya vê xezelê bi gelek awayên cuda hatine kirin. Her lêkolerî li gorî zanebûn, nusxe û destxetên di destên xwe de bi formekê latînîze kiriye û bi tîpên Aramî/Erebî daye çapkirin û weşandin. Ev tercîha wan hem ji bo herfên Kurdo-Erebîk ya ku Soran li gorî xwe formeke cuda bi kar tînin û hem jî ji bo latînî derbasdar e û cudahî di navbera wan de hene. Lê divê ji bo xebatên bi vî rengî formeke standart derkeve holê. Li vê derê jî heta ji dest hatiye hewla formeke standart hatiye dayîn.

3. ANALÎZ Û BERAWIRDKIRINA HER DU XEZELAN

3.1. Ji Aliyê Ruxsarî ve Analîz û Berawirdkirina Herdu Xezelan

Em dikarin hin taybetiyên xezelê yê ruxsarî weha rêz bikin:

TAYBETÎ	HELBESTKAR	
	Fuzûlî (1480?-1556)	Pertew (1756-1834?)
Serdem	Sedsala 15.-16.	Sedsala 18.-19.
Herêm	Iraq-Derdora Bexdadê ?	Herêma Hekkarî
Ziman-Zarave	Tirkîya Azerî	Kurdiya Kurmancî û Devoka Hekkarî
Teşeya Nezmê	Xezel	Xezel
Yekeya Nezmê	Xane / Malik	Xane / Malik
Hejmara Malikan	7 Malik	7 Malik
Kêş, Qalib û Behra Erûzê	Mefa'îlun / Mefa'îlun / Mefa'îlun / Mefa'îlun (Behra Hezecê)	Mefa'îlun / Mefa'îlun / Mefa'îlun / Mefa'îlun (Behra Hezecê)
Serwa	"an" Serwaya murdef e	"an" Serwaya murdef e
Şemaya Serwayê	aa / ba / ca / da / ea / fa / ga	aa / ba / ca / da / ea / fa / ga
Paşserwa	olmasun ya Râb	her nebit ya Reb
Mexles û Cihê Wê	Fuzûlî / Malika dawî	Pertew / Malika dawî

Dema em bala xwe didin herdu xezelan, em dibînin ku di navbera wan de ji hêla şeweyê ve hin cudahiyan biçûk hene. Lêbelê ev cudahî ji bo wergerekê ne zêde ye û normal e.

Nusxeya vê xezelê ya ku Fuzûlî bi devoka Azerî nivîsiye û nusxeya Pertew Begê Hekkarî ku he-man xezel wergerandiye Kurmancî, gava tên muqayesekirin, xuya dibe ku di rêza malikên xezelê de guherînek çêbûye û hin malikan bi hev re cî guhertine. Di vê berawirdê de em dibînin ku di wergera

26 Ev di nusxeyên metbû' de weke "Ti" hatiye nîşandan (Bnr. Pêvek-VI, VII). Ger "ti" be jî divê ev daçek weke "di" bê fêmkirin.

27 Ev mexlesa helbestkar weke "Perto" jî dikare bê xwendin û nivîsin.

28 Ji bo formên cuda yê vê xezelê (Bnr. Pêvek-VI.VII) û nusxeya destxet ya vê xezelê (Bnr. Pêvek-V).

wê ya Kurdî de teqîm û texîr çêbûye. Yanî cihê hin malikên xezelê hatine guhertin û divê malika di rêza çarem û şeşem de ne cî biguherînin. Em dizanin ku di navbera nusxeyên xezela Tirkî de jî di rêz-kirina malikan de hevgerînek tune. Dibe ku ev tevlihevîya di rêz-kirina malikan de derketiye holê ji xeletiyên nusxe û mustensîxan ve pêk hatibe. Yanî dema ku nusxe ji ber nusxeyê ji aliyê mustensîxan ve hatibe zêdekirin ev guhertin çêbûbin. Ji ber ku nusxeyêke destxet tenê ya xezela Pertew li ber destê me ye em bi teqezî nizanin xeletî ji ku dest pê kiriye. Îhtîmal e ku Pertew jî li gorî nusxeya ber destê xwe wergera xwe pêk anîbe. Çunkî gava em li nusxeyên wê xezela Fuzûlî dinihêrin em dibînin ku di navbera nusxeyan de cudahî hene û hejmara nusxeyên wê jî zêde ye. Mesela di hin bêje û rêz-kirina hin malikan de di navbera metna xezela di pirtûka Tarlan û destxeta di pêvek-1ê de jî hin ferq hene. Lêbelê ferqên wê li gorî nusxeyên din kêma in (Bnr. Tarlan, 2013:91-94; Pêvek-1).

Di helbestê de kombêjeyên ku di her malikê de tên dubarekirin "her nebit ya Reb" paşerwa ye û herdu tîpên "an" ku di dawîya bêjeyên "perîşan, hicran, Musilman, peşîman, payan, sulţan, peykan, wêran" de hene jî serwa ye û ji ber ku du tîpên dubarekirî ne û berîya herfa rewîyê ji herfa rîdfê "b" (a) hatiye ev jî dibe serwaya murdef (qafiyeya tam). Ev her heşt bêje di herdu xezelan de jî heman bêje ne û herweha serwaya wan jî yek e.

3.2. Ji Aliyê Naverokê ve Analîz û Berawirdkirina Herdu Xezelan

Em dikarin hin taybetiyên xezelê yên naverokî jî weha nîşan bidin:

TAYBETÎ	HELBESTKAR	
	Fuzûlî (1480?-1556)	Pertew (1756-1834?)
Cûreya Nezmê	Xezela aşiqane û tesewîfî	Xezela aşiqane û tesewîfî
Ji Aliyê Naverokê	Xezela Yek-awaz û Yek-aheng	Xezela Yek-awaz û Yek-aheng
Mijar	Êşa evînê, dilxweşîya kişandina ezi-yetên ji evînê.	Êşa evînê, dilxweşîya kişandina eziyetên ji evînê.
Tema	Evîn û êş e (Tesewîfî ye).	Evîn û êş e (Tesewîfî ye).

Ji bo ku naveroka wê baştir were fêmkirin me xezel malik bi malik adapteyî Kurmançîya îro kir. Hemû malikên wê xezela ku Pertew wergerandiye Kurdî jî hêla me ve bi zimanê îro bi "Kurdîya standart" hate adaptekirin û di adapteya wê de kêsa erûzê li ber çavan nehatiye girtin.

1. Kesek wekî min qet jar û perîşan nebe ya Reb
Kesek nebe esîrê derdê eşq û birîndarê hicranê ya Reb
2. Ez her tim ji destên pûtên bêrehm pir cefayê dikêşim
Ti misilmanek qet nebe esîrê van kafiran ya Reb
3. Ew dilber ji bo qetla min her tim bi fikar e
Bila ji wê fikarê qet pişman nebe ya Reb

4. Zilm û derdê wan ji min re adet bû û min xwe pê girt
Bila zilm û zordarîya wan qet bi dawî nebe ya Reb
5. Herçiqas ji bo me bêçareyan, bê edalet û insaf in jî
Bila ji bilî wan li textê dilê min kes nebe sultan ya Reb
6. Ji kevan û qews û birûyan, tîribaran e ji xemzan
Ev dilê birîndar ji sertîran, qet vala nebe ya Reb
7. **Pertew** te di qunca meyxaneyê de ji sihetê quncikek dît
Ew quncik ku te tê de tehsîl kir, qet wêran nebe ya Reb

Ger em van malikên ku bi nezmê hatine nivîsîn têxin forma nesrê (pexşan) û bi Kurmancîya sade lê hûr bibin û me'neya wan şîrove û tehlîl bikin em ê bigihêjin vê encamê: Li vê derê helbestkar di xezela xwe de bangî Xwedê dike. Helbestkar; di van malikan de bi aşkreyî dide xuyakirin ku naxwaze ji van êş û kederên xwe xelas bibe, ew dixwaze bi van êş û kederan re bijî. Ji bo evîne mirinê dide ber çavên xwe. Dîtirse ku yara wî dev ji kuştina wî berde û ji ber vê yekê jî bi endîşe ye. Ew dixwaze ji ber derdê evîne bimire û wenda bibe. Evîna li vir evîneke yekalî ye (platonîk e). Di tesewifê de evîndar di vê baweriyê de ne ku ger ji ber derdê evîne jîyana xwe ji dest bidin, ew ê bi Xwedê ve bibin perçeyek. Di malikên vê xezelê de hin bêjeyên tesewifi yên weke meykede û kunc/qunc derbas dibin. "Meykede/ Meyxane" di tesewifê de tê maneya "dergeh-tekya"yê, ji ber vê jî di tesewifê de ev der cîyekî pîroz e û li vê derê evîna Xwedê dikeve dilê 'evdan. Helbestkar dema ku li dergehê bi tenê dimîne, xwe di nav aramîyê de hîs dike. Helbestkar xwestiye van tiştan bi me bide zanîn. Ev xezeleke tesewifi ye, lê hêmanên xezela aşiqane jî tê de hene, unsûrên tesewifi û aşiqane bi hev re hatine bikaranîn û têkelî hev bûne.

Alî Nihat Tarlan li ser peyvên "but" û "kafir" ku di vê xezela Fuzûli de derbas dibin weha dibêje:

Ji bo evîndaran kişandina derdê eşq û veqetîna ji yarê weke mezîyetekê, weke taybetîyeke mezin û payebilind e. Daxwaza wan ya sereke nalîn û perîşanî ye, lewra bi vê yekê amanc ew e ku bigihêjin mertebeyeke bilind. Di edebîyata klasîk de but li dewsa dîlber û xweşikahîyê tê bikaranîn, kesê/a xweşik jî li ser rûyê erdê nişane û zihûreke ji Xwedê ye û gava but ji bo tiştêkî bêcan were bikaranîn ev dibe kufir. Ji ber ku kufir bêcan e û xwe weke Xweda dide qebûlkirin, but û xweşik bi xweşikahîya xwe ya madî ve xweşikahîya Xwedê dinuxumîne û ji ber vê yekê jî ew dibe kafir. Kafir tê maneya kesên dinuxumîne. Ji ber ku ev xweşik jî evîndaran ber bi xwe ve dikişînin, dibin sedema veqetîne. Ev yek jî ezîyet û cefa ye. Evîndarên ku tama xweşikahîyê nas dikin û pê ve, tèn girêdan û ew evîndar ji bo ku ji mecazê derbasî rastîyê bibin gelekî êş û ezîyetê dikişînin. Cewr û cefaya butan ev e. Bi gotina ku dibêje "bila Misilmanek nebe hêsîrê van kafiran" jî tê vê maneya ku naxwaze Misilmanekî ku namzedê gihaştina heqîqetê ye, bibe hêsîrê vê xweşikahîya mecazî. Mertebeya herî dawî ya êş û ezîyetê hêsîrketina di destên kafiran de ye (Tarlan, 2013:91-94).

Peywira xweşikahîya mecazî dûrxistina aşiq ji alema madî ye û têkilîya wî ya manewî ji cihanê qutkîrin e. Yanî bi awayekî manewî kuştina evîndar e (Tarlan, 2013:92). Lewra evîndar jî li vê derê

kuştina xwe dixwaze. Êş û ezîyeta sertîran ji helbestkar re ew qas şêrîn hatiye ku êdî qet naxwaze ew sertîrên ku di dilê wî de hatine çikandîn, derkevin. Yanî naxwaze ji derdê vê evîne were xilaskirin û mirina xwe tercîhî vê yekê dike, yanî tercîhî derketina sertîran dike. Li vê derê sertîrê eşa eşqa wî ye ku ji aliyê yarê ve hatiye dayîn.

Meyxane xezîneya eşqa îlahî ye û şerab jî eşq û evîna îlahî ye (Tarlan, 2013:94; Kaplan, 207: 245-251). Ev evîna îlahî ji ya mecazî gelekî cuda ye û jê biqîmet û binirxtir e. Helbestkar xwestiyê bibêje ew di eslê xwe de ne meyxaneyêke, lê ew milkekî pîroz e û ji Xwedê dixwaze ti zerar negihêje wî milki. Ew milk ji helbestkar re cihê kêfxweşî û dilşadîyê ye. Herweha kunc/genc jî ji helbestkar re cihê bi qîmet û şanazîyê ye ku li wir digihêje zengîneyekê.

3.3. Ji Aliyê Nezîre, Întihal û Wergerê ve Analîz û Berawirdkirina Herdu Xezelan

3.3.1. Ji Aliyê Nezîreyê ve Analîz û Berawirdkirina Herdu Xezelan

Di van xezelên li ber destên me de; du dem, du helbest, du helbestkar, du ziman; lê yek mijar û yek ma'ne heye. Weke tê dîtîn ku ev xezela ku li jor bi du zimanan hatiye nîşandan, bi eslê xwe ji aliyê Fuzûli û bi Tirkîya Azerî hatiye nivîsîn. Lê di vir de jî wergera wê ya bi Kurdîya Kurmancî ji hêla Pertew Begê Hekkarî ve bi awayekî serkeftî û hunerane hatiye kirin.

Di edebîyata klasîk de ji bo helbestan bi dehan şerh, nezîre û cûreyên nezîreyê hatine nivîsîn. Di helbesta klasîk de ev bikaranîn wek kevneşopîyekê dihate dîtîn û di dema me de jî ev kevneşopî kêm zêde didome (Köksal, 2018:105-111). Gava em li edebîyata klasîk dinîhêrin em dibînin ku di sed salên dawî de jî bi vê kevneşopîyê berhemên bi vî rengî hatine dayîn.

Bi heman serwa, paşserwa û kêşê ve hin riste li helbestekê bîna zêdekirin jê re "nezîre" tê gotin (Köksal, 2018:15-24). Yanî bi heman teşe û kêşê ve helbestek an hin riste li helbesteke dinê bîna zêdekirin an jî di çarçoveya hin prensîban de pê re bê şibandîna nezîreyê pêk tîne. Bi piranî serwa, paşserwa, kêş, tema û îfade di nezîreyan de bi helbesta bîngêhî re hevpar in.

Di çavkanîyan de bi gelemperî derbarê nezîreyê de kêm zêde weha tê gotin: Nezîre ji peyva Erebi ya "nezr"ê hatiye çêkirin û bi maneya "şibandîna û wehkevî"yê ye. Nezîre ew helbest e ku ji aliyê helbestkarekî/ê bi heman yekeya nezmê, bi heman kêş, serwa û paşserwayê ve weke helbestekê hatiye nivîsîn.

Ji karê nivîsîna nezîreyê re jî "tenzîr" tê gotin. Di helbestên bi vî rengî de divê mijar jî heman bin. Di edebîyata klasîk de ji bo nezîreyê girîngîyêke zêde hatiye dayîn. Hema hema her helbestkarî ji helbestên helbestkarên berîya xwe û yê hemdemên xwe re nezîre nivîsîne û bi vê rêyê xwestine hunera xwe pêşkêş bikin û pesnê xwe bidin. Di edebîyatê de nivîsîna nezîreyên ji helbestên helbestkarên hoste re bûye sedema çêbûna kevneşopîyekê. Nezîreyên ku ji şibandîna hin helbestan derketine holê gelek in û hin ji wan nezîreyan jî helbesta çavkanî serkeftîtir û hêjatir jî derketine holê. Herweha nezîre ne teqlîdek ji rêzê ye (Kaplan, 2017:38-39; Köksal, 2018:15-24).

Di edebîyata klasîk a Tirkî de yekî/a ku nezîre li helbesta Fuzûli nekiribe hema hema tune ye. Her

helbestkarê edebîyata Tirkî ya klasîk bûye heyranê hunera Fuzûli û piraniya wan helbestkaran li helbestên wî nezîre nivîsîne. Feqet ya ku Pertew li vir kiriye herçiqas taybetîyên nezîreyê di xwe de vedihewîne jî ne nezîre ye. Di helbesta klasîk de em wê weke wergereke orjînal dibînin û divê ev werger weke wergereke serkeftî bê hesibandin. Ji ber ku Pertew hemû helbest wergerandîye zimanekî dinê û perçeyên nû li helbestê zêde nekiriye me ev bi nezîreyê nehesiband û me ew rasterast bi wergereke edebî û serkeftî qebûl kir.

Gava em bala xwe didin berhemên wan em dibînin ku hin helbestkarên edebîyata klasîk, herî kêr bi du zimanan dizanibûn. Hin ji helbestkarên wê demê yên Kurd zimanên weke Erebi, Farisî û Tirkî jî dizanibûn. Herweha nivîskarên biyanî jî bi çend zimanan dizanibûn û jî tezkîre û berhemên wan jî tê fehmkirin ku helbestên helbestkarên hevdemên xwe û yên berîya xwe jî dişopandin. Em ji nezîre, şerh û wergerên heyî jî dikarin vê peyrewî û şopandîna vî tiştê ku bûbû weke kevneşopîyekê bi hêsanî bibînin. Lewra em dikarin bibêjin ku ev wergerên helbestên wê dewrê ku ji zimanekî jî bo zimanekî dinê hatine kirin di çarçoveya vê kevneşopîyê de ne û bi piranî jî bo pesn û hunerê hatine kirin. Çawa ku helbestkaran jî bo hunermendî û zanîna xwe derxînin pêş serî li şerh û nezîreyê dane; her weha dîsa jî bo pesn, huner û zanîna xwe îsbat bikin, serî li werger û adapteyan jî dane û ev xezel jî jî bo wergera helbestan mînakeke xweş ya vê kevneşopîyê ye. Em dikarin jî bo têkilî û danûstandîna di navbera herdu edebîyatan de mînakên wergerên helbestan zêdetir jî bidin.

Em dizanin ku di sedsala 19an û 20an de jî kesên weke Xelîl Xeyalî, Mihemed Mihrî û Keyfî jî wergerên helbestan kirine (Adak, 2015:75-110; Veroj, 2017:113-120). Xeyalî bi helbestkî û jî Tirkî ber bi Kurdîya Kurmancî ve; Keyfî û Mihrî jî bi pexşankî û jî Hewramî û Soranî ber bi Tirkî ve wergerên xwe kirine.

Ev fikra ku me di mijara wergerên edebîyata klasîk de anîye ziman bi van îfadeyên Ayhan Tek jî tê piştrastkirin: "Di edebîyata klasîk de şairan "kevneşopîya Îranê" bi rêya wergerê adapte kirine û bi vê rêyê hem atmosfereke edebî hem jî berhemeke edebî derxistine holê. Çunkî di edebîyata klasîk de weke kevneşopîya nezîreyê, kevneşopîya wergerê jî roleke mezin pêk anîye û jî bo şair bûye rêya bidestxistina berhem û zewqeke edebî. Metnên werger yên ku em di edebîyata klasîk de dibînin, ji metnên werger ên modern cudatir in. Çunkî wergêr metna ku bi rêya wergerê bi dest xistiye jî xwe re weke berhemeke telif dibîne. Ji ber vê yekê wergêrê ku di heman demê de şair e jî vî tiştê ku werdigêrîne û radigihîne weke wergerê nabîne û wî tiştî weke telifê dibîne (Tek, 2018:101-102). Herçiqas ev kevneşopîya ku Tek jî di nav de jî aliyê hin lêkoleran ve hatiye ziman jî bo mesnewîyê be jî em dibînin ku ev îfade jî bo helbestkarên ku helbest wergerandîye zimanekî din jî derbasdar e.

Ev wergera Pertew me jî tiştêkî din jî agahdar dike, ew jî ev e ku Pertew di dema xwe de helbestkar û edebîyatên zimanên din ên berîya dewra xwe jî şopandîne û jî helbestkar û edebîyatên heyama berê jî agahdar bûye. Ew edebîyat, ne tenê edebîyata Kurdî ye û ew helbestkar jî ne tenê yên Kurd in. Bi saya vê wergerê em dizanin ku Pertew, edebîyat û helbestkarên biyanî jî şopandîye û bi şopandîne tenê nemaye, heta jî wan werger jî kiriye û ev xezel jî jî bo vê yekê mînakeke baş e.

3.3.2. Ji Alîyê Întîhalê ve Analîz û Berawirdkirina Herdu Xezelan

Întîhal, bêjeyeke Erebi ye û ji koka "nahl"ê hatiye dariştin. Întîhal, bi awayekî neheq xwedîderketina li berhemekê ye. Heke ji alîyê kesekî ve ji berhemên nivîskar û helbestkarên din nivîs, beş, perçe an jî riste bîn sitandin û weke malê kesekî din bide xuyakirin, ji vê yekê re întîhal (dizî) tê gotin. Întîhal, jêgirtin an jî îlhamgirtin, ji berê ve qada edebiyatê mijûl dibe. Întîhal mijareke wisa ye ku îsbatkirina wê gelek zor û zehmet e. Zehmetiya wê jî ji vir tê ku tesbîtkirina sînoren wê ne hêsan e. Bi piranî întîhal di berhemên biyanî de çê dibin, çûnkî tesbîta întîhala berhemên bi zimanê biyanî ji yên din diwartir e (Karataş, 2005:67).

Gava fikr û berhemên kesên din û nivîsên jêder, nekevin nav dunikan (" ") û bêyî nişandayîna jêder û çavkanîyan were nivîsandin û hwd. dibê mijara întîhalê. Ger ev întîhal di warê helbestê de be ji wan kesên ku ev kar kiriye re "duzd-î suxen" (dizê peyvê) tê gotin û ji wî karî re ku hatiye kirin jî "sîrçet-î şî'r" (dizîya helbestê) tê gotin. Ji dizîya bêguhertin re întîhal û ji ya biguhertin re "îgare" yan jî "mesh" tê gotin û ji dizîya ma'neyê re jî "îlmam" tê gotin (Mevlevî, 1994:67-70; Develioğlu, 2003:443; Karataş, 2005:65-68; Pala, 2007:233-234; Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, 1981; Kaplan, 2017:39-98). Eger berhem û ramanên kesên din bêyî çavkanî, bi awayekî din bîn nivîsîn an vegotin ev jî dibê întîhal. Ji bo ku ev tişt nebin întîhal divê ji xwedîyên berheman destûr bê stendin û navên wan di çavkanî û jêderkan de bîn destnîşankirin (Tosun, 2005:86-90).

Ji van danasînan jî tê fêhmkirin ku bikaranîna tişteki bêyî destûra xwedîyê wî/ê û dîsa ji veşartina navê xwedîyê wî/ê tiştî re "întîhal" tê gotin.

Weke tê dîtin ku ev xezela mijara vê xebata me bi eslê xwe ji alîyê Fuzûlî û bi zarevayê Azerî hatiye nivîsîn. Lê di vir de jî wergera wê ya bi Kurdî jî hêla Pertew Begê Hekkarî ve bi awayekî xweş û hunerane hatiye kirin. Ji ber ku Pertew Beg di dawîya vê xezelê de ne mexlesa "Fuzûlî", lê mexlesa xwe "Pertew/Perto" bi kar anîye; ji alîyê întîhalê ve gumanek peyda dibe. Lêbelê em dibînin heman tişt jî aliyê Fehmî Begê Pêçarî ve jî hatiye kirin û ev yek jî teza me xurtir dibe ku ev tişt kevneşopî ye û ne întîhal e. Eger Pertew mexlesa Fuzûlî bi kar anîbûya me yê rasterast bigota ev bûye werger, lê ev tişt di vir de pêk nehatiye û Pertew mexlesa xwe di xezelê de bi kar anîye. Li vê derê divê em li bersiva hin pirsên din jî bigerin.

Di heyama kevn a edebiyata klasîk de gelo helbestkar û wergêrên helbestan bi kîjan rêbazê navê xwe û navê nivîskarê metnê di bin wergerê de didan nişandan? Bersiva vê pirsê hîn bi awayekî zelal derneketiye holê û ev mijar baş nehatiye tesbîtkirin. Ji alîyê dinê ve jî hêj di mijara wergera helbestan de jî di nav edebiyatnas û rexnegiran de jî nîqaş berdewam in û lihevkiyên derneketiye holê. Li gorî nêrînekê helbesta ku ji zimanekî bê wergerandin li ser zimanekî din, êdî ew helbest ji nû ve tê dariştin û herweha ew helbest jî dibê helbesta wergêr ango ew dibê telîfa wergêr. Nêrîneke din jî jixwe berevajî vê yekê ye û karê ku tê kirin jî weke wergerê dibîne û wî karî bi tenê werger dihesibîne û ew weke telîf nabe malê wergêr (Özgül, 2005:52-64).

Feqet pîrsek din jî heye, gelo di wê heyamê de (dewra Pertew) agahîya wan helbestkarên Kurdînûs jî întîhalê hebû yan tunebû? Belê haya wan jê hebû, weke nimûne Melayê Cizîrî (1570-1640) (Dilovan, 2013:300) berîya Pertew jîyaye û Mela 'Elî 'İlmî Zîla (1923-1995) (Zivingî, 2012:122-123)

jî piştî Pertew jîyaye û ev herdu helbestkar ji wan helbestkaran du kes in ku haya wan ji întîhalê yanî dizîya berhemên edebî hebû û li ser întîhalê jî helbest nivîsîne. Lêbelê tiştê Pertew li vir kiriye werger e û Pertew jî di çarçoveya kevneşopîya pesindayîna hunerê de ev wergera nuwaze pêşkêş kiriye.

Nêrîna me ev e ku bi piranî helbestkarên wê demê tenê bi çavên hunerê li van wergeran nêrîna û daxwaza wan jî tenê pêşkêşkirina zanîn, huner, pesn, zîrekî û danberhevkirina hunerê bûye. Ji ber ku Pertew di xaneyaya texelusê de mexlesa xwe bi kar anîye ev yek nikare weke întîhalê bê hesibandin. Lewra mexles di wê heyamê de weke îmzeyê dihat bikaranîn û bi vî awayî dihat zanîn (Kurnaz & Çeltik, 2011:3). Ger mexles tune bûya me yê bi awayekî teqez nekarîba îdia bikira ku ev werger ya Pertew e. Bi saya mexlesê ev îdiaya me xurtir û tekûztir dibe ku ev wergereke Pertew e û tê dîtin ku ev helbest wergereke gelekî serkeftî ye.

Berîya ku helbestkarek bi întîhalê were sîcdarkirin divê kesê wî sîcdar dike pêşî termînolojî û cîhana kevneşopîyê baş bizanibe. Li gor ku M. Kayahan Özgül dibêje, "Kevneşopî, kesên ku ji bo helbesteke yekî/a din bigota ya min e, ew kes bi tenê bi întîhalê sîcdar dikir. Lêbelê di mekanekî weha de ku danûstandina helbestên heman çandê hebûn ev yek jî tiştê tebiî û asayî dihat dîtin û wergirtinên ji hev û din û wergirtinên ji kesên berîya xwe întîhal nedihat hesibandin" (Özgül, 2005:58).

Di helbestê de divê li ser wergeran jî bi baldarî bê sekinandin ku weke çavkanîya întîhalê tê bilêvkirin bi baldarî bê sekinandin. Çunkî di helbesta edebîyata klasîk de kevneşopîyeke heye û divê ev kevneşopî neyê piştguhkirin.

Özgül mafê xwedî derketîna li metnên wergerandî dide wergêr û vê yekê weha îzah dike:

Kevneşopî, bêyî ku li dirêjahîya metnê binêre destûrê dide mutercîm ku xwedîtîyê li metnên ku bi rêya tercumeyên ku ji Erebî û bi taybetî jî ji helbesta Ecem hatine standin bike. Bi tenê berpirsariyeke şairê mutercîm heye, ew jî ev e ku wergera wî ji aliyê ma'ne û bilêvkirinê ve ji zimanê berhema orjînal xweştir be. Aşkerenekirina tercumeya şîr, rêzik an jî fikrê ne li dijî exlaqê poetîkaya kevneşopîyê ye. Nişandayîna wê jî dibe îqtîbas û wê demê jî êdî li holê curmeke ku dê bi întîhalê were sîcdarkirin namîne. Bi temamî ji ber vê sedemê ye ku gava di sedsala XIXan de di helbesta Rojava de tercume hatin destpêkirin; an dê tercumeyên gelek helbestan nehatana nişandan an jî dê berhem di bin navê mutercîm de bihatana weşandin (Özgül, 2005:63).

Özgül, derbarê werger û wergêran de weha didomîne û dibêje, "Herçiqas her tercume û mutercîm nebe jî; şîrên ku ketibe destên şairên mutercîm ên hoste êdî ew şîr ji nû ve tîn dariştin û ji ber vê yekê divê ew weke berhemên kesên mutercîm werin hesibandin. Bi kurtî şairê ku sîdê ji şîra kesekî werbigre û di bin fikr, hêma/îmge û nukteya şîra wergirtî de necciqe û bikaribe wê şîrê bi pêşdetir bibe û xweşiktir bike ew şair ne diz e" (Özgül, 2005:63-64).

Li gorî Özgül divê întîhal di nav poetîkaya şîra klasîk de were nîrxandin. Özgül radigihîne ku întîhal bi maneya îro di sedsala XVIIIem de ketiye edebîyata Rojhilat û Rojava û şair wê demê li ser întîhalê sekinîne. Di çaryeka duyem ya sedsala XIXem de jî di navbera şairan de ev fikra întîhalê bi hêz bûye û bûye sedema endîşeya şairan (Özgül, 2005:57-60). Di edebîyata Kurdî de weke nimûne di sedsala 16em de em bi Melayê Cizîrî re û di sedsala 20em de jî bi Mela 'Elî 'İlmî (Zîla) re rastî vê

endîşeyê tîn ku wan jî ev mijar di helbestên xwe de anîne ser ziman.

Turan Karataş jî dibêje Cemil Çiftçi nivîsek nivîsiye li ser şêwaza întihalkirinê di heyameke ku metbea tunebû û her tişt bi hêsanî û bi lez nikarîbû bihata zêdekirin û qeydkirin encex bi destan dihat kirin. Karakaş ji Çiftçi weha radigihîne, "Nivîskarên tezkîreyan û şair rê nadin teqlîd û dizîya şîran; îtibara xwe bi şairên weha nînin. Kîjan şair rastî neheqîyê were û kîjan şîr were dizîn, vê yekê aşkere dikin û şerma wan li rûyê wan dixin" (Karataş, 2005:67). Tiştê ku Karataş û Çiftçi anîye ziman em dibînin ku ji aliyê helbestkarekî Kurd ve jî hatiye tetbîqkirin. Melayê Cizîrî di helbesta xwe de helbestkarekî din bi diziyê îtham dike û vê yekê bi rêya helbesteke xwe tîne ser ziman. Di çarçoveya vê zanyariyê de jî em dibînin ku li ser helbestkarên berê çavek heye û biçûk be jî venêrîn û kontrolê hatiye kirin. Ev kontrol û rexne jî bi rêya berhemên nivîskî yên weke helbest û tezkîreyan jî hatiye kirin.

Tahîr-ul Mewlewî jî radigihîne ku bi rêya tercume û neqla maneyê ve pejirandina fikrekê, îxtîlaf e ku bi întihalê were hesibandin. Herweha Mewlewî xwe dispêre Mola Camî û dibêje gava ku uslûb û ziman were guhertin ew nabe întihal (Mevlevî, 1994:67-70).

Fuzûlî di edebîyata klasîk a Rojhilata Navîn de yekî pir bi navûdeng û bi huner e; mîna Şîrazî, Xanî, Cizîrî, Baqî, Heyyam û Mewlana meşhûr e. Ev xezela ku Fuzûlî nivîsiye jî xezelek pir hunerane û gelekî meşhûr e. Jixwe helbestkar bi armanca ku hunermendîya xwe derxîne holê helbestan dinivîse. Ji bo ku bikaribe hunera xwe nîşan bide li ser helbestên helbestkarên binavûdeng nezîreyan dinivîse û heta helbestên wan ên gelekî xweş û hunerane jî werdigerîne ser zimanê xwe yê ku pê dinivîse.

Di edebîyata Kurdî de em dibînin ku bi vî rengî Pertew Begê Hekkarî û Fehmî Begê Pêçarî (Namî) (1910-1969)²⁹ ev kevneşopî dewam kirine û xwestine hunera xwe bi rêya wergerandina helbestên Fuzûlî jî nîşan bidin. Lewra ew, helbestên Fuzûlî dicibînin û ji bo wan helbesta Fuzûlî pîvaneke hunerê ye. Pêçarî (Namî) xezeleke heft malikî ya Fuzûlî texmîs kiriye û di heman demê de ev xezel wergerandiye Kurdîya Kurmancî jî. Em bi vê yekê dibînin ku Fuzûlî bandor li Fehmî Begê Pêçarî jî kiriye. Herweha çawa ku Pertew Begê Hekkarî li cihê mexlesa Fuzûlî mexlesa xwe "Pertew" bi cî kiriye, bi heman awayî Fehmî Begê Pêçarî jî mexlesa xwe ya "Namî" di benda mexlesê de bi kar anîye û mexlesa "Fuzûlî" jê derxistiye. Malika ewil û ya dawî ya vê xezela Fuzûlî weha ye:

1. Aşiyân-ı murg-ı dil zülf-i perîşanundadur
Kanda olsam ey perî gönlüm senün yanundadur

7. Ey **Fuzûlî** şem'-veş mutlak açılmaz yanmadan
Tablar kim sünbülünden rişte-i cânundadur (Tarlan, 2013:244-246)

Texmîsa Namî ji heft bendan ve pêk tê. Di texmîsê de her sê risteyên serî yên Namî ne û her du risteyên dawî jî yên Fuzûlî ne. Serwaya texmîsê: aaa(aa), bbb(ba)... ye. Benda ewil û ya dawî ya Fehmî Begê Pêçarî (Namî) jî weha ye:

29 Namî, yek ji mexlesa Fehmî Begê Pêçarî (Hasan Akgül) ye û ev helbestkar li gundê Pêçara Liceya Diyarbekirê hatiye dunyayê û ew jî ji malbateke mirî tê û "Beg"bûna wî jî ji wir tê. Di sedsala 20. de bi terza klasîk bi Kurdîya Kurmancî li gorî kronolojiya elîfbayê diwanek helbestan nivîsiye (Demir, 2019).

1. Meşriqê amalê qelbim çeşmê tabanê tu da
Gonçê bext û umîdem le'lê xendanê tu da
Menbe'ê abê heyatim cahê zenexdanê tu da
Aşîyanê murgê dil zulfê perîşanê tu da
Ger li kû bî ey perî dil min di seyranê tu da

7. **Namiya** fariğ nemayî her çiqas ez naleyan
Çunkê tabê dil nehin bê cewr û ba îşkenceyan
Bernede destê umîd ez damenê durdaneyan
Ta bibînî nazenînê der şîbak û baceyan
Pê dizanî mutleqa yar can e der canê tu da (Demir, 2019:105-106)

Pertew jî Namî jî xwestine li ser xezelên navborî yê Fuzûlî hunermendîya xwe bidin xuyakirin û bi vê mebestê bi şarezayî ev xezelên navborî wergerandine ser zimanê xwe. Her duyan jî bi zimanê hunermendîya xwe xwestine bibêjin; va ye em jî hespê xwe di vê qada hunerê de dibezînin, em jî ne kêmi Fuzûlî ne, em jî dikarin mîna Fuzûlî helbestan binivîsînin û em jî ji çend zimanan fêhm dikin û wan dizanin. Ji ber hindê meqseda Pertew û Namî ji van helbestan ne întihal e, belkî pesn û nîşandana şiyana xwe ya di nezmê de ye.

Gava em qaîdeyên kevnoşopîya edebîyata klasîk li ber ber çavan digirin; em vê xezela ku Pertew wergerandiye Kurdîya Kurmancî bi întihalê nahesibînin. Lewra ev wergereke ji zimanekî din e. Mexles îmzeya helbestkar e, ji bo ku Pertew mexlesa xwe di xezelê de bi kar anîye, dibe ku întihal were bîra mirovan. Lêbelê ger ev mexles tunebûya me yê bi awayekî teqez nikarîba bigota ev werger ya Pertew e. Ji vî alîyê ve jî bikaranîna vê mexlesê karê me hêsantir dike, ne ku diwartir. Di heyama Pertew de haya helbestkaran ji hev û ji întihalê hebû. Fuzûlî şairekî gelekî bi nav û deng e û berhemên wî jî tê naskirin, ji bo helbestkaran jî zehmet e ku malê kesekî meşhûr bidize û li ser navê xwe belav bike. Ne pêkan e ku haya helbestkarên din ji dizîyeke weha çê nebe û vê yekê bi rêya tezkîre û helbestan neynin ziman. Ger ev yek weke dizî bihata qebûlkirin dê ji alîyê helbestkar û tezkîrenûsên heyamê û yê piştî wê heyamê ve bihata rexnekirin. Herçiqas di edebîyata Kurdî de em hêj rastî tezkîreyan nehatine jî, lêbelê em dizanin ku tezkîrenûsên biyanî derbarê nezma Kurdî de jî nixandinên xwe kirine (Bnr. Adak, 2015:79). Herweha heta niha tezkîre jî di nav de em di berhemên nivîskî de ne ji bo Namî ne jî ji bo Pertew rastî rexneyeke bi vî rengî nehatine. Lewra Pertew dikare xwedîtiyê li vê xezelê bike û mexlesa xwe li binê wê bi cî bike. Çunkî Pertew wergêrê vê metna edebî ye û ev karê wergerê jî di çarçoveya edebîyata klasîk de weke tradîsyonekê tê dîtin. Pertew jî di çarçoveya vê tradîsyonê de kedek daye û ev xezel wergeradiye zimanê xwe. Mafê wî heye ku îmzeya xwe jî biavêje binê vê kedê.

3.3.3. Ji Alîyê Werger, Huner û Uslûbê ve Analîz û Berawirdkirina Herdu Xezelan

Werger ji ber ku bi ziman re rasterast têkildar e û destekê dide pêşketina çand û zimên. Werger di her dewra mirovahîyê de bal kişandiye ser xwe û ji bo pêşketin û belavbûna çand û zanistê di her dewrê de hatiye bikaranîn.

Di zanista zimannasîyê de werger weha tê nasîn; Werger veguhestina metneke ji zimanekî bo zi-

manekî din e. Ji van zimanan û zaraveyan ve yek jê zimanê çavkanî û yê din jî zimanê di hedefê de ye. Werger di navbera zimanan de bi devkî an jî bi nivîskî dikare bê kirin. Bêjeya "werger" bi bêjeya "tercume" ya Erebi re hemwate ye, "wergêr" jî dîsa bi bêjeya "mutercîm" re hemmane ye. Destpêka wergerê digihêjê berîya zayînê û wergera ewil ya nivîskî jî di tabletên Sumerîyan de xuya dibin. Werger jî daxwaz û pêwîstîya tesbîta peyman û nivîsên dîni yên di navbera civakan de pêk hatiye. Civakên dîrokî xwestine peyman û metnên wan yên dîni di zimanên din de jî bên dîtin. (Gündoğdu, 2004:93-101; Sucu, 2006:125-148; Bıçkıcı, 2016:373-383).

Li gor Joh Dreyden (1631-1700) hin cûreyên *rêbazên* wergerê hene ew jî ev in; *wergera bêje bi bêje* (moda mod), *wergera serbest û wergera teqlîdî*. Dîsa li gor Dreyden werger hunereke bi *îdia*, hesas û dijwar e. Divê wergêr hakimê her du zimanan be. Li gorî Dreyden xala girîng ya serkeftina wergerekê ew e ku wergêr û nivîskarê wê nivîsê divê di mijara afirandinê de di heman astê de bin û divê bikaribe karaktera nivîskar bide xuyakirin (Kızıllan, 2001:37-68).

Rifat Arya jî dijwariya wergerê û bi taybetî jî dijwariya wergera helbesta bi serwa fîne ziman û derbarê wergerê de weha dibêje:

"Rewşeke nazik e ku *hûn hem* bikaribin metna orjînal biparêzin û hem jî hêza vegotîneke estetîk û hunerî ya zimanê xwe bi kar bînin. Serêşîya wergerê ya esas, ji nav van her du pîrsgirêkan diçe der. Ev serêşî bêtir di wergera helbestê de, bi taybetî di helbesta bi qafîye de çêdibe. Wergêr mecbûr e qafîyeyê biparêze, dengên ku di zimanê wergerandî de saz dibin, divê bi qasî yên zimanê orjînal helbestane, nerm û herikbar bin. Gelo rewşa kesekî/e ku helbesta bi qafîye werdigerîne, hinekî naşibe ya wî dims-firoşî ku di her destekî wî de eyarek dims heye û divê bêyî ku yekî ji wan deyne, hem devê wan girêde û hem jî nerijîne! Ez dibêjim rewşa wergêr ne bi qasî ya dims-firoş talûke be jî gelek zehmet e û bê guman pisporîya temam dixwaze. Eger bête qebûlkin ku werger jî hunerek e, wê çaxê divê bête zanîn ku gelek girêk û pîrsgirêkên wê, gelek kul û kurrederên *îcrakirina* wê jî hene. Lê wergerek ku qet nebe, divê ji bo destpêkê jî gelek pîvanên wê haydar be û hewl bide ku eslê metnekê dema tê bihîstin bandorekê dike, divê li ser xwendevanê zimanê wergerandî jî heman bandorê bihêle" (Arya, 2003:35-37).

Wergera ji zimanekî bona zimanekî din bi serê xwe hunereke payebilind e. Wergereke payebilind jî nivîsîna helbest, çîrok, romanê ne kêmîr e. Ew kesê/a ku nivîsekê werdigerîne, divê di hunera wergerê de xwedî têgihîştîneke bilind û hakimê herdu zimanan be. Ger wergêr di vî karî de ne şareza be dê serkeftinê jî bi dest nexe.

Di çarçoveya van zanyariyan de wergera Pertew, tişteki din jî bi me dide zanîn. Ew jî ev e ku Pertew ne tenê bi Kurdî, bi zimanên biyanî jî zanibûye. Ji ber ku ev werger ji zimanê Tirkî bo Kurmancî hatiye kirin, em hîn dibin ku Pertew bi zimanê Tirkî jî zanibûye. Ev xezela ku Pertew wergera wê bo Kurmancî kiriye ne werger tenê ye. Her weha ev afirandîneke jinûve ye, lewra zimanekî din e û wergereke gelekî serkeftî û payebilind e. Çunkî nivîsa wergera wê hatiye kirin ne nivîsekê jî rêzê ye û ne cureyekê jî pexşanê ye. Ev xezelek e ango cureyekê jî helbesta klasîk e û wergera helbestan jî ne karekî hêsan e. Werger; huner, şarezayî, zanebûnî û kedekê mezin jê re divê. Karê wergera hunerane tecrûbeyê dixwaze. Divê wergêr di her du zimanan de jî şareza be û amûrên helbestê yên weke kêş, serwa, paşserwa, melodî û herweha maneya bêjeyî û hevokî jî baş bizanibe.

Zimanê Pertew xweş tê fêhm kirin, uslûba wî jî xwerû û hunerane ye, lê ev xezel li gorî helbestên wî yên din ne xwerû ye, ji bo zimanê roja me jî hinekî giran tê û di nav vê helbestê de gotinên Erebi û Farisî zêde ne, lê li gorî heyama wî û kevneşopîyê jî ev yek asayî ye. Herweha ev ziman di ya Tirkî de jî heman e. Pertew ev xezel mîna ya resen (ya Azerî) bi serwa, paşserwa û kêşa erûzê wergerandiye Kurdî. Serwa, paşserwa û qalibê kêşa wergerê û ya resen jî mîna hev in û ev mînakek ji wergera edebî ye. Bi kurtasî Pertew ev xezel bi şarezayîyê jî Tirkî wergerandiye ser Kurdîya Kurmancî. Di xezela Kurdî de me bala xwe da uslûb û zimanê wergera Pertew û me tê de ev taybetî tesbît kirin:

Taybetîyên devoka Hekkarî/Behdînan têde xuya ne, hin bêje jî taybetîyên vê devokê di xwe de dihevine û herweha hin lêker jî li gorî devoka Hekkarî-Behdînan hatine kişandin: Lêkera "nebit" li gor vê devokê ye (Nebit = Nebe, mi = min, ji xeyrî = ji xeynî/ji bilî, qe=qet, çu/çi=tu/ti). Ev hevok jî yek ji taybetîyên devoka Hekkarî/Behdînan e "... mi sultan her nebit ya Reb". Yanî ji min re Sultan ne lazim e. Weke tê dîtîn ev hevok jî rengê vê devokê li ber çavan radixîne.

Wek ku di piraniya helbestên klasîk de heye di vê xezelê de jî peyvên ji Erebi û Farisî hene. Weke mînak: Mecrûh, 'afiyet, tehsil, 'edl, ebrû, peykan û sultan... Hin bikaranînên gramatik yên Farisî jî di xezelê de xuya dibin, weke van daçekan: "der xatir", "ez 'afiyet". Di vê xezelê de ji gihanekan bi piranî gihaneka «û» hatiye bikaranîn. Hin gihanekên din jî ev in: Eger/gerçî, meger. Di cîyekî de jî "ku" heye.

Mezmûnên edebîyata klasîk yên hevpar hatine bikaranîn. Di taswîrkirina yarê de ev mezmûn hatine bikaranîn: "but, kafir, dilber, sultan" Hin mezmûnên din jî ev in: "kevan, qews, ebrû, xemz, peykan, meykede, wêran" û hwd.

Ji bo ku kêş pêk bê di hin bêjeyan de guhertin (xistina tîp û kiteyan ango kurtkirina bêjeyan û hwd.) pêk anîye û di hinan de jî qertafên veqetandekê bi kar neaniye. Weke: "qe=qet", "mi = min", bêçaran=bêçareyan, "dil mi = dilê min".

Di ya Kurmancî de ev lêker hene; Ne-b-it (awayê neyînî), bû-m, pê girt, kir û e (lêkera bûnê). Di ya Azerî de jî ev lêker hene; Ol-ma-sun (awayê neyînî), çek-tüğ/k-üm, bu-dur, çık-ar-mak, çek-üp, çık-an, ol-sun, ol-ur, bul-dı.

Di xezelê de hin cûreyên ciwankariyê jî pêk hatiye: Ji bo mînandin/şibandîne (teşbîh); Helbestkar yara xwe geh şibandiye "kafir, pût û zilmdaran" geh jî şibandiye "siltanan". Bi bêjeyên "but, kafir, musulman û Reb" ciwankariya peyvên têkildar / pêwendarî (tenasub) pêk hatiye û ev bêjeyên têkildar di malikekê de û bi hev re hatine bikaranîn. Di bêjeyên "kafir û musulman" de jî ji ber ku ji hêla maneyê ve ev bêje li dijî hev in, ciwankariya dijî/dijwateyî (tezad) derketiye holê. Bi "ya Reb"ê jî bangî (nîda) pêk hatiye, lewra bêjeya "ya"yê bêjeyêke beneşanî ye û di wateya bangkirin û gazîkirinê de hatiye bikaranîn.

Ev helbest, ji ber ku hemû taybetîyên xezelekê di xwe de dihevine, ji wê re "xezel" hatiye gotin. Ev xezel ji aliyê yekeya nezmê, şemaya serwayê, hejmara malikan û mijarê ve ne xezelek kême, ev hemû taybetî bi tevahî tê de hene. Ger di hemû malikên manzûmeyekê de heman mijar hebe û ew yekbûna mijarê bi aşkerekî di helbestê de were dîtîn û hîskirin ji wê helbestê re helbesta "yek-aheng" û ji xezelê

re jî "xezela yek-aheng" tê gotin. Herweha ligel yekbûna mijarê hemû malikên helbestekê di heman hêz û xweşikahîyê de be ew jî dibe helbesta "yek-awaz" (Kurnaz & Çeltik, 2011:66; Saraç, 2013:49). Ji ber ku di nav malikên vê xezelê de yekîfîya mijarê heye dibe "xezela yekaheng" û herweha hemû malikên wê jî ji ber ku di heman hêz û xweşikahîyê de ne ji vî alî ve jî dibe "xezela yek-awaz".

Hin ji îzafet û bêjeyên hevpar ên edebîyata klasîk û herweha yên ku di vê xezelê de hatine bikaranîn li jêr hatine dayîn. Em di vê xezelê de dibînin ku di edebîyata klasîk de îfade û bêjeyên çanda hevpar jî gelek in. Gava em bala xwe didin vê wergera xezelê em dibînin ku Pertew li gorî kevneşopîya edebîyata klasîk tevgerîyaye û weke wergêr zêde midaxaleyî mezmûn û îfadeyên hevpar ên vê kevneşopîya edebîyatê nekiriye. Ji ber ku Pertew ji aliyê ruxsarî ve serwa, paşserwa û heman qalib bi kar anîye uslûba Fuzûlî jî parastîye û guhertinên mezin jî çê nebûne. Ev bêje û mezmûnên hevpar ên li jêr derbarê wergerê de jî fikrekê didin me. Ev bêje û îzafetên di her du xezelan de hene ev in:

zâr û perîşan = jar û perîşan; yâ Rab = ya Reb; Esîr-i derd-i = Esîr û derdidarê; dâg-i hicrân = dagê hicran; bütler = butan; kâfirler esîri = Esîrê kafiran; endîşeden = ji wê endîşe'ê; Cefâsına û cevriye = cewr û cefaya; dil-i mecrûh = dilê mecrûh; meyhâne küncinde = kuncê meykedê; Cefâ vü cevriye ile mu'tadem = mu'tadê cewr; müselmân = Misilman; endîşe-i qatlümde = qetla, endîşe; derd = derd; peşimân = peşeman; vîrân = wêran; pâyân = payan; 'adli = 'edl; gayrı = geyrî; tahtına = textê; sultân = sultan; peykân = peykan; 'afiyet = 'afiyet...

Herweha ji hêla maneyên xwe ve jî em dikarin van bêjeyan mînak bidin; "Wekî min = Benüm tek (Benim gibi), Qet = Hîç. û Pertew ji bo "ol mâh" a Fuzûlî "ew dilber" bi kar anîye.

Encam

Ev xezela ku bi paşserwaya "Ya Reb" e û ji heft malikan pêk hatiye bi eslê xwe bi zaraveya Azerî û ji aliyê Fuzûlî ve hatiye nivîsîn û di dîwana Fuzûlî ya Tirkî de jî cî digire. Gava em qaîdeyên kevneşopîya edebîyata klasîk li ber ber çavan digirin; em vê xezela ku Pertew ew wergerandiye Kurdîya Kurmancî bi întihalê nahesibînin. Lewra ev wergereke ji zimanekî dinê ye. Pertew jî ji bo hunermendîya xwe pêşkêş bike ev xezel bi awayekî xweş, bi uslûbeke hunerî wergerandiye ser Kurdîya Kurmancî. Ya ku Pertew li vir kiriye ne nezîre û şerha wê ya bi Kurdî ye, em dikarin bibêjin ev bûye wergereke serkeftî.

Di nusxeyên Tirkî de du malikan di nav xwe de cî guhertine. Ji ber ku nusxeya muellif di destên me de tune, me çavkanîya vê guhertinê tesbît nekir. Herweha di wergera wê ya Kurdî de jî dîsa me dît ku cihê du malikên cuda di nav xwe de hatine guhertin. Dîsa ji ber ku yek nusxe di destê me de bû û ji ber nebûna nusxeya muellif çavkanîya vê guhertinê jî me nekarî derbixista holê.

Herçiqas gava ku wergêr Pertew ev xezel wergerandiye Kurdîya Kurmancî û li şûna mexlesa "Fuzûlî" mexlesa xwe "Pertew" bi cî kiribe jî em vê yekê weke niyeteke xirab û întihal nabînin. Herweha ev ne peşanek e; lê helbestek bi kêş, serwa û bi paşserwa ye. Di edebîyata klasîk de jî tê dîtin ku werger weke kevneşopîyekê hatiye qebûl kirin û em vê yekê dîsa li ba Fehmî Begê Pêçarî jî dibînin ku wî jî xezeleke Fuzûlî wergerandiye Kurdî û paşê ew texmîs kiriye. Lêbelê wî jî mexlesa xwe ya "Namî" li şûna ya Fuzûlî bi kar anîye. Ev yek jî di Edebîyata Kurdî ya Klasîk de jî hebûna

vê kevneşopîyê piştrast dike. Ji ber ku daxwaza helbestkarên edebîyata klasîk herî zêde pêşkêşkirina huner, jêhatîbûn, pesindan û danberhevkirina zanebûnê bû; em jî vê wergerê wek întihal nanirxînî û weke wergereke ku di çarçoveya kevneşopîyê de hatiye kirin, dibînin.

Ev xezel bi zelalî bandora Fuzûlî li ser Pertew dide xuyakirin. Jixwe gava hewla wergera berhemê kesekî/ê hebe, ew bi xwe ji bo bandorê dibe nîşaneyekê jî. Ger bandora berhemên Fuzûlî li ser Pertew çê nebûya û Pertew ev xezel necibanda dê ew wernegeranda ser Kurmancî.

Pertew jî bi şarezayî li vir xwestiyê hunermendîya xwe bide nîşan û bibêje; va ye ez jî ne kêmi Fuzûlî me, ez jî dikarim mîna Fuzûlî helbestan binivîsim û ez jî ji çend zimanan fêhm dikim û dizanim. Ji ber hindê meqseda Pertew ji vê helbestê ne întihal e, belkî pesn û nîşandana şiyana xwe ya di nezmê de ye. Di wergera vê xezelê de ti kêmasî nayê xuyakirin û wergêr ji metnê re sadiq maye. Ev xezel ji bo têkilîya di navbera edebîyata Tirkî û Kurdî de nimûneyeke gelekî baş e.

Di vê xezela Pertew de bi gelemperî taybetiyên devoka Hekkarî-Behdînî xuya dibin. Tê de mezmûnên edebîyata klasîk ên hevpar hatine bikaranîn. Wekî di piranîya helbestên klasîk de hene, di vê xezelê de jî peyvên biyanî hene û bikaranîna van peyvên di edebîyata klasîk de hevpar e û ev tiştekî asayî ye.

Ev xezelek tesewifi û lirîk e. Pertew ev xezel mîna ya resen (Azerî) wergerandiye Kurmancî; bi heman serwa, paşserwa û kêşa erûzê ve mîna ya resen wergerandiye.

Ev werger me ji tiştekî din jî agahdar dike, ew jî ev e ku Pertew di dema xwe de helbestkar û edebîyatên berîya dewra xwe yê gelên cîranan jî şopandiye û ji wan agahdar bûye. Em ji wergerê têdigihêjin ku Pertew bi zimanê Tirkî (devok an jî zaraveya Azerî) jî zanibûye.

Herweha ev helbest têkilîya di navbera edebîyata Tirkî û Kurdî de jî hinekî li ber çavan radixîne û em pê dizanin ku hinek berhemên Tirkî di mîrekiyên Kurd de jî tê dîtin ku yek ji wan jî dîwana Fuzûlî ye.

Çavkanî

- Adak, A. (2014). *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasîk*, (Çapa Duyem). Stenbol: Weşanên Nûbihar.
- Adak, A. (2015). Li Gorî Serdemên Tarîxî Têkiliyên di Navbera Edebiyatên Kurdî û Tirkî yên Klasîk de. *Sempozyûma Edebiyata Berawirdî- Ji Duh Heta Îro di Edebiyatên Tirkî û Kurdî de Texeyulên Nasnameyî*. Mêrdîn: Weşanên Mardîn Artukluyê, (r. 75-110).
- Akyüz, K., Beken, S., Yüksel, S. & Cunbur, M. (1958). *Fuzûlî Türkçe Divan*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Alkan, A. T. (2010). Mimar Sinan'ın Ermeniliğine Dair. *Aksiyon Dergisi*. (Gihandina Dawî: 25.12.2015), <http://ahmetturanalkan.com/yazi/mimar-sinanin-ermeniligine-dair/>
- Amêdî, S. B. (1978). *Pertew Begê Hekarî Dîwan*. Komara Îraqê, Bexdad: Wezaretê Rewsenbîrî û Hunerê, Çapxaneyê Dar-ul Huriyetê.
- Amêdî, S. B. (1991). *Pertew Begê Hekarî Dîwan*. Zeynelabidîn Zinar (Wergerandina ji tîpên Ere-

bî). Tyskland/Bonn: Weşanên Rewşen.

Arya, R. (2003). **Çend** Gotin li ser Wergerê. *Kovara Kevan (Çapa Yekem)*. Stenbol: Weşanên sî (h. 6, r. 35-37).

Bıçkıcı, T. (2016). Çeviri Kuramı Işığında Edebi Çeviri Eleştirisi. *Akademik Sosyal Araştırmaları Dergisi*. (Yıl: 4, Sayı: 24, r. 373-383).

Cizîrî, M. (2013). *Dîwan*. (Çapa Sêyem). (Selman Dilovan Amd.). İstanbul: Weşanên Nûbihar.

Çelebî, E. (1965). *Evlîya Çelebî Seyahatnamesi* (cilt:3-4). İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Demir, Y. (2019). *Dîwana Namî (Fehmî Begê Pêçarî): "Meğmuru 'd-Dewawîn" Metn û Lêkolîn*. Mêrdîn: Teza Lîsansa Bilind a **Çapnebûyî**, Zanîngeha Mardîn Artukluyê, Enstîtuya Zimanên Zindî yên li Tirkîyeyê, **Şaxa** Makezanista Ziman û Çanda Kurdî.

Develioğlu, F. (2003). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Yayınları.

Durmuş, İ.(2000). İntihal. İslam Ansiklopedisi. (22. Cilt, r. 347-350). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Fuzûlî, *Dîwan* (Tirkîya Osmanî), Nusxeya Fotokopî ya Destxetê: <https://sufiworld.com/divan-i-fuzuli> (Gihandina Dawî: 05.02.2021)

Fuzûlî, *Dîwan û Beng û Bade* (Tirkîya Osmanî), Nusxeya Fotokopî ya Destxetê: <https://sufiworld.com/divan-i-fuzuli-kitab-i-beng-u-bade> (Gihandina Dawî: 05.02.2021)

Fuzûlî. (2014). *Fuzûlî Türkçe Divanı* (2. Baskı). İsmail Parlatır (Yayına hazırlayan). Ankara: Akçağ yayınları.

Gündoğdu, M. (2004). Çeviride Kuram-Uygulama İlikisi. *Uluslararası IV. Dil, Yazın ve Deyişbilim Sempozyumu Bildirileri*. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi yay. (r. 93-101).

Hekkarî, P. B. (2006). *Dîwana Perto Begê Hekkarî*. Tehsîn İbrahim Doskî (Amd.), (Bi herfên Erebbî), Duhok: Weşanxana Spîrêz.

Hekkarî. P. B. (1945). *Dîwana Pertew Begê Hekkarî*, (Nusxeya Destxet a Kemal Badıllı).

Hekkarî. P. B. (2011). *Dîwana Pertew Begê Hekkarî* (Çapa yekem). Tehsîn İbrahim Doskî, (Amd.), (Latînzekirin: M. Xalid Sadîni-İhsan Guzerêşî). İstanbul: Weşanên Nûbihar.

İlmî, M. E. (2012). *Dîwana Mela 'Elî 'İlmî (Zila), Jiyan, Berhem û Helbestên Wî*. Necatê Zivingî (Amd.), İstanbul: Weşanên Banga Heq, 2012.

İpekten, H. (2013). *Fuzûlî Hayatı Sanatı ve Eserleri*, (10. Baskı). Ankara: Akçağ yayınları, 2013.

Kanar, M. (2015). *Fuzûlî Dîvanı* (1. Baskı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Kaplan, H. (2017). Divan Edebiyatında İntihal: Alıntı mı Çalıntı mı?, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (Yıl: 5, Sayı: 40, r. 39-98).

Kaplan, Ü. (2007). *Divan Şiirinde Tasavvuf*, Ankara, Birleşik Yayınları.

Karahan, A. (1989). *Fuzûlî Muhiti, Hayatı ve Şahsiyeti*. (İkinci Baskı). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Başbakanlık Basımevi.

Karataş, T. (2005). 'İntihal' Terimi Etrafında Bazı Tesbitler. *Hece Dergisi*. Ankara: (hej. 107, r. 65-68).

Keyfî, "Gazel", *Tercüman-i Hakikat Gazetesi*, no: 969, r. 2, 18 Şevval 1298 (13ê îlona 1881ê).

Keyfî, "Cevabnamî Manzûm", *Tercüman-i Hakikat Gazetesî*, no 974, r. 3, 25 Şevval 1298 (19ê îlona 1881ê).

Kızıllhan, R. (2001). Tarihte Çeviri. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Ankara: (41, 1, r. 37-68).

Köksal, M. F. (2018). *Sana Benzer Güzel Olmaz Divan Şiirinde Nazire*. İstanbul Büyüyen Ay yayınları.

Kudret, C. (1985). *Divan Şiirinde Üç Büyükle-1 Fuzuli*, İstanbul: İnkilap Kitapevi.

Kurdî, M.B. (2010), *Dîwana Kurdî*, Mihemed Mistefa Hemebor (Amd), Hewlêr: Weşanxaneya Aras.

Kurdo, Q. (1992). *Tarîxa Edebyeta Kurdi*. Ankara: Özge Yayınları.

Kurnaz, C. & Çeltik H. (2011). *Divan Şiiri Şekil Bilgisi*, İstanbul: H Yayınları.

Macit, M., Ceylan Ö. & Yılmaz. O. (2015). *Klasik Dönem Osmanlı Nazmı*. İstanbul: Kesit yayınları.

Mengi, M. (2016). *Eski Türk Edebiyatı Tarihi*. (23. Baskı). Ankara: Akçağ yayınları.

Mevlevî, T. (1994). *Edebiyat Lügati*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Mewlewî, A. (1966), *Dîwana Mewlewî*, Mela Ebdulkerîm Muderîz (Amd), Senendec: Weşanxaneya Kurdistan.

Nebez, J. (2013). Wergerandin Huner e. *Kovara W*. (h. 45, Rêbendan-Reşemî).

Özgül, M. K. (2005). İntihâlden Çalıntıya, İntikalden Alıntıya. *Hece Dergisi*. Ankara: (hej.7, r. 52-64).

Pala, İ. (2007). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. (15. Baskı). İstanbul: Kapı Yayınları.

Rûhanî, B.M. (2017). *Kürt Meşhurları Tarihi*, Hüseyin Siyabend (Edt). İstanbul: Hivda Yayınları.

Sağnıç, F. H. (2002). *Dîroka Wêjeya Kurdî*. Stenbolê: Enstîtuya Kurdî ya Stenbol.

Saraç, A.E. (2018). *Fuzulî'nin Farsça ve Türkçe Gazellerinin Aruz ve Kafiye Bakımından İncelenmesi* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı.

Saraç, Y. (2013). *Klâsik Edebiyat Bilgisi; Belagat*, İstanbul: Gökkuşbu Yayınları.

Sucu, N. (2006). Eski Türk Edebiyatında Tercüme Geleneği. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. (r. 125-148).

Tarlan, N. (2013). *Fuzulî Divanı Şerhi* (7. Baskı). Ankara: Akçağ yayınları.

Tek, A. (2018). *Hâmisiz Şâir Babasız Metin Mem û Zîn ve Osmanlıca Çevirileri Üzerine Bir İnceleme*. İstanbul: Nûbihar Yayınları.

Temo, S. (2016). Fuzulî'nin Kürtçe Şiirleri. *Gazete Duvar*. <http://www.gazeteduvar.com.tr/kitap/2016/12/01/fuzulinin-kurtce-siirleri/> (Gihandina dawî: 20.01.2017).

Tosun, N. (2005). Yazar Taklidi. *Hece Dergisi*. Ankara: (hej. 107, r. 86-90).

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi. (1981). İstanbul: Dergâh Yayınları, (cilt: 4).

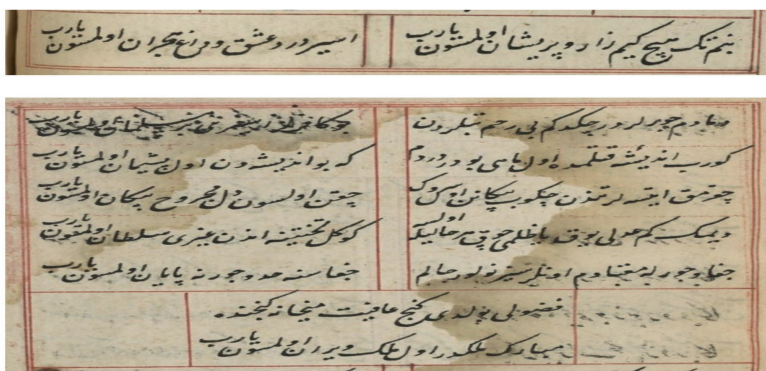
Veroj, S. (2014). Ji Dîwana Fuzulî Ber Bi Nasnameya Wî Ve. *Kürt Tarihi*, İstanbul. (hej.12 r. 44-49).

Veroj, S. (2017). *Abdurehman Nacîm –Edîb, Şair, Perwerdekar, Hiqûqnas-*. Stenbol: İsmail, Beşikçi Vakfı Yayınları.

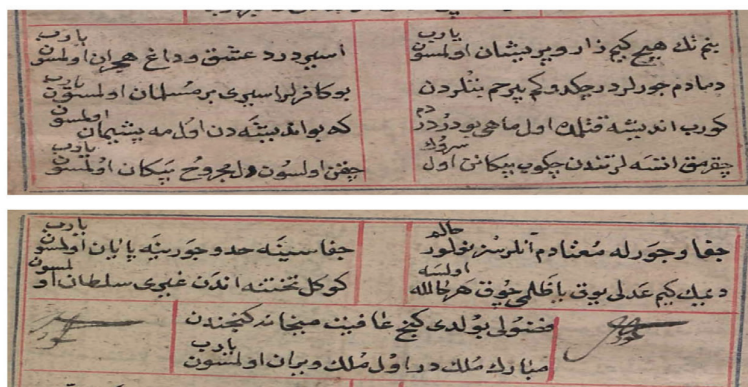
Yûsif, E. (2012). *Dîwana Kurmancî Şairên Klasîk ên Kurd*. (Latînezekirin: Ziya Avcı), Stenbol: Weşanên Diwan.

Yüksel, M. S. (1972). Sohbetü'l-Esmar Fuzûlî'nin Değildir. *Türkoloji Dergisi*, (Cilt: 4, Sayı:1, r. 115-136).

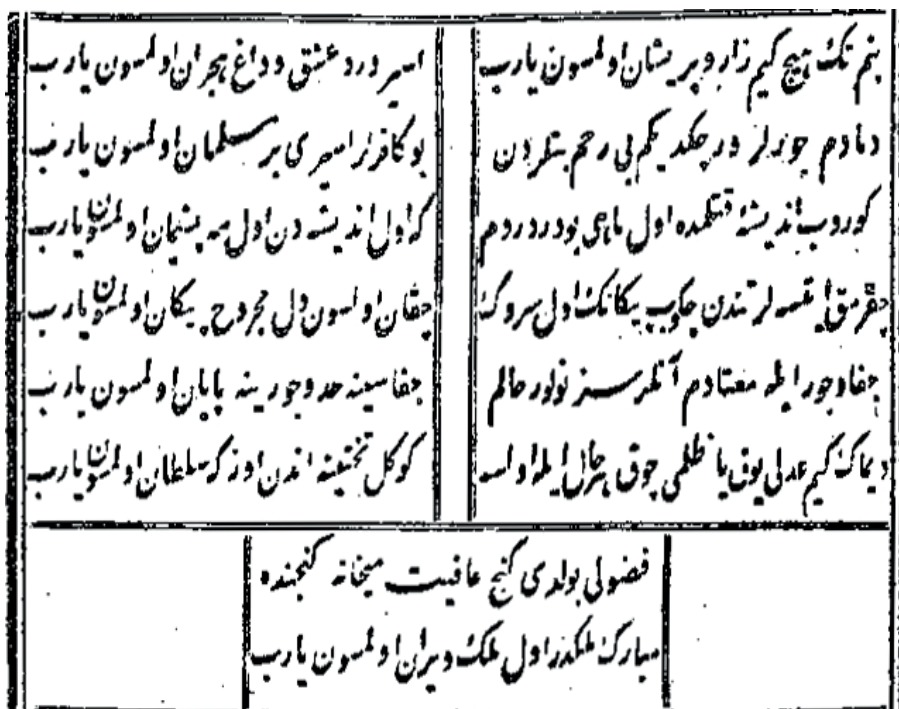
Pêvek-I: Destxeta xezela Fuzûlî ya “Ya Reb”ê. (Nusxe: Qudbeddîn el Kirmanî, r. 37-38)

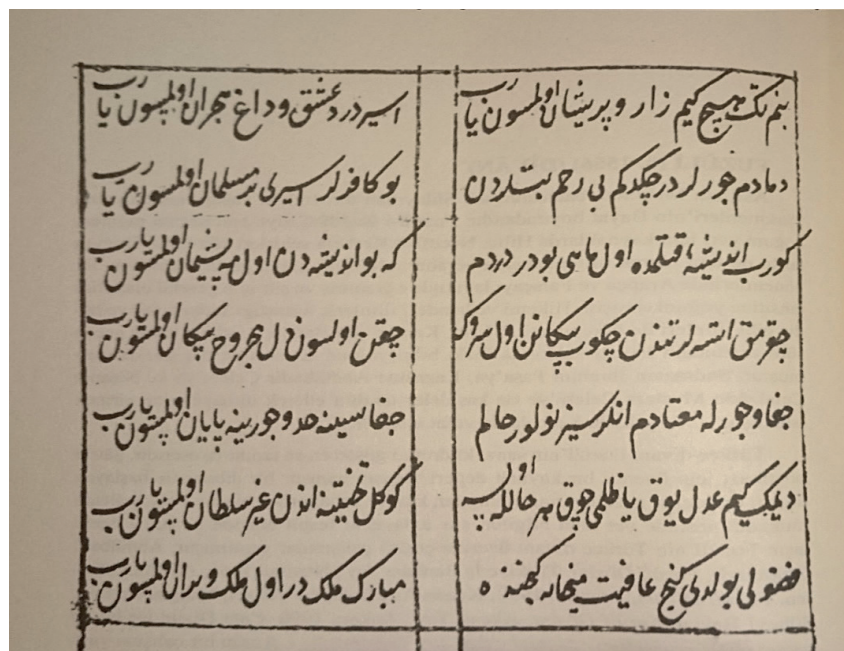
Pêvek-II: Destxeta xezela Fuzûlî ya “Ya Reb”ê, (Nusxe: Mustensîx Nediya, r. 18-19).

Pêvek-III: Destxeta xezela Fuzûlî ya “Ya Reb”ê, (İpekten, 2013:253).

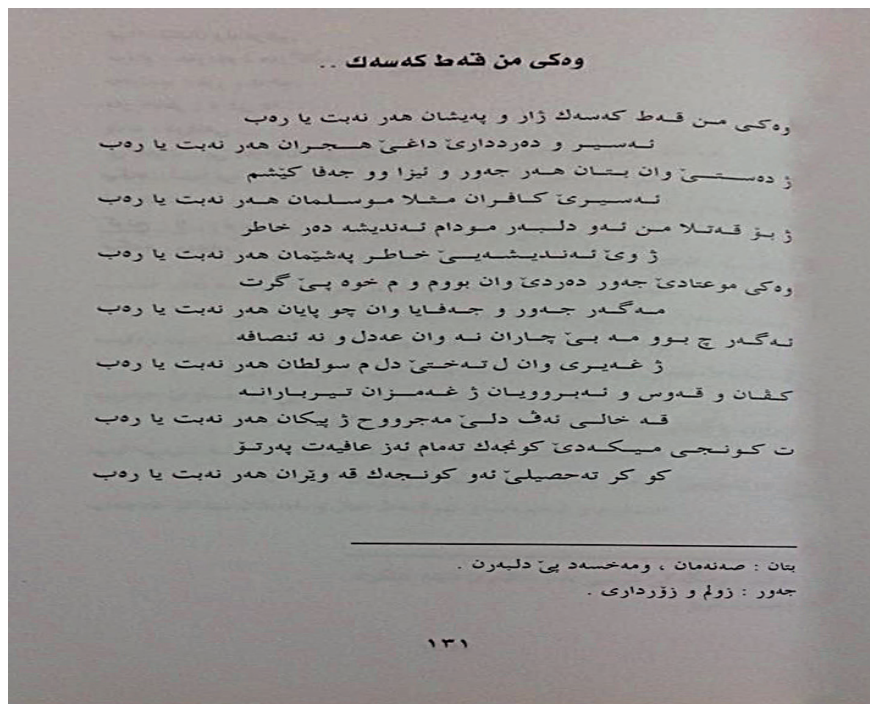
Pêvek-IV: Destxeta xezela Fuzûli ya “Ya Reb”ê. (Macit, Ceylan & Yılmaz, 2015:226).

Pêvek-VII: *Xezela Pertew ya "Ya Reb"*, (Hekkarî, 2006:131).

Cengiz, E. (2021). Siirt Arapçasında Kullanılan Atasözleri ve Deyimlerde Dini Motifler, The Journal of Mesopotamian Studies, 6 (1), 129-143 DOI: 10.35859/jms.2021.829321.

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Article Type/Makale Türü: Research Article /
Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 03.03.2021
Accepted / Makale Kabul Tarihi: 19.03.2021
Doi: 10.35859/jms.2021.829321

SIİRT ARAPÇASINDA KULLANILAN ATASÖZLERİ VE DEYİMLERDE DİNİ MOTİFLER*

Emin CENGİZ

Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İlahiyat
Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı
/ Assistant Professor Dr., Şırnak University,
Faculty of Divinity, Department of Arabic
Language and Rhetoric, fatih-emin@hotmail.
com, <https://orcid.org/0000-0001-5109-1342>

Özet

Dil ile kültür arasında sıkı bir ilişki vardır. Zira her toplum tarih ve kültürünü kendi dilinde yaşatır ve gelecek kuşaklara aktarır. Tarihi süreç içerisinde geniş bir toplumsal mutabakatla oluşup bütünlüğünü büyük oranda koruyan atasözleri de dil sisteminin en işlek unsurlarındandır. Nitekim atasözleri arkeolojik araştırmalarda elde edilen bulgular gibi bir toplumun dini, tarihi ve kültürü hakkında son derece önemli bilgiler sunar. Bir toplumun dini yapısı o toplumun başta dili olmak üzere kültürünü, düşünce yapısını, dünya görüşünü ve yaşam tarzını etkileyen önemli bir faktördür. Aynı şekilde bir toplumun dili, başta din

* Bu çalışma, 10-12 Haziran 2019 tarihinde İKSAD tarafından Siirt'te düzenlenen ISPEC Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Kongresi'nde yazar tarafından sunulan "Siirt Arapça Dialektinde Kullanılan Atasözlerinde Dini Motifler" adlı bildirinin genişletilerek makaleye dönüştürülmüş halidir.

olmak üzere o toplumun kültür ve düşünce yapısının doğal bir ifade ediş biçimidir. Toplumların değer yargıları hakkında bilgi edinebilmek için kültürün önemli bir parçası olan atasözleri ve deyimleri incelemek isabetli bir yöntemdir. Çünkü bunlar bir yönüyle toplumların kültürel biyografileri sayılırlar. Siirt Arapça diyalektinde kullanılan atasözleri ve deyimler dikkatli bir şekilde incelendiğinde, din olgusunun bu edebi mahsuller üzerinde önemli bir etkisinin olduğu görülecektir. Bu tesirin sonucu olarak lehçedeki atasözleri ve deyimlerde Kur'ân, tefsir ve hadis kültürüne dair dini motifler yoğun bir şekilde yer almıştır. Atasözleri ve deyimlere, kültürlerin veciz bir şekilde ifade edilmiş biçimi olarak yaklaşıldığında, bu edebi ürünlerde o kültürü meydana getiren bütün unsurların izlerini bulmak mümkün olacaktır. Bu noktadan hareketle ilgili çalışmada Siirt merkez ile Rıstâk bölgesinde yaşayan Arap asıllı vatandaşlar tarafından konuşulan Arapça diyalektindeki atasözleri ve deyimlerde yer alan dini motifler incelenmiştir. Böylece yörede yaşayan Arapların inanç yapılarının dillerine ne ölçüde tesir ettiği ortaya konmaya çalışılmıştır. Ayrıca atasözlerinden yola çıkılarak Siirtli Arapların inanç yapıları ve dini bilgi birikimleri hakkında ipuçları aranmıştır. Sonuç olarak Siirtli Arapların kullandıkları atasözleri ve deyimlerde inanç yapıları ve din kültürlerine dair önemli tespitlerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arap dili, din, Kur'ân, tefsir, hadis, Siirt Arapçası, atasözü, Rıstâk, Tillo.

Religious Motifs Used in Proverbs and Idioms of Siirt Arabic Dialect

Abstract

There is a strong relationship between language and culture. Because every society preserves its history and culture in its own language and transfers it to the future generations. The proverbs that have been formed in the historical process with a wide consensus and which protect the integrity of the language are among the busiest elements of the system. As a matter of fact, the proverbs provide very important information about the religion, history and culture of a certain society, as the findings of archaeological research. The religious structure of a society is an important factor that affects its culture, thought structure, worldview and lifestyle, especially its language. In the same way, the language of a society, especially religion, is a natural expression of the culture and thought structure of that society. Therefore, it is prudent to examine the proverbs that are an important part of culture in order to learn about the values of society. Because in one aspect, proverbs are considered cultural biographies of societies. When the proverbs used in Siirt Arabic dialect are examined carefully, it will be seen that the phenomenon of religion has an important influence on these literary crops. As a result of this influence, religious resources such as the Qur'an, Hadith and Tafsir were extensively included in the proverbs in the dialect. When the proverbs are approached as a way of expressing cultures in a succinctly manner, it will be possible to find the traces of all the elements that make up that culture in these literary products. Therefore, in this study, religious motifs in the proverbs of Arabic dialect, spoken by the Turkish citizens of Arabic origin living in the Siirt Center and Ristaq region, were discussed. Thus, the language of the beliefs structures of the Arabs living in this region has been tried to be revealed to the extent. In addition, based on the proverbs of the Siirt Arab faith structures and religious knowledge about the clues were sought. As a result, the proverbs used by Siirt Arabs have found important information about faith structures and religious cultures.

Keywords: Arabic language, religion, Qoran, tafsir, hadith, Siirt Arabic, proverbs, Ristak, Tillo.

Extended Abstract

There is a close relationship between language, a means of communication, and culture, complementary each other. Every society's common culture of which has created in the historical process sustains in its own language and hands down the future generations. For centuries, proverbs, which have developed a wide social conformity and conserved its unity to a great extent, are among the most functional elements of the language system. In fact, proverbs provide extremely important information about the religion, history and a society's socio-culture, like the findings obtained in archaeological searches. It is possible to find traces of the societies' common past in proverbs that they have handed down from generation to generation.

A society's religious structure is an important agent affecting the language, culture, mindset, worldview and lifestyle of that society. Similarly, particularly religion, a society's language is a natural expression of the culture and mindset of that society. It is an exact method to analyze the proverbs, an important part of the culture, in order to get information about the societies' value judgements. Because proverbs have the characteristic of the societies' cultural biographies in a way.

This work has mentioned religious motifs in proverbs used in Syria and especially Turkey's border with Iraq, one of the Southeastern Anatolia Arab-speaking provinces and regions in the Siirt Arabic dialect. Even though Siirt Arabic has managed to survive for centuries, it is devoid of written culture and based entirely on oral culture, it has undergone significant changes from the point of both sound and structure. Indeed, it has been highly influenced by Kurdish, Turkish and Armenian languages spoken in the region and received many borrowed sounds, words and structures from these languages. All same time, Siirt Arabic has the most characteristic features of old Arabic dialects and fluent Arabic. It also tries to adapt its own rules and the language material being taken from the the societies' languages being in communication with.

Especially when the proverbs being used in the Siirt Arabic dialect are analyzed carefully, it will be seen that the religion's phenomenon has an important effect upon many literary works. In consequence of this influence, religious motifs concerning the Qur'an, tafsir and hadith culture have been heavily mentioned in the proverbs in the dialect. When the proverbs are seen as a succinct way of expressing cultures, it will be possible to find the traces of all the elements making up that culture in these literary works. Moreover, the clues have been sought about the Siirt Arabs' belief structures and religious knowledge based on proverbs. As a result, the important detections have been made about the belief structures and religious cultures in the proverbs used by the Siirt Arabs. It is seen that the religion agent affects the dialect in all aspects. In fact, it is possible to say that the most resistant word beings resisting time and deformation are religious works.

In recent years, it is known that especially native linguists and researchers have made efforts to compile the Siirt Arabic's vocabulary. One of the study's most important objectives is to compile, record and preserve the proverbs, one of the dialect's most important language assets, spoken in the region and faced with the danger of disappearance due to the lack of a written system yet. Nevertheless, analyzing the parameters having contributed to the formation of this verbal culture and played

a role in its shaping will provide important clues about many social, political and religious structures being the word's projections.

The detections having been made in this study; One-to-one interviews held in the region where Siirt Arabic is spoken have consisted of data collected in the light of field research and written and visual data. Also, the fact that the dialect, the subject of the study, known by the researcher and that the region is dominated by the various settlements' languages has supplied the opportunity to benefit from his own experience and knowledge in this field.

The most important element keeping Siirt Arabic dialect alive is its oral culture. Likewise, this language not having a written system has been handed down verbally from generation to generation for centuries. Undoubtedly, proverbs are one of the oral culture's most important products. The Siirt Arabic has rich vocabulary in view of proverbs. Not only do these proverbs reflect the customs and traditions, customs and traditions, world's views and the local people's life perspective, but they also give important clues about their structures' belief, religious culture and accumulation.

In the proverbs handled in this study, especially the Quran and hadith culture, Allah, prophets, companions, halal-haram, reward-sin, ablution, alms, the throne, tribune, doomsday, belief in the hereafter, resurrection, destiny, sustenance, trust have been observed and that many religious motifs and understandings such as greetings and religious holidays have been discussed. Each of these concepts has brought a different dimension to the sentence in which it is included and determined the meaning of the proverb aforesaid. From this point of view, it is possible to say that the Siirt Arabs have a strong belief and a rich religious culture accumulation. It is understood that these characteristics have been reflected upon their language and oral culture. Furthermore, the religious motifs found in these aforesaid proverbs show us that these were derived during the Islamic period. It is understood that proverbs with intense meanings are told for various purposes such as advice, recommendation, avoidance and warning, and that religious references are used a lot in accordance with these goals. The fact that being analyzed the proverbs in Siirt Arabic from the point of philological, sociological, psychological history are very important in view of detecting the dialect's socio-cultural projection.

Giriş

Sözlükte; benzerlik, delil, hüccet, bir şeyin vasfedilmesi anlamına gelen mesel kelimesi; ıstılahta ise herkes tarafından kabul görüp yayılan ve meşhur olan sözdür (İbn Manzur, ty: C. 4: 4133,4134). Bu sözlerin konuşma esnasında yeri geldikçe kullanılmasına darb-ı mesel denir. Mesel sözcüğünün çoğulu ise emsaldir. Türkçede bu tür söz varlıkları atasözü şeklinde karşılık bulmuştur (Yılmaz, 1996: 139). Atasözü; tarihi süreç içerisinde ataların gözlem, deneyim ve çıkarımları neticesinde elde ettikleri kanaatleri ve vardıkları sonuçları oldukça veciz bir üslupla ve genellikle öğüt verici bir niteliği olan, zamanla sözlü kültür içerisinde son şeklini alan ve kalıplaşarak asırlar boyunca aktarılan anonim türü sözlerdir (Köklügiller, 1974: 15). İlk defa ne zaman ortaya çıktıkları ve kimin tarafından üretildikleri bilinmeyen atasözleri, sosyal yapıya, değer yargılarına, bölgeye, dilin gelişimine, medeniyete ve ağız özelliklerine göre şekillenmiştir. Bu atasözleri bazen güldürmekte, bazen düşündürmekte, bazen de öğüt veya tahzir yoluyla toplumun bireylerini bilgilendirmektedir. Toplumsal olaylar, doğa olayları,

törelere, gelenek ve görenekler ile din ve felsefeler atasözlerine sık sık konu olmuştur. Bu anlamda dini motiflerin atasözlerinde yoğun olarak görülmesi doğal bir durumdur. Çünkü din, insan ve toplum hayatında son derece önemli bir yer tutmaktadır (Alkayış, 2009: 287,288).

Bu çalışma; Türkiye'nin özellikle Suriye ve Irak sınırlarına yakın illerinde ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde konuşulan Arap diyalektlerinden birisi olan Siirt Arapçasında kullanılan atasözlerindeki dini motifleri konu edinmiştir. Bu dili, Siirt il merkezi ile Rıstâq¹ bölgesi olarak bilinen Sînép (Çatılı köyü), Fîrsef (Dereyamaç köyü), Halenzé (Siirt'e bağlı Bağtepe mahallesi), Tôm (İkizbağlar köyü) ve Fîskén Doluharman köyü'de yaşayan Arap asıllı veya sonradan Araplaşmış insanlar konuşmaktadır. Söz konusu çalışma, yöre halkının dil ve düşünce yapısına dair önemli bilgiler sunacağı gibi onların inanç yapılarına da ışık tutacaktır. Çalışmanın en önemli hedeflerinden birisi de bölgede konuşulan ve henüz bir yazılı sistemi olmadığı için yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan söz konusu lehçenin en önemli dil varlıklarından olan atasözlerinin derlenerek kayıt altına alınmasını ve muhafaza edilmesini sağlamaktır. Son yıllarda özellikle yerli dilbilimci ve araştırmacıların Siirt Arapçasının sahip olduğu söz varlığını derlenme yönünde çabalarının olduğu görülmektedir. Ancak bu sözel kültürün oluşmasında katkı sağlayan ve şekillenmesinde rol oynayan parametrelerin de incelenmesi, sözün iz düşümü olan pek çok sosyal, siyasi ve dini yapıyla ilgili önemli ip uçları sunacaktır.

Siirt Arapçası, asırlar boyunca yazılı kültürden yoksun bir şekilde tamamen sözlü kültüre dayanarak varlığını sürdürmeyi başarmış olsa da bu süreçte hem ses hem yapı anlamında önemli birtakım değişimlere uğramıştır. Nitekim bölgede konuşulan Kürtçe, Türkçe ve Ermenice gibi dillerden oldukça etkilenmiş, bu dillerden pek çok ödünç ses, kelime ve yapı almıştır (Bituna, 2016: 11-12). Bu diyalektin ele alınacağı söz konusu çalışmada Arap alfabesinin yanında Latin harfleri de kullanılmıştır. Ayrıca Arapçayı latinize ederken Latin alfabesine birtakım transkripsiyon işaretleri eklenmiştir. Aşağıdaki tabloda bu çalışmada Siirt Arapça diyalekti için kullanılan alfabe ve transkripsiyon sisteminin ayrıntıları verilmiştir.

Sesli harfler:

آ : Â/â, Ê/ê	إ : Î/i	أ : Ô/ô
ا : A/a, E/e	إ : Î/i	أ : U/u

Sessiz harfler:

خ : H/h	ح : H/h	ج : C/c	ث : F/f	ت : T/t	ب : B/b	ء : '
ص : S/s	ش : Ş/ş	س : S/s	ز : Z/z	ر : R/r	ذ : W/w	د : D/d
ق : K/k	ف : F/f	غ : Ğ/ğ	ع : '	ظ : W/w	ط : T7t	ض : W/w
ي : Y/y	و : V/v	ه : H/h	ن : N7n	م : M/m	ل : L/l	ك : K/k

İlave Edilen Harfler

چ : Ç/ç	گ : G/g	وا : O/o	پ : P/p	ز : J/j
---------	---------	----------	---------	---------

1 Farsçadaki رسته kelimesinden Arapçaya geçmiş olan Rıstâq (رستاق), sözlükte siyahlık esmerlik veya birbirine yakın yerleşim yerleri ve otlaklar anlamına gelmektedir. Bk. (İbn Manzur, ty: C. 3, s. 1635,1640).

Bu yazım sisteminin yanı sıra Siirt Arapçasının ses yapısında, Latin alfabesinde bulunmayan é ve í gibi sesler de bulunmaktadır. Resmi Arapçada bulunmayan ve “gevrek e” diye tabir edilen (é) harfi, e ile i arasındaki imâleli sesi ifade eder. Örneğin *sené* (yıl), *kasabé* (ciğer) ve *şüşé* (şişe) gibi kelimelerin telaffuzunda görüldüğü gibi genellikle müenneslik te (é)’sinin karşılığı olarak kullanılır. Siirt Arapçasına has bir ses olan í harfi ise e, i ve u seslerinin karışımından çıkan bir ses olup genellikle resmi Arapçadaki i (kesra) sesinin değişime uğramasıyla oluşmuştur. Bu ses, Siirt Arapçasında oldukça fazla kullanılmaktadır. Örneğin *sitté* (altı), *mincél* (keser), *fitné* (fitne) gibi kelimelerde bu sesin kullanıldığı görülmektedir (Cengiz, 2018b: 703).

Bu çalışmada yapılan tespitler; Siirt Arapçasının konuşulduğu bölgede yapılan birebir mülakatlar, saha araştırması ile yazılı ve görsel veriler ışığında toplanan verilerden oluşmaktadır.² Siirt Arapçasının konuşulduğu yörede yapılan saha araştırması ve mülakatlar neticesinde toplanan bazı atasözlerindeki birtakım dini referanslar incelemeye tabi tutulmuştur.

Yine çalışmanın konusu olan lehçenin araştırmacı tarafından biliniyor olması ve bölgenin çeşitli yerleşim yerlerinin dillerine hâkim olması, bu konuda kendi deneyim ve birikiminden yararlanma imkânı sağlamıştır.

Çalışmada ele alınan atasözleri, önce Siirt yöresinde söylendiği şekliyle ve Arapça harflerle verilecek, ardından çalışmanın başında gösterilen transkripsiyon sistemine göre latinize edilip Türkçe tercüme ve ilgili açıklamalara yer verilecektir.

1. Araplarda Atasözleri

İnsanlık tarihiyle birlikte her toplumda din olgusuna rastlanıldığı gibi (Freyer, 2013: 53,54) kültürün ayrılmaz bir parçası olan atasözlerine de rastlanabilmektedir. Bu anlamda sosyal kalıtın tümü olarak değerlendirilen kültür ile ona doğrudan etki eden din arasında bir kopukluk düşünülemez (Akbaş, 2020: 1303). Bununla birlikte her dilde bulunan atasözlerinin oranı, sayısı veya işlevi farklıdır. Doğu milletlerinin Batılılar’a göre daha çok mesel ve hikmetlere sahip oldukları savunulmaktadır. Zira; Doğu toplumlarının dillerindeki atasözlerine dair söz varlığı çoğunlukla bu toplumlarda ortaya çıkıp yayılan semavî dinlerin ve ilahi kitapların, peygamberlerin söz, vasiyet ve hikmetlerine dayanmaktadır. Özdeyişler Araplarda daha yoğun olarak kullanılmaktadır (Durmuş, 2004: 294).

Câhiliye dönemindeki meseller büyük bir edebi değer taşımakta ve bu dönemden zamanımıza intikal etmiş Arap nesrinin en güvenilir kısmını oluşturmaktadır. Ebû ‘Ubeyd el-Kasım b. Sellâm (ö. 224/838), Arap atasözlerini derlediği *Kitâbu’l-Emsâl* adlı eserinde, meselin Arapların hem Câhiliye hem İslam dönemindeki hikmeti olduğunu ifade etmektedir (Ebû ‘Ubeyd, 1980: 34). Bu ifadeden Arapların İslam öncesi dönemde de pek çok hikmetli söz ve mesele sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ancak İslami dönemde Arap mesellerinin teması dini bir hüviyet kazanmıştır. Bu bağlamda atasözleri, geçmişte olduğu kadar günümüzde de toplumlara yol gösteren bir ışık, bir fikir ve düşünce dağarcığı olmuştur (İpek, 2014: 188).

² Söz konusu mülakatların yeri, zamanı ve kimlerle yapıldığına dair ayrıntılı bilgi için çalışmanın sonuna eklenen Tablo 1 ve Tablo 2’ye bakınız.

Arap dilinde ayet ve hadis gibi dini kaynaklara dayanan çok sayıda mesel bulunduğu gibi başta Hz. Ali olmak üzere ilk dört halife, İbn Abbas, İbn Mes'ûd ve Hasan-ı Basrî gibi sahâbe ve tâbiîne ait mesel halini almış hikmetli sözler de bulunmaktadır (Durmuş, 2004: 294). Zaman içerisinde dünyanın çeşitli coğrafyalarında yaşayan Müslüman Arapların konuşmalarında bu hikmetli sözlerin kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca günlük konuşmalarında başta Kur'ân ve hadis olmak üzere çeşitli dini kaynakların metinlerinden ya lafzen iktibaslarla bulunmuş veya bu kaynaklardan ilham alarak mana olarak örtüşen atasözleri türetmişlerdir. Bu tür söz varlıklarına Siirt Arap diyalektinde bol miktarda rastlanmaktadır.

2. Siirt Arapçasının Atasözleri ve Deyimlerinde Dini Motifler

Arap atasözleri genellikle pek çok Arap toplumu tarafından yaygın olarak bilinip kullanılıyor olmakla birlikte bunlardan bazıları yalnız bir yörede tanınıp anlaşılan meseller olmuştur (Durmuş, 2004: 294). Siirt Araplarının kullandıkları atasözleri de kendilerine has birtakım özellikleri olan ve çok dar bir bölgede bilinen karakteristik ürünlerdir.

Siirt merkez ve Rıstâk bölgesinde yaşayan Arapların sözlü kültür anlamında zengin bir dağarcıkları vardır. Siirtli Arapların sahip olduğu sözlü kültür ürünleri arasında hikâye, masal, bilmece, tekerleme, şarkı, türkü, ninni, mâni, ağıt, kaside ve deyimler gibi çok çeşitli edebi unsurlardan söz etmek mümkündür. Ancak şüphesiz bunların başında atasözleri gelmektedir. Sözlü gelenekte inşa edilmiş ve şifahi olarak nesilden nesile aktarılmış olan bu söz varlıkları lehçeyi ayakta tutan en önemli faktörlerden biri olmuştur. Zira bu söz varlıkları asırlar boyunca bozulmadan bir kalıp halinde nesilden nesile aktarılmıştır. Bu sayede Siirt Arapçasının kelime hazinesi, karakteristik özelliği ve fonetik yapısı bozulmadan günümüze kadar ulaşabilmiştir (Cengiz 2019: 78).

Aşağıda Siirt Arapçasının bu zengin sözlü kültür hazinesinden dini tema içeren atasözlerinden örnekler verilecektir.

1) الله يموتني أو يحييني كما دعرف دوستي أو نيارى / *Alla î mevutnî û yihyîni, kê da'rof dost û neyêri* (Allah beni öldürüp diriltsin ki, dostumu ve düşmanımı tanıyayım.) (Mergen 2017: 17): Bu ifade çevredeki insanların gerçek yüzünü tanımak için söylenmektedir. Zira insanoğlu bazen kendisine karşı sergilenen tavırlardan insanların gerçek yüzünü göremeyebilir. Dolayısıyla bu ifade ile insanların gerçek yüzünün görülmesi temenni edilmektedir. Bu atasözü, aynı zamanda bir dua üslubuyla söylenmiştir. Ayrıca bu ifadelerde ölüm ve dirilme gibi dini temaların işlendiği de görülmektedir.

Söz konusu atasözünde dikkat çekici olan bir diğer husus ise Arapça olmayan *dost* (arkadaş) ve *neyêr* (düşman) kelimelerinin Arapça kurallara uyarlanarak dile adapte edilme çabasıdır. Bu iki kelimenin Arapça karşılıkları *صديق* / *sadîk* (arkadaş) ve *عدو* / *eduvv* (düşman) iken ilgili atasözünde Farsça ve Kürtçe kökenli kelimeler kullanılmıştır.³ Ayrıca bu iki yabancı kelimeye nisbet yâ'sı (ي) eklenerek Arapça dil kurallarına uyarlanmıştır. Doğrusu bu tür yabancı kelimeler Arapçaya o kadar uyum sağlıyor ki, bu dili konuşan insanlar bunların yabancı kelime olduklarını çoğu zaman fark etmiyor bile.

3 İlgili kelimelerin kökeni için bkz. (Hüsni, 1982: 267,764).

2) الله يقفل باب أو يفتح باب / *Alla yikfêl bēb û yifteh bēb* (Allah bir kapıyı kapatır, bir kapıyı açar.) (1. Mülakat, 2018): Zor durumda olan insanları teselli etmek için söylenen bu sözde her şeyin takdirinin Allah'a ait olduğu ve kötü günlerin geçici olduğu ifade edilmektedir. İşleri yolunda gitmeyen, bir çıkmaza giren kişinin karamsarlığa kapılmaması gerektiğini öğütlemektedir. Çünkü Allah rahmetini esirgemez. Zira bir ayeti kerimde yüce Allah şöyle buyurmaktadır: “قُلْ يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ أَسْرَفُوا عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ لَا تَقْنَطُوا مِن رَّحْمَةِ اللَّهِ” “De ki; Ey kendi aleyhlerine aşırıya giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümit kesmeyin.” (Zümer 39/53).

3) الله يحتي الإنجاس أفار لا ما في أوراس / *Alla yihtî incâs afar lé mâ fi awrâs* (Allah erikleri dişleri olmayan ağza verir.) (1. Mülakat, 2018): Bazı insanların beceriksizliklerinin yanında çok şanslı oluklarını ifade eden bir sözdür. Sahip oldukları imkanları değerlendiremeyen ve ellerine geçen fırsatları kaçıran kişiler için söylenir. Gençken iyi imkanlara sahip olmayıp yaşlandıktan sonra bazı fırsatlar yakalayan ancak bu defa da mevcut durumun bu fırsatları değerlendirme imkânı tanımadığı insanlar için söylenir.

4) الله كل قال قم أنا معك ما كل قال نم دصب في فمك / *Alla kil kēl kum enê me'ok, mâ kil kēl nem desib fi fimmok (fi meble'ok)* (Allah kalk seninleyim demiş; yat ağzına dökeyim dememiştir.) (2. Mülakat, 2018): Yüce Allah'ın çalışanlarla beraber olduğunu ifade eden bu söz, çalışmanın önemine vurgu yapmaktadır. Bu atasözünde tevekkülü yan gelip yatmak şeklinde anlayan insanların tavırları eleştirilmektedir.

5) الله مو يكمل على إنسان / *Alla môy kemmîle 'el insen* (Allah kimseye mükemmellik vermez.) (Mergen, 2017: 22): İnsanların hayatları boyunca mutlaka birtakım sorunlarla karşılaşacaklarını ifade eden bu söz, mükemmelliğin ancak Allah'a mahsus olduğuna vurgu yapmaktadır.

6) أمقص الله أوى من الوهب / *Imqas Alla uvé mun il-wehep* (Allah'ın makası altındandır.) (3. Mülakat, 2018): Bu atasöz, toplum tarafından pek fazla benimsenmeyen kişilerin başına kötü bir şey geldiğinde “oh oldu, iyi oldu” anlamında kullanıldığı gibi mazlum veya sevilen kişilerin iyi bir konuma gelmesiyle de söylenir. Kısaca bu atasözle Allah'ın adaletine ve her şeyi bir ölçü ve hikmetle takdir ettiğine vurgu yapılır (Mergen, 2017: 23,24).

Pek çok dilde altın, birçok işin kalitesini ve mükemmelliğini ifade etmek için kullanılan bir teşbih unsuru olmuştur. Örneğin Türkçede de “altın iğne” kaliteli bir terziliğe işaret ederken, “altın makas” da yetenekli bir berberi tasvir etmek için kullanılmaktadır. Söz konusu atasözünde yüce Allah'ın işleri ölçülü ve mükemmel bir şekilde taktir etmesi “altın makas” ile somutlaştırılmıştır. Kur'an'da yüce Allah'ın her şeyi bir ölçü ile yarattığını ifade eden bir ayet vardır: “إِنَّا كُلَّ شَيْءٍ خَلَقْنَاهُ بِقَدَرٍ” “Şüphesiz biz her şeyi belli bir ölçüye, düzene ve plana göre yarattık.” (Kamer 54/49). Dolayısıyla Siirt Arapçasında kullanılan ilgili atasözünün bu ve benzeri Kur'anî ifadelerden mülhem olduğu düşünülmektedir.

7) الله كل عرفت في الحية إثنيه كل حث إجرى في جوف / *Alla kil 'araf fil-heyÿe işniyé, kil hat icreye fi cevfe* (Allah yılanın ne olduğunu bilmiş ki, ayaklarını karnına koymuş.) (Mergen, 2017: 27): Geçimsiz insanların durumunu anlatmak için kullanılan bir atasözüdür. Bu tür insanların bazı işlerde başarısız olmasının veya önemli yerlere gelememesinin hikmeti yılan örneğiyle somutlaştırılmıştır.

Zira yılanın da insanlara zarar vermemesi için Allah tarafından ayakları karnına çekilerek yerde süründürüldüğü düşünülmektedir. Her ne kadar İsrâilî olarak değerlendirilse de tefsirlerde yılanın bu şekilde bir cezaya çarptırıldığına dair rivayetler yer almaktadır (Cengiz, 2018a: 133,134). Örneğin Endülüslü müfessir İbn Ebî Zemenîn (ö. 399/1008), فَأَزَلَّهُمَا الشَّيْطَانُ عَنْهَا “*Bunun üzerine şeytan, onları buldukları yerden kaydırıp çıkardı.*” (Bakara 2/36.) ayetinin tefsirinde şunları nakletmektedir: “*Yahyâ dedi ki, bize, İblis’in yılanı girip onlarla bu şekilde konuştuğu rivayet edildi. Allah, o âna kadar hayvanların en güzeli olan yılanı çirkinleştirdi ve ayaklarını karnına çekip yüz üstü süründürdü.*” (İbn Ebî Zemenîn, 2003: C.1, s. 23). Aynı şekilde bu rivayetin eṭ-Ṭaberî (ö. 310/923) gibi rivayet tefsiri müellifleri tarafından da nakledildiği görülmektedir (Taberî, 2000: C. 1: 526). Görüldüğü üzere Siirt Arapça diyalektindeki atasözlerinde bulunan bu tür ifadelerin tefsir kültüründeki rivayetlerle az veya çok bağdaşır tarafı bulunmaktadır. Bu atasözündeki manaya paralel olarak kişinin başına gelen musibetlerin kendi amellerinin neticesi olduğunu beyan eden başka bir ayeti kerime ise şöyledir:

وَمَا أَصَابَكُمْ مِنْ مُصِيبَةٍ فِيمَا كَسَبْتُمْ أَيْدِيكُمْ وَيَعْفُوا عَنْ كَثِيرٍ “*Başınıza gelen bir musibet, mutlaka ellerinizle yaptıklarınızdan dolayıdır. Ki Allah, yaptıklarınızın çoğunu da affediyor.*” (Şûrâ 42/30).

8) أَي شَيْلٍ فِي الْآيَةِ أَوْ إِي حَطَى فِي الْحَمْدِ / *Î şîle fi-l êyé û î hittâ fi-l hemd* (Ayetle alıp hamd ile koyuyor.) (Mergen, 2017: 44): Kur’ân-ı Kerîm, İslam dininin kutsal kitabıdır. Müslümanlar Kur’ân’a büyük önem ve hürmet gösterirler. Öyle ki, Kur’ân’a abdestsiz dokunmaz onu besmele ile kaldırır, öpüp başlarına koyarlar. Siirtli Araplar da dini mukaddesata karşı oldukça hassas davranırlar. Bu davranışları atasözlerine de yansımıştır. Söz konusu atasözü, bir kişiye veya bir nesneye karşı gösterilen yoğun muhabbet ve saygıyı ifade etmek için kullanılır. Örneğin Türkçedeki “el bebek, gül bebek” (Çotuksöken, 2004: 180) ifadesine yakın bir anlam taşımaktadır.

9) كِرْشَ هَلَلٍ أَوْ لَا أَلْفَ كِرْشَ حَرَامٍ / *Kırş helêl û lê elf kırş harâm* (Haramdan bin kuruş olacağına helalden bir kuruş olsun.): Helal kazancın önemine vurgu yapılan bu atasözünde insanın bir kuruş helal parayı bin kuruş haram paraya tercih etmesi gerektiği ifade edilmektedir. Dolayısıyla toplumun helal ve harama karşı hassasiyetinin atasözlerine de yansıdığı açıkça görülmektedir.

10) بَابِ شَرْقٍ أَوْ بَابِ غَرْبٍ أَوْ بَابِ سَلَامٍ عَلَيْكُمْ / *Bêb şark û bêb ğerb û bêb selêmun ‘eyleykom* (Bir o kapı, bir bu kapı, diğer kapı selamün aleyküm.) (Mergen, 2017: 57): Bu atasözü çok fazla dolaşan ve laf taşıyan insanlar için söylenir. Bu atasözünde de dini bir motif olan selamın lafzen yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla dini yaşayış ve söylemlerin söz konusu lehçenin söz varlığında kendine yer bulduğu görülmektedir.

11) رَاحَةَ الْمَجْنُونِ اللَّهُ إِي دَبَّرَ / *Râhit il-mecnûn Alla î debbire* (Delinin rahatını Allah sağlar.) (Mergen, 2017: 86): Bütün yaratılmışların olduğu gibi saf ve delilerin de rızkını ve ihtiyaçlarını Allah temin eder. Bu atasözünde yaratılan her canlının rızkının Allah tarafından gönderildiğine vurgu yapılmaktadır (İbn Âşûr, 1984: C. 12, s. 5). Kur’ân’da her canlının rızkının Allah’a ait olduğunu beyan eden ayetler vardır:

وَمَا مِنْ دَابَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا عَلَى اللَّهِ رِزْقُهَا “*Yeryüzünde rızkı Allah’a ait olmayan hiçbir canlı yoktur.*” (Hûd 11/6).

كَأَيِّنْ مِنْ دَابَّةٍ لَا تَحْمِلُ رِزْقَهَا اللَّهُ يَرْزُقُهَا وَإِيَّاكُمْ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ “Nice canlı vardır ki rızkını taşımaz. Onu da sizi de Allah rızıklandırmaktadır. O duyardır, bilendir.” (Ankebüt 29/60).

12) حَارٌ فِي أَمْرِ دِينُو / *Hêr fi amor dînu* (Dininin emirlerinde sıkışıp kaldı.) (4. Mülakat, 2019): Bazı durumlar karşısında ne yapacağını bilemeyen ve çok daralan kişiler için söylenen bir sözdür. Türkçedeki “aşağı tükürsem sakal, yukarı tükürsem bıyık” (Çotuksöken, 2004: 113) atasözüne benzer bir mana içermektedir. Yani kişinin yapmak istedikleri ile dini emirlerin çatışması neticesinde ne yapacağını bilememesini ifade eder.

13) ذَنْبٌ عَلَى جَنْبُ / *Zenbu ‘elê cenbu* (Günahı boynuna.) (Mergen, 2017: 125): Başkasından aldığı duyumun aktaran kişinin, anlatılanlarda olabilecek yalanları üstlenmediğini ifade etmek için kullanılır. Türkçede söylenen “ben söyleyenin yalancısıyım” veya “vebali boynuna” (Çotuksöken, 2004: 346) ifadelerine benzer bir anlam taşımaktadır. İlgili atasözünde dini bir söylem olan ذَنْبٌ (günah) kelimesinin kullanımı, toplumun günah-sevap vb. söylemleri günlük konuşmalarında ve atasözlerinde muhafaza ettiğini göstermektedir.

14) يَطْلُبُ الْخَيْرَ مِنْ إِحْمَارِ نَبِيِّ عَزِيرٍ / *Ytlob il-heyır mîn ıhmâr nebî ‘Izeyr* (Hayrı Üzeyir Peygamber’in merkebinden istiyor.) (Mergen, 2017: 130-131): Bu atasözü, hayırsız, bencil ve kimseye faydası dokunmayan insanlar için kullanılır. Bu tür insanlardan fayda beklememek gerektiği ifade edilmektedir. Bu atasözünün Bakara sûresinin 259. ayetinde geçen⁴ Hz. Üzeyir kıssasından mülhem olduğu düşünülmektedir. Söz konusu kıssada yüce Allah ölümünden yüz sene sonra dirilttiği kişinin Hz. Üzeyir olduğu yönünde ihtilaflar vardır (Özarlan, 2020: 22). Ancak ilgili atasözünün referans aldığı olayda çürümüş ve toprağa karışmış kemikleriyle dirilen merkebin Hz. Üzeyir’e ait olduğu kabul edilmiştir. Siirtli Araplar bu atasözünü, bazı kişilerin ilgili kıssada geçen merkepten bile menfaat beklerken etraflarındaki hiç kimseye en ufak bir faydalarının dokunmadığını ifade etmek için kullanmaktadır.

15) وَلَدُ الْحَلَالِ يَجِي فِي رَأْسِ الْكَلَامِ / *Veled il-helêl yicî fi râs il-kelem* (Helal çocuğu, lafın üstüne gelir.) (Mergen, 2017: 132): Bu atasözü, Türkçede kullanılan “İyi insan sözünün üstüne gelir” (Çotuksöken, 2004: 44) atasözüne çok yakın bir mana ifade etmektedir. Bu atasözünde görüldüğü üzere iyi ve güzel şeyler, Siirt Arapça atasözlerinde dini bir ıstılah olan “helal” terimiyle anlatılmaktadır. Siirtli Arapların günlük konuşmalarında ve atasözlerinde bu şekilde dini ıstılahları yoğun olarak görmek mümkündür.

16) يَبْقَى مِنَ الْعِيدَيْنِ بَلَى غَدَا / *Yıbka mîn il-‘ideyn belê gedê* (İki bayramda yemeksiz kalır.) (3. Mülakat, 2018): Siirt Arapçasında kullanılan bu atasözünde ifade edilen iki bayramdan kasıt; Ramazan ve Kurban bayramlarıdır. Bir işle yetinmeyip aynı anda birden fazla işle uğraşan insanların tamahkarlıklarına işaret eden bu atasözünde bu tür kişilerin her iki işten de yoksun kaldıkları anlatılmak istenmektedir. Görüldüğü üzere Siirt Arapçasında kullanılan atasözlerinde dini bayramlar bir motif

4 İlgili ayetin meali için bkz. “Yahut altı üstüne gelmiş (ıssız duran) bir şehre uğrayan kimseyi görmedin mi? O, ‘Allah, burayı ölümden sonra nasıl diriltecek (acaba)?’ demişti. Bunun üzerine, Allah onu öldürüp yüz yıl ölü bıraktı, sonra diriltti ve ona şöyle sordu: ‘Ne kadar (ölü) kaldın?’ O; ‘Bir gün veya bir günden daha az kaldım.’ diye cevap verdi. Yüce Allah, şöyle buyurdu: ‘Hayır; yüz sene kaldın. Böyle iken yiyeceğine ve içeceğine bak, henüz bozulmamış. Bir de eşeğine bak! (Böyle yapmamız) seni insanlara ibret belgesi kılmamız içindir. (Eşeğin) kemiklerine de bak, nasıl onları bir araya getiriyor, sonra onlara nasıl et giydiriyoruz?’ Kendisine bütün bunlar apaçık belli olunca, şöyle dedi: ‘Şimdi, biliyorum ki; şüphesiz Allah’ın gücü her şeye hakkıyla yeter.’” (Bakara, 2/259).

olarak işlenmiştir.

17) الإنسان في كلام القديم امن يغلط / *il-İnsân fi kelâm ul-ḳadîm immê yığlot* (İnsan, Kelâm-ı Kadîm'de bile yanlış yapar.) (Mergen, 2017: 151): Bu atasözünde hatasız kulun olmadığı, insanların en dikkat ettikleri işlerinde bile hata yaptıkları anlatılmaktadır.

Kur'ân'da insanın unutarak veya yanılarak hata yapmaya elverişli bir varlık olduğuna işaret edilmektedir (bkz. Rûm 30/54). Böylece insanoğlu yapmış olduğu hata ve yanlışlıklarının farkına varması ve bunlardan dolayı yüce Allah'tan af dilemesi gerektiği bildirilmektedir.⁵ Nasıl ki müminler hata yaptıklarında Allah'ın kendilerini affetmesini istiyorlarsa, kendileri de diğer insanların yaptığı hatalara karşı aynı güzel tavrı sergileyerek son derece hoşgörülü ve affedici olmaları gerektiği tavsiye edilmektedir.

Söz konusu atasözünde geçen “Kelâmu'l-Kadîm” ile Kur'ân-ı Kerîm kastedilmektedir. Bu ifade Siirt yöresinde yaşayan Kürtler tarafından yemin lafzında yaygın olarak kullanılmaktadır.

18) چاغ لا يجي القدر يعمي البصر / *Çêğ lê yicî il-ḳadar yî 'mî il-basar* (Kader gelince gözler kör olur.) (Mergen, 2017: 155): Bu atasözünde kaderin önüne geçmenin mümkün olmadığı, kişinin alın yazısında yazılanı mutlaka göreceği anlatılmak istenmektedir. Kur'ân'da kaderle alakalı pek çok ayet mevcuttur. Örneğin: “De ki; ‘Bize başımıza Allah'ın takdir ettiğinden başkası gelmez. O, bizim mevlâmızdır. Onun için müminler, yalnız Allah'a tevekkül etsinler.’” (Tevbe 9/51) ayetinde müminlerin alınlarında yazılan kaderi yaşayacakları, kendilerine takdir edilenin dışına çıkamayacakları ifade edilmektedir. Öyle ki Siirt Araççasında kullanılan söz konusu atasözünde de kaderde takdir edilen şeyin muhakkak vuku bulacağı anlatılmaktadır.

19) يمسك روح على وضو / *Yımsék rôhu 'el vawu* (Kendini abdestli tutmak.) (3. Mülakat, 2018): Bu atasözü, bazı işlerde çok titizlenen ve kendisini olduğundan daha iyi göstermeye çalışan insanlar için söylenir. Sürekli abdestli dolaşan insanlar dini hassasiyetleri yoğun olan kimselerdir. Bu atasözünde de günlük hayattaki titizlik, abdeste karşı gösterilen hassasiyete benzetilmiştir.

20) لا جالو شي ردو عصي دم ربو / *Lê cêlû şî raddû, 'ısî dem Rabbu* (Kendisine geleni reddeden Allah'a karşı isyan etmiş olur.) (Mergen, 2017: 171): Bu atasözünde gelen hediyeyi reddetmenin karşı tarafı üzeceği, bunun da Allah'a isyan etmek kadar yanlış bir hareket olduğu ifade edilmektedir.

Hediyeleşmek sünnettir. Hz. Peygamber, hediyeleşmenin insanlar arasındaki sevgi ve dostluğu pekiştirdiğini, kıskançlık, bencillik ve cimrilik gibi kötü duyguları giderdiğini ve rızkın genişlemesine vesile olduğunu buyurarak hediyeleşmeyi teşvik etmiş (Tirmizî, Velâ, 6) ve verilen hediyelerin haklı bir gerekçe olmadıkça geri çevrilmemesini istemiştir. Yine Hz. Peygamber'in hediyeleri temiz ve helâl olduğu sürece kabul ettiği ve hediyelere yine hediye ile karşılık verdiği bilinmektedir (Buhârî, Hibe, 7). Bunun bilincinde olan Siirtli Araçlar hediyeyi reddetmenin Allah'a isyan derecesinde yanlış olduğunu ifade eden ilgili atasözünü türetmişlerdir.

5 Örneğin bkz. “Muhakkak ki, Allah'ın tövbeleri kabul etmesi, ancak bilmeyerek kötülük işleyen ve sonra zaman geçirmeden tövbe edenlere mahsustur. Allah onlara rahmetiyle tekrar yönelecektir. Zira Allah her şeyi bilen ve yaptığı her şeyi yerli yerince yapandır.” (Nisa 4/17).

21) قِيَوْمَ الْقِيَامَا / *Qayyôm il-kıyâmé* (Kıyameti kopardı.) (1. Mülakat, 2018): Bu söz, bazı olayları son derece abartan kişiler için söylenir. Türkçedeki “Bir bardak suda fırtına koparmak” (Çotuksöken, 2004: 134) deyimine yakın bir anlam taşımaktadır. Bu atasözünde yaygara koparan kişinin eylemi son derece abartılarak dehşet verici bir sahne olan kıyametin kopmasına benzetilmiştir.

22) إِنْ كَا أَطِشَا فِي الْإِكْتَابِ / *În kê atışşa fî l-iktêb* (Şayet kitaplarda görsem.) (Mergen, 2017: 177): Bu söz inanılması güç olan bir durumla karşılaşıldığında söylenir. Siirt’te insanlar dini değerlere ve dini literatüre son derece saygı gösterirler. Herhangi bir mesele karşısında ihtilafa düştüklerinde dini kitaplara müracaat ederler. Aradıkları delilleri orada gördüklerinde ikna olurlar. Dini literatüre karşı bu hassasiyetleri, atasözlerinde bir tema olarak işlenmiştir.

23) لَا لُو كِينَ مَا لُو دِينَ / *Lé lû kîn mé lû dîn* (Kini tutanın dini olmaz.) (Cengiz 2018b: 725): Bu atasözünde kin gütmenin din ile bağdaşmadığına vurgu yapılmaktadır. Birçok atasözünde olduğu gibi burada da kötü davranış ve özellikler din dışı eylemler olarak tasvir edilmiştir.

24) الْعَبْدُ لُو حِسَابِ رَبِّ لُو حِسَابِ / *Îl-‘ebd lû hisêb, Rab lû hisêb* (Kulun bir hesabı var, Rabbin başka bir hesabı.) (Mergen, 2017: 185): Bu atasözünde insanların işlerinin her zaman hesapladıkları gibi gitmediği anlatılmaktadır. İnsanların birtakım hesap kitap yaptıklarını ancak Allah’ın takdir ettiği kaderin her türlü ve planlamanın üstünde olduğu ifade edilmektedir. Söz konusu atasözünün; “Onlar tuzak kurdular; Allah da onların tuzağını boşa çıkardı. Allah hileleri boşa çıkaranların en hayırlısıdır.” (Âl-i İmrân 3/54) ayetinden mülhem olduğu düşünülmektedir.

25) عِيدِ الْإِصْغِيرِ يَجِي قَبْلَ عِيدِ الْإِكْبِيرِ / *‘Îd il-isgeyyér yici kebêl ‘îd il-ikbîr* (Küçük bayram büyük bayramdan önce gelir.): Siirt’te Ramazan Bayramı üç gün olduğu için küçük bayram, Kurban Bayramı ise dört gün olduğu için büyük bayram olarak isimlendirilir. Bazı işlerde büyüklerin yapması gereken işleri küçükler yaptığında söylenir. Genellikle ağabey veya abladan önce küçük kardeşin evlenmesi karşısında bu atasözü kullanılır.

26) دُنْيَا فَنَى مَا فَيَا لَا فَرِحَا أَوْ لَا هَنَا / *Dnyıtı ‘il-fene mé fiye lê farha û lê henê* (Ölümlü dünya; ne sevinci var ne de huzuru.): Bu atasözünde dünyada her şeyin gelip geçici olduğu ve huzurun bulunmadığı vurgulanmaktadır. Dünyada kalıcı mutluluk olmadığı için bunun peşine düşmenin beyhude bir çaba olduğu ifade edilmektedir (Mergen, 2017: 215,216). Asıl mutluluğun beka yurdu olan ahiret hayatında olduğu, dolayısıyla gerçek mutluluğa ulaşabilmek için iyi bir amele sahip olmak gerektiği ifade edilmektedir.

27) يَرْبُهُ لُو قَامَةَ الْأَصْحَابِ / *Yijbe lû kâmut il-ashâbé* (Sahabe boyuna benziyor.) (Mergen, 2017: 226): Bu atasözü, oylu poslu ve yapılı bir fiziğe sahip olan erkekler için söylenir. Zira sahabenin hem madden hem manen mükemmel insanlar olduklarına inanılır. Bu atasözülle iyi bir fiziğe sahip olan insanların sahabeye benzetildiği anlaşılmaktadır.

28) يَتَوَضَّأُ فِي الْخَلِيبِ / *Yitvawwa fil-helib* (Sütle abdest alıyor.) (3. Mülakat, 2018): Bu söz, gerçek kimliklerini saklamayı çok iyi bilen, gerçekte olmadıkları kadar iyi görünmeye çalışan insanlar için söylenir. Bu ifade ile çok dindar görünmeye çalışan bazı insanların gerçekte böyle olmadıklarına dikkat çekilmektedir.

29) ذَكَاتِي شَا إِبْنِي أَوْ شَا بَنَاتِي / *Zekâtî şê ibnî û şê benêti* (Zekâtım oğlum ve kızlarımadır.) (2. Mülakat, 2018): Bu söz ile kişinin önce kendi akrabalarına yardım etmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Siirt'te akrabalık bağları son derece güçlüdür. Dolayısıyla farz olan zekâtın bile önce akrabalarından başlanarak dağıtılması yaygın bir davranış olarak karşımıza çıkmaktadır.

30) ظَلْمٌ لِحَقِّ كُرْسِيِّ الْعَرْشِ / *Zılmü lıhoğ kursil- 'arş* (Zulmü arşın kürsüsüne kadar ulaştı.) (4. Mülakat, 2019): Bu söz, insanlara aşırı derecede zulüm ve eziyet eden kişiler için söylenmektedir. Bu zalimlerin zulümlerinin arşa kadar ulaştığı şeklindeki benzetme mübalağa sanatı içermektedir. Öte yandan bu zulmün artık devam etmeyeceği gayretullaha dokunduğu ve en kısa zamanda nihayete ereceği anlatılmak istenmektedir.

31) مَعُو صَبْرَ نَبِيِّ أَيُّوبَ / *M'û sabor Nebî Eyyûb* (Onda Eyyûb peygamber sabrı var.) (2. Mülakat, 2018): Bu söz, musibet ve sıkıntılara karşı sabır ve metanet göstererek tahammül eden insanlar için kullanılır. Eyyûb (a.s.)'in sabrı birçok toplumda olduğu gibi Siirtli Araplar arasında da bir atasözüne konu olmuştur.

32) عَطَيْتَ اللَّهُ إِيَّاهُ الْكَفِيرَةَ / *'Atiyyit Alla îyê ikfiré* (Allah'ın bahsettiği nimetler boldur.) (1. Mülakat, 2018): Bu atasözünü yüce Allah'ın bahsettiği nimetlerin bolluğuna dikkat çekilerek tüm bu nimetlere şükredilmesi gerektiği kastedilmektedir.

33) كُلُّ وَبِقِهِ بَعْدَ إِيْ فُرَجٍ / *Kıl wıka be'de î farac* (Her sıkıntıdan sonra ferahlık vardır.) (3. Mülakat, 2018): Bu atasözünü sıkıntılı süreçlerden sonra yüce Allah'ın bir kolaylık, ferahlık ve rahatlama bahşedeceği ifade edilerek zorluklara sabır tavsiyesinde bulunmaktadır. Nitekim Kur'an'ın birçok ayetinde sıkıntıların bir imtihan vesilesi olduğu ve bunlara sabretmenin karşılığında müminlerin mü-kafatlandırılacağı ve zorlukların akebinde bir rahatlama ve ferahlık doğacağı ifade edilmektedir. Örneğin; *فَإِنَّ مَعَ الْعُسْرِ يُسْرًا* "Muhakkak ki zorlukla beraber bir kolaylık da vardır." (İnşirah 94/5) ayetinde olduğu gibi müminlere zorluklara karşı sabır tavsiye edilmektedir. Siirt Arapçasında kullanılan ilgili atasözünde de bu ve benzeri ayetlere paralel olarak musibet ve sıkıntılarda sonra ferahlık geleceği anlatılarak müminlerin sabretmesi gerektiği anlatılmak istenmiştir.

Sonuç

Siirt Arapça diyalektini ayakta tutan en önemli unsur, sahip olduğu sözlü kültürüdür. Zira bir yazılı sisteme sahip olmayan bu dil, asırlardır şifahen nesilden nesile aktarılmıştır. Hiç şüphesiz sözlü kültürün en önemli ürünlerinden birisi de atasözleri ve deyimlerdir. Siirt Arapçası, atasözleri anlamında zengin bir söz varlığına sahiptir. Bu atasözleri, yöre halkının örf ve adetlerini, gelenek ve göreneklerini, dünya görüşlerini ve hayata bakış açılarını yansıttığı gibi onların inanç yapıları ile dini kültür ve birikimleri hakkında da önemli ipuçları vermektedir. Bu çalışmada örnek sadedinde ele alınan atasözleri ve deyimlerde başta Kur'an ve hadis kültürü olmak üzere Allah, peygamberler, sahabe, helal-haram, sevap-günah, abdest, zekât, arş, kürsü, kıyamet, ahiret inancı, diriliş, kader, rızık, tevekkül, selam ve dini bayramlar gibi pek çok dini motifin işlendiği görülmüştür. Bu kavramların her biri, içerisinde yer aldığı cümleye farklı bir boyut kazandırmış ve söz konusu atasözünün anlamını belirlemiştir. Bu noktadan hareketle Siirtli Arapların güçlü bir inanç ve zengin bir dini kültür birikimine sahip olduklarını

söylemek mümkündür. Bu özelliklerinin dillerine ve sözlü kültürlerine de yansıdığı anlaşılmaktadır. Ayrıca söz konusu atasözleri ve deyimlerde bulunan dini motifler bizlere bu söz varlıklarının İslami dönemde türetildiğini göstermektedir. Yoğun bir mana içeren atasözlerinin öğüt, tavsiye, sakındırma ve uyarı gibi çok çeşitli maksatlarla söylendiği ve bu amaçlar doğrultusunda dini referanslardan oldukça fazla istifade edildiği anlaşılmaktadır. Siirt Arapçasındaki atasözlerinin filolojik, sosyolojik, psikolojik tarihi gibi açılardan incelenmesi, lehçenin sosyo-kültürel izdüşümünü tespit etmek açısından oldukça önemlidir.

Kaynakça

Kur'ân-ı Kerîm

Alkayış, M. Fatih. (2009). Dini İçerikli Atasözleri Üzerine, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. C.8, S.27, (287-292), Erişim Tarihi: 01 Mart 2021, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/70093>

Akbaş, R. (2020), Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ'nın "Ma'âni'l-Kur'ân" Adlı Eserinde Dil-Kültür İlişkisi, *Tasavvur/Tekirdağ İlahiyat Dergisi*. Altı Aylık Dergi, Sayı: 2, Cilt: 6. 1299-1328. Erişim Tarihi: 16 Şubat 2021, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1333693>

Bituna, Gabriel. (2016). *Morfo-Sintaxa Dialectului Arab Nord-Mesopotamian Din Siirt Turcia*. Bükreş: Bükreş Üniversitesi Yayınevi.

Buhârî, M. (1987). *el-Câmiu's-sahîh*, I-VI, Beyrut: Dâru İbn Kesîr.

Cengiz, E. (2019). Siirt Arapçasının Korunmasında Sözlü Kültürün Rolü. *Artuklu Akademi*, 6(1), 67-88.

Cengiz, E. (2018a). *Endülüs Tefsirinde Filolojik Yaklaşımlar İbn Ebî Zemenîn Örneği*. Ed. İbrahim Baz ve Yaşar Acat, Mardin: Şırnak Üniversitesi Yayınları.

Cengiz, E. (2018). Türkçenin Siirt Arapçasına Etkisi. Doru, M. N. ve Bozkurt Ö. (Ed.), *Dil Bilimleri Klasik Sorunlar-Güncel Tartışmalar İçinde (711-727)*, Ankara: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.

Çotuksöken, Y. (2004). *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Toroslu Kitaplığı.

Durmuş, İ. (2004). Mesel, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (Cilt. 29, ss. 293-301).

Ebü 'Ubeyd, K. S. (1980). *Kitâbu'l-Emsâl*. (Abdulmecid Kattâş, Thk.), Mekke.

Freyer, H. (2013). *Din Sosyolojisi*. (Turgut Kalpsüz, Çev.), Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Hüsni, A. M. (1982). *Kâmûs el-Fârisiyye*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Lübnânî.

İbn Âşûr, M. T. (1984). *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr.

İbn Ebî Zemenîn, Ebû Abdillâh M. A. (2003). *Tefsîru İbn Ebî Zemenîn ve Huve Muhtasaru Tefsîri Yahyâ b. Sellâm (I-II)*. (Muhammed Hasan vd., Thk.), Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

İbn Manzur, Ebu'l-Fazl C. Muhammed b. Mukerrem b. Alî b. Ahmed el-Ensârî, (t.y.), *Lisânu'l-'Arab (I-VI)*, thk. Abdullâh Ali el-Kebîr, Muhammed Ahmed Hasbullâh, Hâşim Muhammed eş-Şâzelî, Kahire: Dâru'l-Me'ârif.

İpek, M. S. (2014). Türk Atasözleri ve Deyimleri ile Eşanlamlı Arap Meselleri, *Ekev Akademi Dergisi*, Yıl. 18 (60), 187-196.

- Köklügiller, A. (1974). *Türkçe Edebiyat Sözlüğü*. İstanbul: Hür Yayınevi.
- Mergen, A. (2017). *Siirtlinin Gönlünden Diline Yanşıyan Atasözleri ve Deyimler Arapça Söylenişleriyle*. Siirt: Özel Basım.
- Özarslan, S. (2020). İslam kaynaklarına göre Yahudilerin Allah'ın oğlu olarak niteledikleri Üzeyir ile ilgili bazı meseleler. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (49), 13-31.
- Taberî, Ebû Câfer M. b. C. (2000). *Câmi 'u'l-Beyân fi Te'vili'l-Kur'ân*. (Şakir, A. M. Thk.), Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Tirmizi, Muhammed b. İsa. (1998). *el-Camiu's-Sahih (Sünen) I-V*. (Beşşar Avvad Ma'ruf, Thk.), Beyrut: Dâru'l-ğurabi'l-İslâmî.
- Yılmaz, Selahattin. (1996). Arap Atasözleri ve Kur'andaki Darb-ı Meseller, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (9), 139-146.

Tablo 1: Sahada gerçekleştirilen mülakatların tarih ve yerlerini gösterir tablo.

Mülakat Tarihleri ve Yerleri		
Mülakatlar	Mülakat Yeri	Mülakat Yeri
1. Mülakat	10. 06.2018	Tillo ve çevresindeki birkaç köy
2. Mülakat	11.06.2018	Siirt İl Merkezi
3. Mülakat	13.07.2018	İkizbağlar Köyü Tillo/Siirt
4. Mülakat	07.05.2019	Mülakat yeri: Kazimiye Medresesi Merkez/Siirt (İlgili medresede bulunan, Siirt ve çevresindeki yerleşim yerlerinden gelen çeşitli yaş gruplarından Arap asıllı müderris ve talebelerle mülakat yapıldı.)

Tablo 2: Sahada kendileriyle mülakat yapılan kişileri gösterir tablo.

Kendileriyle Mülakat Yapılan Kişiler		
Sayı	Adı Soyadı	Doğum tarihi ve Yeri
1	Nasri CENGİZ	Doğum 1951 Siirt
2	Cumhur KILIÇÇIOĞLU	Doğum 1938 Siirt
3	M. Ali ARI	Doğum 1940? Siirt
4	Ayhan Mergen	Doğum 1957 Siirt
5	Murat ERDAL	Doğum 1969 Siirt
6	Nurettin KILIÇER	Doğum 1972 Siirt
7	Tekin CENGİZ	Doğum 1982 İkizbağlar (Tôm) köyü/Tillo
8	Ferhan DEMİR	Doğum 1986 Fıskén
9	Aslan KARAKAŞ	Doğum 1985 Siirt
10	Mahfuz SALTAN (	Doğum 1988 Çatılı (Sinép) köyü/Tillo
11	Mehmet Ali DURGUN	Doğum 1990 Tillo
12	Turgut UYSAL	(Doğum 1993 Dereyamaç (Fırsêf) köyü

Jankar, A. (2021) مهارة المحادثة بين النظرية والتطبيق (تجربة قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة ماردين آرتوقلو) ,
The Journal of Mesopotamian Studies, 6 (1), 145-155. DOI: 10.35859/jms.2021.831033.

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Article Type/Makale Türü: Research Article /
Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 28.12.2020
Accepted / Makale Kabul Tarihi: 02.03.2021
Doi: 10.35859/jms.2021.848782

مهارة المحادثة بين النظرية والتطبيق

(تجربة قسم اللغة العربية وآدابها بجامعة

ماردين آرتوقلو)

Uygulama ve Teori Arasında

Konuşma Becerisi

*(Mardin Artuklu Üniversitesi Arap Dili ve
Edebiyatı Bölümü Tecrübesi)*

Dr. Öğr. Üyesi, Mardin Artuklu Üniversitesi,
Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, aslamrshid1@
gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-2228-4687>

Aslam JANKIR

الملخص

يحاول هذا البحث الإسهام في ميدان تعليم اللغة العربية للناطقين بغيرها بتناوله مهارة من مهارات تعليم اللغة العربية الأربع؛ وهي مهارة المحادثة التي تُعدّ من المهارات المهمة إن لم نقل أهمها لما لها من أثر وتأثير في المهارات الأخرى إضافة إلى كونها ذروة أداء اللغة. والبحث يحاول تأصيل مصطلح المحادثة ودراسة مفهومها واستخلاص تعريف شامل لها ودراسة صورها ومستوياتها في الجانب النظري، ومن ثمّ تطبيق هذا النظري في ضوء تجربة قسم اللغة العربية وآدابها في جامعة ماردين آرتوقلو متبعًا المنهج الوصفي التحليلي. وقد آثرنا في هذا البحث الإيجاز أملًا في إيصال الفائدة المرجوة إلى القارئ بأقصر وقت في زمن السرعة الذي يجاني فيه المرء المطوّلات.

الكلمات المفتاحية: مهارة المحادثة، جامعة ماردين، الإسهام، الناطقون بغير العربية، أداء اللغة.

Conversation Skill Between Theory and Practice

(Experience of Mardin Artuklu University Arabic Language and Literature Department)

ABSTRACT

This research attempts to contribute in the field of teaching Arabic language to non-speakers of Arabic by taking up one of the four skills of teaching Arabic language, which is the conversation skill that is considered one of the important skills if not the most important one because of its impact on other skills in addition to being the pinnacle of language performance. The research attempts to trace the origin of the conversation term, study its concept, extract a comprehensive definition of it, study its images and levels in the theoretical side, and then apply this theory in light of the experience of the Mardin Artuklu University Arabic Language and Literature Department by following the analytical descriptive approach. In this research, we have opted for brevity hoping to deliver the desired benefit to the reader in the shortest time during which one avoids long writings at a time of speed.

Keywords: Conversation skill, Levels, Contribution, Non-speakers, Language performance.

Uygulama ve Teori Arasında Konuşma Becerisi

(Mardin Artuklu Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü Tecrübesi)

ÖZ

Bu araştırma, dört dil öğretme becerisinden sadece birini inceleyerek, ana dili Arapça olmayanlara Arapçayı öğretme alanına katkıda bulunmaya çalışacaktır. Dil becerilerinin en önemlisi konuşma becerisi olarak bilinmektedir. Çünkü konuşma becerisinin diğer becerilere büyük etkisi vardır, ayrıca dil ifadesinin zirve noktasını oluşturmaktadır. Araştırma, konuşma terimini incelemeye, kapsamlı bir tanımını çıkarmaya, teorik açıdan şeklini ve seviyelerini incelemeye çalışmaktadır. Daha sonra çalışma, müfredata uyarak, Mardin Artuklu Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü tecrübesi ışığında bu teoriyi uygulamaya çalışmayı amaçlar. Araştırmamızda kişilerin uzun sözden hoşlanmadığını, bu hızlı zamanda hızlı bir şekilde okuyucuya beklenen faydayı ulaştırmak için, sözü fazla uzatmadan icazı tercih ettik.

Anahtar Kelimeler: Konuşma becerisi, Seviye, Pay, Başka dil konuşanlar, Dil kullanımı.

Extended Summary

Researchers and those interested in Arabic have long focused on teaching this language to non-native Arabic speakers. Because the Arabic language has been the language of science for a long time under the shadow of Islamic civilization. Later, the Arabic language took its place among the world languages; Many science students, researchers and even educational institutions and scientific institutions have turned to this language.

The attention paid to Arabic education has increased; since the beginning of the movement of Arab people to migrate to various places in a decade due to wars, more and more people have learned Arabic

day by day. Migratory Arab peoples, have carried the Arabic language in the migration to this region, especially to the Republic of Turkey. In this study, we take Turkey as an example regarding teaching this language to non-native speakers of Arabic. Because Turkey is in a great historical heritage which has manifested in Arabic. In addition, the religion of Islam is in the position of being the belief of the majority of the population in this country.

Reading and memorizing the Quran in religious schools and Quran memorization academies are included in the official education program of the state. It should not be forgotten that there are many Syrians and other Arabs residing within the borders of this state, whether they are students, teachers, doctors, engineers, workers or refugees.

All these factors prompted Turks to be interested in the Arabic language and learn it at the highest level. This is the situation that has shaped in flesh and bones in the faculties of Islamic sciences and in the departments of Arabic language.

This is not all. We see that the residents of some provinces have turned to Arabic as a result of their contact with Arabs or people who reside in those provinces and belong to Arab culture.

This situation encouraged people who are interested in Arabic to teach this language to non-native Arabic speakers and to make serious studies to facilitate teaching Arabic; to discover new and original ways for Arabic and promote them to learn Arabic.

There is no doubt that the speaking skill is the pinnacle of using the language element. This is the highest skill relative to the student, provided that other skills are not underestimated. Other skills are also important because each skill is linked to other skills. Each skill aids the other sibling skill and gives the student the opportunity to master the language quickly.

All of these mentioned above have led us to choose this topic for research, as we focus on speaking skills. Although we cannot say speaking is “the most important skill” to non-native Arabic speakers, we intend to contribute to the field of teaching this language through the speaking skill, which we can call “one of the most important skills” due to the impression and impact it has on other skills. Also, this skill is the pinnacle of using language effectively.

In this research, it is also tried to explain the term “speaking”, to examine its concepts and objectives, to make a comprehensive definition, to examine its forms and levels at the theoretical level. Based on this, through the experience of Mardin Artuklu University-Department of Arabic Language and Literature, the issue of putting this theoretical level into practice is mentioned, educational objectives, various speaking teaching methods, activities carried out in and outside the classroom are explained. This research is based on the analytical description method and is completed with a final word containing the most important results of the research.

مقدمة

حظي تعليم اللغة العربية للناطقين بغيرها باهتمام كبير من الباحثين والمهتمين باللغة العربية منذ زمن لا شك طويل؛ لأن اللغة العربية أصبحت من اللغات العالمية لها خصائصها المميزة التي قد لا تتوفر في غيرها من اللغات التي أصبحت قبله لكثير من طلبة العلم والباحثين وحتى المؤسسات التعليمية والعلمية والمراكز اللغوية العالمية الرسمية (الحكومية) منها كالجامعات والمدارس، وغير الرسمية كمراكز تعليم اللغة الثانية التابعة لهيئات ومنظمات أو أفراد مهتمين باللغة الثانية، حتى أصبح عدد المتكلمين باللغة العربية والناطقين بها في العالم رقمًا صعبًا يصعب تجاوزه أو إهماله! إلا أن الاهتمام بتعليم اللغة العربية وتعلمها ازداد أكثر فأكثر منذ بدء حركة النزوح والمجرة واللجوء إلى شتى الدول في السنوات الأخيرة الماضية نتيجة الحراك الشعبي من أجل حياة كريمة وما شهدت البلاد من ممارسات لا إنسانية من قتل وسجن وتعذيب دفعت الشعوب إلى الهجرة حاملة معها لغتها الأم أو لغة ثقافتها إلى بلاد المهجر ولا سيما جمهورية تركيا التي نحاول اتخاذها نموذجًا لتعليم العربية للناطقين بغيرها - في هذا البحث - لعوامل كثيرة تتميز بها هذه الدولة من غيرها، فهي تمتلك إرثًا تاريخيًا عظيمًا تجلّت فيه اللغة العربية، إضافة إلى أن الدين الإسلامي هو معتقد الغالبية العظمى وقراءة القرآن وحفظه في المدارس الدينية ومعاهد تحفيظ القرآن اللتين تكادان توازيان أو تجازيان التعليم العام في الدولة، ولا ننسى العدد الكبير للسوريين وغيرهم ممن يقيم في الدولة طالبًا أو مدرّسًا، أو طبيبًا ومهندسًا، عاملاً أو لاجئًا، كل أولئك دفع الأثر لكاهتمام باللغة العربية وتعلمها على أعلى مستوى وهذا ما يتجسد في كليات العلوم الإسلامية وأقسام اللغة العربية، يضاف إليها المراكز والمعاهد الخاصة التي تهتم بتعليم اللغة العربية للناطقين بغيرها، ليس هذا فحسب بل رأينا سكان بعض الولايات التي يشكل العرب إحدى مكوناتها الأساسية يقبلون على العربية نتيجة احتكاكهم بالعرب أو ذوي الثقافة العربية من المقيمين في الولاية، هذا الأمر الذي شجع المهتمين باللغة العربية إلى العمل بجد لتيسير تعليم العربية للناطقين بغيرها وابتكار طرق تدريس جديدة للعربية والحث على تعلمها، ولا شك أن مهارة المحادثة هي سنأخذ الاستعمال لعنصر اللغة وهي الوجه الراقي لها بالنسبة للمتعلم من دون أن نحمل المهارات الأخرى؛ لأن المهارات كلها مرتبطة ببعضها وكل مهارة تساعد أختها وتساعد المتعلم للتمكن من اللغة بسرعة.

يتناول هذا البحث مهارة المحادثة فيعالج مفهومها، وأهدافها، ومستوياتها، وطرق تدريسها المتنوعة، وأنشطتها الصفية وغير الصفية معتمداً على تجربة قسم اللغة العربية في جامعة ماردين آرتوقلو التركية.

١. مفهوم المحادثة

المحادثة شكل من أشكال ممارسة اللغة التي يقوم بها الإنسان للتواصل مع الآخرين في المجتمع وهي مهارة من مهارات أدائها، بل هي دُرُوءُ الكلام؛ لذلك لا بد لنا من معرفة مفهوم المحادثة وأهميتها وما يتعلق بها من أمور كي يحسن طالب العربية ممارستها.

من هنا نعلم أن المحادثة هي الأداة التي يستعملها الإنسان للتعبير عن حاجاته، وتنفيذ متطلباته في المجتمع الذي يحيا فيه، وهي وسيلة تفاعل الفرد مع الوسط الذي يعيش فيه؛ إذ يستخدمها بصورة واسعة تؤدي وظائف كثيرة في حياته وشؤونها وتكاد تتوقف على مهارة المحادثة لشدة أهمية مهارة المحادثة في المجتمع والحياة.

والمحادثة هي الوسيلة التي لا تقتصر على فئة دون أخرى، فيستعملها الكبير والصغير والعامل والمدير والمثقف وغيرهم؛ كل بحسب مستواه الذي يختلف من فئة إلى فئة ومن شخص إلى شخص داخل الفئة أو الشريحة نفسها، فيعبر كل عما يحسن ويشعر، وعما يفكر فيه، وكلما كانت مهارة المحادثة متقدمة لديه كانت أكثر فعالية وتأثيراً في تفاعله في المجتمع، وحينئذ يشعر المرء باعتزاز وثقة كبيرين لا يشعر بها من هو دون مستواه في إتقان هذه المهارة، ونسطيع القول: إن الذي يتقن مهارة المحادثة في لغة من اللغات يتميز من غيره ممن لا يتقنها، والذي يتقن مهارة المحادثة في لغتين يكون أكثر تميزاً، والذي يتقن هذه المهارة في ثلاث لغات يكون أكثر تميزاً، وهكذا كلما أتقن هذه المهارة في أكثر من لغة تبدت مداركه وقدراته وإبداعاته الفكرية وحتى النفسية والاجتماعية، وأصبح إنساناً مميزاً وكأته يحمل إنجازات متعددة، فما السر في هذه المهارة حتى تستطيع أن تمد المرء بكل هذه القدرة والقوة؟!.

والجواب على هذا السؤال يقربنا أكثر من مفهوم المحادثة.

لا شك أن إتقان مهارة المحادثة يؤدي إلى إدراك كثير من أسرار لغتها ومن ثم فهمها وفهم ثقافتها والانخراط مع القوم الذي يتحدث بهذه اللغة فيتحول الفرد الممارس لمهارة المحادثة موضع إعجاب هؤلاء القوم وأولئك، ومن هنا يكتسب ثقة كبرى في التعامل مع أهل اللغة من غير خوف أو وجل، بل قد يؤدي مهارة المحادثة - أحياناً - بثقة أفضل من بعض أبنائها إن لم نقل أكثرهم.

٢. المحادثة لغةً واصطلاحاً

المحادثة من حادث أي تكلمت والألف تدل على المفاعلة والمشاركة أي كلمته فكلمني وحادثته محادثة كلمته، وهو من مادة حدث ومن الحديث بمعنى الخبر، والحديث ما يُحدّث به المحدث، والمحادثة، والتحدّث، معروفة. (ابن منظور، [٢]، 133/2).

لا شك أننا لا نقف على تعريف واحد أو وحيد للمحادثة التي عُرِّفت بأنها «عملية يتم من خلالها إنتاج الأصوات تصحبه تعبيرات الوجه التي تسهم في عملية التفاعل مع المستمعين، وهذي العملية نظام متكامل يتم تعلمه صوتياً ودلالياً ونحوياً بقصد نقل الفكرة أو المشاعر من المتحدث إلى الآخرين» (الحريري، 2017: 207) وكذلك عُرِّفت بأنها: «الكلام الذي يعبر به المتكلم عمّا في نفسه من حاجسه أو خاطره، وما يجول بخاطره من مشاعر وإحساسات، وما يزنخ به عقله من رأي أو فكر، وما يريد أن يزود به غيره من معلومات ونحو ذلك في طلاقة وانسياب مع صحة في التعبير وسلامة في الأداء» (الحريري، ٢٠٢٠: 208) وعُرِّفت بأنها: «قدرة الفرد على نقل وتوصيل المعلومات والخبرات والآراء والاتجاهات إلى الآخرين بطريقة منطقية منظمة تجذب القبول والاستحسان عند المستمعين مع سلامة اللغة وحسن التعبير» (الحريري، ٢٠٢٠: 207) من هذه التعريفات نلاحظ أنّها تحدّد ماهية المحادثة أولاً بأنّها القدرة على نقل الأحاسيس والحاجات النفسية والعقلية أو الفكرية إلى الآخرين ومن ثمّ تركز على أسلوب هذا النقل وطريقته المنطقية المنتظمة وسلامة اللغة ثانياً.

ومهما يكن من أمر فإننا نستطيع أن نخلص إلى تعريف المحادثة بأنها: ممارسة الإنسان للغة الفصيحة السليمة من الأخطاء لنقل كل ما يختلج في نفسه وعقله من مشاعر ورغبات وفكر لتحقيق التفاعل مع الوسط الاجتماعي والتلاقح مع الآخرين فكرياً وشعورياً.

٣. صور المحادثة (استراتيجيات المحادثة)

تتجلى المحادثة في صور متعدّدة، أو ما تُسمّى استراتيجيات المحادثة، وكلّ صورة لها مناسبة لمستوى من مستويات تعلم اللغة، ومن هذه الاستراتيجيات:

استراتيجية المناقشة والحوار: وتعتمد هذه الاستراتيجية على إثارة تفكير الطلبة ومشاركتهم، وإتاحة الفرصة للأسئلة والمناقشة، مع احترام آرائهم واقتراحاتهم، وهذه الطريقة تساعد في تنمية شخصية الطالب معرفياً ووجدانياً ومهارياً؛ تناسب هذه الاستراتيجية المستوى المتقدم، فهي تقوم في جوهرها على البحث وجمع المعلومات وتحليلها، والموازنة بينها، ومناقشتها داخل الفصل، بحيث يطلع كل طالب على ما توصل إليه زملاؤه، وبذلك يشترك جميع الطلبة في إعداد درس المحادثة» (الحريري، ٢٠٢٠: 207). وهذه الاستراتيجية أو الصورة تمنح الطالب فرصة المشاركة الفعالة في عملية التعلم، وإبداء آرائه ونضج معلوماته، وتمنحه الثقة بالنفس والجرأة على التحليل والتعبير وتنمي قدراته التفكيرية وشخصيته، وتعلّمه آداب الحوار والكلام وتعزّز علاقة الطالب بالمدرّس والآخرين.

ومن استراتيجيات المحادثة التعلم التعاوني: وما يتفرّع عنه من استراتيجيات و«يتضمن التعلم التعاوني مجموعة من استراتيجيات التعليم التي تتضمن العمل الجماعي للطلبة داخل مجموعات صغيرة لتحقيق أهداف المحادثة، ويعمل على تحسين مشاركة الطلبة ويعطي الفرصة لجميع الطلبة لكي يتفاعلوا في أداء المحادثة» (الحريري، ٢٠٢٠: 208). واستراتيجيات أخرى مثل أداء الأدوار والتمثيل والمحاضرة وأداء الشعر والتعبير عن الموضوعات شفوياً، وطرح الأسئلة وغير ذلك مما سنوضّحه أكثر في فقرة الأنشطة

٥. أهداف المحادثة

لا شك أنّ مهارة المحادثة وتدريبها تسعى لتحقيق أهداف كثيرة منها: **تقوية الالسان، وتقوية المنظومة العقلية للطلّاب أو المتحدّث في اللغة الجديدة لاستيعاب ثقافتها والتعامل معها، والطلاقة في الكلام،** إلّا أنّنا يمكن أن نُجمل هذه الأهداف في:

أولاً: أن يتحدّث الطالب ويتكلّم أكثر ما يمكن: وهذا الهدف مرتبط ارتباطاً وثيقاً بالمستوى الأول أو المرحلة الأولى لتعلّم المحادثة، كما سيأتي الحديث عنها لاحقاً، ويُترك الطالب على سجيته وإن أخطأ في الكلمات أو التراكيب، ويجب على كلّ طالب أن يندفع إلى الكلام وألا يخاف من محاولة التحدّث باللغة العربية دون لغته الأم (لغته الأصلية)، وأن يعبر عمّا يريد وإن ركب الكلمات التي يمتلكها تركيباً غلطاً.

ثانياً: أن يتكلّم الطالب على الوجه الأفضل، وهذا الهدف يدخل في مرحلة أخرى متقدّمة، فيصحّ المدرّس أخطاء الطالب بطريقة ذكيّة كي يرتقي بمحادثة الطالب إلى المستوى المطلوب (السيد، 1997، 1996: 298، 299).

ثالثاً: أن يحقق التواصل مع الآخرين على الوجه المطلوب في الحوارات والنقاشات وكلّ المتطلّبات والاحتياجات، إضافةً إلى التفاعل

الحقيقي مع القراءة والكتابة في أرقى صورهما.

وهذه الأهداف تلخص الأهداف المباشرة الآتية:

الجرأة على البدء بالكلام باللغة العربية.

تنمية الثروة اللغوية في كل درس وذلك بحقل المفردات والجمل المحددة.

تشجيع الطلاب على توظيف ما تعلموه في الكلام الحي.

التمكن من التفكير باللغة العربية والتحدث بها بشكل متصل ومتراپ لفترات زمنية مقبولة.

نطق الطالب لأصوات اللغة العربية، وأن يؤدي أنواع النبر والتنغيم المختلفة وذلك بطريقة مقبولة من أبناء العربية.

نطق الأصوات المتجاورة والمتشابهة وأن يدرك الفرق في النطق بين الحركات القصيرة والحركات الطويلة.

التعبير عن أفكاره مستخدماً الصيغ النحوية المناسبة والتعبير عن أفكاره مستخدماً النظم الصحيحة لتكوين الكلمة في العربية خاصة في لغة الكلام (الحري، ٢٠١٢: 208).

كسر الحاجز النفسي للطلاب وإشعاره بثقة نفسية وألفة مع الناطقين بالعربية.

وأهداف أخرى كثيرة مرجوة من تعليم مهارة المحادثة لئلا لهذه المهارة من أهمية في تعلم اللغة العربية ولعلاقتها بالمهارات الأخرى التي سنوضحها في الفقرة الآتية.

٦. علاقة المحادثة بالاستماع والقراءة والكتابة

تمت علاقة قوية بين المحادثة والاستماع والقراءة والكتابة، فالمحادثة لا تتم إلا بالاستماع إلى نصوص من عيون الفصاحة وفهمها يساعد على المحادثة والتعبير عما يريد من وصف أو تعبير عن شعور أو فكرة، وتنتج «العلاقة بين الاستماع والمحادثة في أن المحادثة تتمثل في الإنتاج، والاستماع يمثل جانب الاستقبال، ولا يمكن للمتكلم أن يكتب اللغة من خلال استماعه لهذه اللغة في البداية، فالمحادثة تعكس لغة الاستماع اليومي التي يمارسها المتكلم في بيئته الاجتماعية» (الحري، ٢٠١٢: ٧١). وتعد أساس القراءة؛ لأنها تكون بمنزلة عُدّة القراءة من جهة، وهي الاستعداد الحقيقي للقراءة من جهة أخرى، ومن هنا نجد المتمكن في المحادثة يستطيع تمييز المرفوعات من المنصوبات والمجرورات وإن كان جاهلاً بعلّة كل واحدٍ منها، وهذا ينعكس على القراءة إذا ما بدأ بها، لكن هذا لا يعني أنّ القراءة لا تؤثر بدورها في المحادثة، بل القراءة تسهم في تطوير المحادثة لدى الطالب وتُثَمِّنها، فالعلاقة بينهما علاقة متبادلة، وإن كان للمحادثة الرتبة الأولى، ويمكن إيجاز هذه العلاقة بأن القراءة «تساعد في نمو اللغة الشفهية للمتكلم وتكسب المتكلم الكثير من الألفاظ والتعبيرات التي يمكنه توظيفها في أحاديثه ومحاوراته، وأن عادات المتحدث في أثناء عملية التكلم تنتقل بشكل تلقائي من مجال الحديث إلى مجال القراءة وخصوصاً عندما يقرأ قراءة جهرية، وأن القراءة الجهرية، وعملية التحدث مهارتان شفوئيتان يستعين فيهما القارئ والمتكلم بالعديد من الأشياء التي تُعد قواسم مشتركة، مثل النبر، والتنغيم الصوتي؛ تمثل المعنى عند القراءة الجهرية أو عند التحدث في وحدات فكرته التامة المعنى، والاستعانة بالإشارات الجسمية المعبرة عن المعنى في عملية التحدث، مراعاة مجموعة من العلامات الاصطلاحية عند القراءة التي تترجم هذه الإشارات إلى واقع (علامات الترقيم)» (الحري، ٢٠١٢: 216).

أما العلاقة بين المحادثة والكتابة فهي أيضاً علاقة متبادلة؛ فالمحادثة عامل مهم في إغناء الكتابة؛ فالجمل والأساليب البلاغية والتراكيب وسائر الأنماط اللغوية التي يستعملها المتحدث تنعكس على كتابته أيضاً، ولا يعني هذا أنّ من يعاني بعض المشكلات العاقبة للمحادثة لا يُحسّن الكتابة أو أنّ الكتابة عنده أضعف من الكتابة عند المتحدث الجيد، بل يمكن أن تكون هذه المشكلات دافعاً وحافزاً له؛ لإتقان مهارة الكتابة، فيشكل التقص لديه قوة إضافية تُسهم في إبداعات كتابية من حيث الجودة والعلو وتمكّنه من «تحديد الموضوع الذي سيتحدث فيه، واختيار عنوان معين عن موضوع الحديث، وتحديد الأفكار الرئيسة والفرعية الواردة في هذا الموضوع، وترتيب هذه الأفكار بشكل مسلسل يؤدي إلى إفهام المستمع، والربط بين هذه الأفكار بأدوات الربط المتعارف عليها، وتحديد نوعية الجمهور الذي سيستمع إلى الموضوع، فلو أجاد المتحدث كل العناصر السابقة فإنه من السهل عليه بعد ذلك أن يخطط لموضوع كتابي» (الحري، ٢٠١٢: 216، والسيد، 1996، 1997: 298, 299).

ومن هنا نرى أنّ العلاقة بين هذه المهارة - المحادثة - والمهارات الأخرى علاقة قوية تبادلية وما تقسيم هذه المهارات في تعليم اللغة سوى تسهيل عملية التعليم وأداء دورها التكاملي لا استقلال كل مهارة عن الأخرى استقلالاً كلياً.

٧. علاقة المحادثة بالفكر

مما سبق من توضيح لمفهوم المحادثة وتعريفها رأينا أنّ المحادثة هي تعبير المرء عن حاجاته ومشاعره وفكره، وهنا تتضح مدى العلاقة بين المحادثة والفكر فهي ترجمان الفكر وأداته إضافة إلى أنّ المحادثة تؤثر في تأسيس الفكر فالعلاقة بينهما علاقة تلازمية تأثيرية وتعبيرية.

٨. موضوعات المحادثة

نخصص الحديث عن موضوعات المحادثة بموضوعات مقرّر المحادثة (سلسلة أجد) للجنة التحضيرية في قسم اللغة العربية بجامعة ماردين أرتوقلو التركيبة من منطلق تجربتنا في تعليم العربية في الجامعة منذ أكثر من خمس سنين خلت.

موضوعات المحادثة كثيرة جداً تشمل كلّ المواقف والثقافات والعلوم المحيطة بالإنسان، لكننا يمكن أن نصنّف هذه الموضوعات بحسب مستويات المحادثة - وهنا نتحدث عن طلاب السنة التحضيرية في قسم اللغة العربية حصرياً - ولا يخفى أنّ التنسيق بين الموضوعات ومراحل المحادثة أو مستوياتها مهم جداً، فلا يمكن اختيار موضوع علمي أو شعوري في المرحلة الابتدائية مثلاً؛ لذلك رأينا أن نوزع الموضوعات وفق مستويات المحادثة:

المستوى الأول: وهو المستوى المبتدئ؛ وهو المستوى الأولي للطلاب، ويكون في الحدود الدنيا، وهنا نبدأ بمفاتيح لهذا المستوى تشمل الحروف والمفردات، والتراكيب البسيطة، ومن ثمّ نختار موضوعات تتعلق بحياته اليومية، كموضوعات الطعام والشراب والسكن والمدرسة والجامعة والتعارف والسفر والتسوّق، والأعمال والمهن، والهوايات، والوقت، والدوام والعطلة، وجسم الإنسان والرياضة..

في هذه المرحلة يُراعى التدرج في تناول هذه الموضوعات؛ للأخذ بيد الطالب إلى المحادثة والنطق والكلام باللغة العربية وتشجيعه على ممارسة مهارة الكلام، ويغلب على هذا المستوى الاعتماد على محفوظات الطالب التي حفظها بدايةً ويتمّ ترديد هذه القوالب وهذه المفردات المحفوظة وتوظيفها في موقف حي، وقد يثير الموقف كلمات جديدة قد تكون بمعنى ما حفظ أحياناً أو دالة على ما يقارب معناها بمعنى أنّها قد لا تكون جديدة تماماً.

المستوى الثاني: المستوى المتوسط: وفي هذه المرحلة ينتج الطالب جملاً حول موضوعات مألوفة؛ وهنا اخترنا لهذا المستوى موضوعات مناسبة لها، مثل: البلدان والأماكن، والسياحة، والمواصلات، والعادات، واللغات، والشخصيات الشهيرة، والزراعة، والعلوم، والمعلم الحضارية، والقصص، والبيئة، والأرض..

ومثل هذه الموضوعات تثير حافظته وتفكيره اللغوي إلى إيجاد ما هو أوسع من ذي قبل للتعبير عن الموضوع ووصفه وهنا تزداد حدّة الصراع الداخلي لدى الطالب ومن ثمّ يتدخل المدرّس بلطف ليفتح عليه آفاقاً جديدة من التفكير اللغوي ويوجهه إلى خيارات كثيرة يشعر الطالب أنّ فسحة تنفس الصعداء سنحت له فيتفكّر ويتكلم...

المستوى الثالث: المستوى المتقدم: وهنا يتعامل الطالب مع موضوعات مُعقّدة ومقترحة، واخترنا لهذه المرحلة موضوعات كموضوع تطوير الذات، والصحة، والشباب، والمصارف، والطاقة، وعلوم القرآن، والاتصالات والتواصل، والإعلام في حياتنا، والأخلاق والقيم، والتجارة، والجامعات الشهيرة، والحياة البرية، إلّا أننا يجب أن نعلم أنّ قولنا بالمستوى المتقدم لا يعني - في هذا المستوى - افتتاح الموضوع بالمطلق، بل لا تزال الأفكار قصيرة نوعاً ما، ولا تزال الجملة الوصفية الدالة محدودة ولا يزال العقل اللغوي للطلاب أو التفكير اللغوي للطلاب مقيّداً لم يتحرر كاملاً ولم يدخل عالم اللغة الداخلية أو بمعنى آخر ما زالت اللغة الداخلية للطلاب (لغته الأم) - في هذا المستوى - منتصرة في داخله تحتل مساحةً كبيرةً من داخله التفكير والوجداني ومن ثمّ تكون مقيّدة للغة الطالب الجديدة.

المستوى الرابع: وهو المستوى المتفوق يستعمل الطالب في هذه المرحلة لغة عالية أفضل من المستويات السابقة، فيكون لزاماً علينا اختيار موضوعات مناسبة لهذه المرحلة وهي موضوعات تجريدية تحتاج إلى كنيّة لغوية، مثل: العقيدة، والحقوق، والأمم والمتحدّة، وعجائب الدنيا، والأدب، والمشاعر، والمكتبات، وعلوم الحديث، والطرائف والفكاهات، والاختراعات (الحربي، ٢٠١٢: ٧١٠٢).

٩. العوامل المعوّقة للمحادثة

العوائق التي تحول دون تعلّم أيّ لغةٍ والصعوبات التي تعترض طريق المتعلّم كثيرةٌ ومتنوّعةٌ من حيث طبيعتها، فمنها ما يتعلّق بالمعلّم من حيث كفاءته أو عدمها ومنها ما يتعلّق بالمناهج التي يتمّ تدريسها ومنها ما يتعلّق بالبيئة والطالب أو المتعلّم ونركّز هنا على أهمّ العوائق التي تمنع الطالب من المحادثة، وهي ضعف الحصيلّة اللغويّة لديه، وضعف استثمار هذه الحصيلّة في حوارات وجمل في المحادثة، والخوف من الخطأ، إضافةً إلى عوائق أخرى كثيرة مرتبطة بالجوانب المادّية والبيئية اللغويّة وغير ذلك.

١٠. العوامل المشجّعة على المحادثة

لأنّ المحادثة ذات أهميّة بالغة في تعليم اللغة كان لا بدّ من جملة عوامل تساعد الطالب وتعيّنه على المحادثة ويمكن إجمال هذه العوامل بما يأتي:

- تزويد الطالب بحصيلّة لغويّة كافية.

- تشجيع الطالب على المحادثة واستعمال هذه الحصيلّة اللغويّة التي اكتسبها في المحادثة والإنتاج اللغوي، وذلك بتهيئته ودفعه إلى المحادثة.

- تدريبه على كميّة صوغ ما اكتسبه من لغة ومفردات جملاً صحيحة. (مصطفى، مهارة المحادثة، <https://learningtr/blogs> في تعليم العربيّة للناطقين بغيرها، <http://aljazeera.net>)

ويمكن تحقيق هذه العوامل وغيرها وفق آليات الأنشطة المتّبعة في الصفّ وخارجه.

١١. تنمية مهارة المحادثة

من أجل الارتقاء بهذه المهارة لا بدّ من تنميتها بشكلٍ مستمرّ؛ لنصل إلى أرقى أشكالها، وقد اخترنا جملة من الوسائل لتحقيق هذه الغاية وفق الآتي (الحديدي، 2015: 27):

- الاستماع إلى متحدثين لبقين.

- تنمية المفردات العربيّة، وما يرتبط بها من معرفة قواعد النحو والصرف والإملاء.

- التدريب المستمر على مهارات التحدّث، وممارسته باللغة العربيّة.

- استخدام استراتيجيات تحدّث فاعلة، مثل استراتيجية حاورٌ قبل أن تتحدث، حدد هدفك من التحدّث، ابدأ حديثك بثقة، وظّف الأدلّة والشواهد أثناء تحدّثك، راجع حديثك وقومه.

- تسجيل المتعلّم حديثه باللغة العربيّة؛ ليعرف نقاط القوة فيه فيدعمها، ونقاط الضعف فيتجنّبها.

١٢. الأنشطة المتّبعة لتدريس مهارة المحادثة

رأينا أنّ نتحدّث في الجانب التطبيقيّ لهذا البحث عن تجربة قسم اللغة العربيّة في جامعة ماردين أرتوقلو من حيث الأداء والتنفيذ، وهي تجربة لا تخرج عن الإطار العامّ في تعليم اللغة العربيّة في المؤسسات المختلفة.

هناك جملة من البرامج والخطوات المتّبعة التي تمارس في حجرة الدرس وخارجها من أجل التّهوض بمهارة المحادثة عند الطالب، وهي تتنوّع بحسب الموضوع إلّا أنّها نجملها في:

أ. الأنشطة الصّقيّة: وهي العمليّة التعليميّة الداخليّة داخل الصفّ والخطوات التي يقوم بها المعلّم والطالب داخل حجرة الدرس من أجل تعزيز المعلومات والأهداف المحدّدة لهذا الدرس أو ذلك، وهذه مهمّة جدّاً؛ لأنّها تحرك الطالب وتجعله فاعلاً إيجابياً في الصفّ وتبعده عن الملل وتشجّعه على ممارسة ما تعلّمه في الصفّ.

وتقوم الأنشطة الصفية على:

الأسئلة والأجوبة: لها أهمية كبيرة في عملية العصف الذهني؛ إذ يجد الطالب أو المتعلم نفسه في موقف لا بد له أن يجتازة، فيحاول الإجابة ومهما يكن من أمر الإجابة وكيفية هذا النشاط يساعد على الإجابة ومن ثم التكلم، وهذا هو الهدف المنشود، وقد تكون هذه الأسئلة بين المعلم والمتعلمين أو بين المتعلمين أنفسهم، ونميل إلى الثاني لأن اللغة إذا دارت بين المتعلمين تحقق وظيفتها وتتحول إلى وسيلة تواصل وتعبير عن الأفكار والمشاعر والحاجات، ومن ثم تخرج من فكرة التعلم والتعليم بوصفها غاية.

المقابلات: لكي يحقق المدرس الفاعلية لدى الطلاب في درس المحادثة يجري مقابلات بينهم، ثنائية أو أكثر، فيسمح بمشاركة كل الطلاب ويحقق فعاليتهم في المحادثة.

هذه المقابلات ترتبط بموضوع الدرس كما هو معلوم وليس بموضوع غريب يُشعر الطالب بالعجز بعدما تحيا نفسياً وذهنياً في هذه المدة الزمنية المحددة للدرس لموضوع بعينه، من هنا كان لزاماً أن يكون موضوع المقابلات مرتبطاً بموضوع الدرس؛ لأن اللغة تنبع من هذا الجو النفسي والذهني والشعوري المهيأ لا من جو غريب.

مشاهدة مقطع تمثيلي: الهدف من هذا المقطع هو تمثيله وأداؤه بأسلوب المتعلمين وليس تقليد الممثلين تقليدًا حرفيًا كما في فقرة التقليد والمحاكاة الآتية، بل يتصرف المتعلمون في النص بأسلوبهم، وهذا من الأهداف السامية في المحادثة؛ إذ يُطوِّع المتعلم اللغة للتعبير عن أفكاره فيوظفها بحسب أفكاره العامة حول المقطع وأفكاره الجزئية المتصرفة، وبهذا تؤدي المحادثة وظيفتها التي نسعى لتمكين الطالب منها.

التقليد والمحاكاة: وهذا نشاط آخر نتبعه في قسم اللغة العربية وهو من الأنشطة العامة المتبعة في تدريس مهارة المحادثة؛ إذ يقوم الطالب بالاستماع إلى صوت عربي، قد يكون حوارًا فصيحًا أو شعرًا من عيون الشعر العربي، أو نثرًا، يؤديه المعلم بصوته أو بواسطة إحدى التقنيات المتوفرة لديه، ثم يركز الطالب ما سمع بعد فهمه والاستماع إليه غير مَرَّة كفي يستوعب مضمون النموذج المسموع ثم يحاكيه، ثم تدور النقاشات المفتوحة حوله، ويركز المعلم في هذا النشاط على الأصوات سواء في المفردات أو الجملة وهذا النشاط من أسهل الأنشطة المتبعة في تعليم المحادثة؛ لأنه يُعد المرحلة المبكرة أو الأولى للتعليم التي تعتمد على الاستماع وفهم المسموع ومن ثم المحاكاة والتقليد إلا أنه يجب عدم التركيز على تمييز الأصوات في هذا النشاط على حساب معاني هذه الأصوات لِمَا لها من أهمية في تيسير المحاكاة وإتقانها. (صيني، 1984: 83).

أداء الأدوار: وهنا نختار موضوعات فيها شخصيات متنوعة كالأب والأم والأبناء والمعلم والمدير والبائع والمشتري .. ويمثل الطلاب هذه الأدوار وهذا نشاط يدفع الملل عن الطلاب فيتفاعلون مع الدرس، ويحاولون إتقان المحادثة، وهذه الأدوار تبعث إلى المرح في كثير من الأحيان الأمر الذي يسهل على الطلاب تمثيل اللغة والتعبير عن الأشياء والحاجات محادثةً.

الفرغات: وهذا أيضًا نشاط يشجع الطالب على المحادثة وتكملة الحوار أو الكلام الناقص.

العصف الذهني: وهنا نقوم بعرض مشكلة أو صورة أو سؤال، يقوم الطالب بالحديث والتعبير عن المشكلة المطروحة.

الوصف: وهو نشاط متبع في قسمنا وأحيانًا نستعمل الطبيعة فيخرج الطلاب بإشراف المدرس إلى الطبيعة أو السوق، ويطلب المدرس من الطالب وصف ما رآه أو ما سمعه، وقد نعرض صورة ما أو نرسم صورة على السبورة ونطلب من الطالب وصفها.

سرد القصص: نعرض قصة أو نقرأها، وبعد فهمها يعبر المتعلمون عنها بأسلوبهم وتدور المحادثة حول هذه القصة بين المتعلمين على شكل نقاش أو انتقاد أو سرد .. أي يسردون القصة بأحداثها لكن بأسلوبهم، أو يجهز المعلم قصة ويسردها أمام زملائه، ثم تدور الحوارات بين الطلاب حول هذه القصة وشخصياتها ومغزاها وأحداثها وعناصرها كلها.

الأنشطة غير الصفية: وهي الممارسات اللغوية (المحادثة) التي يقوم بها الطلاب خارج القاعة **ب.** الصفية، وهذه الأنشطة لا تقل أهمية عن أختها، فهي تمكن الطالب من الخبرات والمعلومات التي استقاها قبلاً، نذكر منها:

ممارسة المحادثة في الطبيعة: يقوم المدرس بإخراج الطلاب إلى أحضان الطبيعة، ويتحدث معهم حول عناصرها وتشجيع الطلاب على وصف الأشجار والزهور والطيور بطريقة الحوار بين اثنين أو أكثر.

الخروج إلى السوق: وفي هذه الحال يختنك الطالب بحاجاته اليومية، فتبدأ المحادثة بما يتعلّق بالطالب فتهدفو نفسه وتخرج منها اللغة، فيحاول أصدقائه ومعلّمه حول هذه الحاجات وأحياناً يتحدث مع صاحب المحلّ أو البضاعة بالعربية إذا كان عربياً أو يعرف العربية (اللهجة) كما هي الحال في ماردين، وهذه الممارسة خارج الصّف في غاية الأهمية لأنّ المحادثة العمليّة أو التطبيقية تكون في الحياة وليس بين أربعة جدران!

إضافةً إلى أنشطة أخرى كثيرة مفتوحة، مثل الرحلات الترفيهية التي قام بها قسم اللغة العربية للطلّاب بإشراف ثلّة من الأساتذة الذين حرصوا على التحدّث مع الطّلاب باللغة العربية الفصحى وأرشدوا الطّلاب إلى ممارسة اللغة العربية حيّياً في المواقف الحية المتنوّعة؛ في الشارع، والمسكن، والمطعم، والجامع، والمراكز الثقافية والمتاحف الأثرية، ممّا جعل الطالب يمارس اللغة والمحادثة على وجه الخصوص للتعبير عن مكنونات نفسه وعقله وإيصالها إلى الآخرين بلغة سليمة.

نشجّع على القيام بهذا النشاط المهمّ في تعليم مهارة المحادثة؛ لأنّ الاحتكاك المباشر بالحياة يشجّع الطالب على التحدّث والتعبير عمّا في داخله، فيعيش الموقف فيسأل ويحجب ويصف ويأمر وينهي ويسرد....

وهذا ما نتغيّه من تعليم مهارة المحادثة، وهذا ما يختزل كلّ الأهداف المرجّوة من تعليم هذه المهارة.

الخاتمة

هذا الشرح التوضيحيّ يساعد المهتمّ باللغة العربية على فهم طبيعة المادة التي سيتعامل معها عند دخوله عالم المحادثة تدريسيّاً (المعلّم) وتعلّمًا (الطالب في قسم اللغة العربية)، فيتعرف مهارة المحادثة، ومفهومها، ومستوياتها، وموضوعاتها، وطرق التعامل معها من خلال الأنشطة الصّفية وغير الصّفية التي تحقّق له تفاعلاً جيّداً مع مهارة المحادثة التي تُعدّ ذروة أداء اللغة العربية، والتي تحتلّ المرتبة الأولى بحسب الدراسات اللغوية.

إضافةً إلى المجال الواسع في الاستعمال، بالنسبة إلى الفئات المختلفة عمريّاً وثقافياً ومهنيّاً، هذه الفئات التي تستعمل هذه المهارة في كلّ مجالات حياتها؛ لأهمية هذه المهارة، وإنّ اختلفت درجات إتقانها من فئة إلى أخرى.

وقد أفضى البحث إلى جملة من النتائج التي لا ندعي أنّه كان السبّاق إليها، إلا أنّنا نستطيع القول: إنّ كان الأسبق في توضيح المفهومات والاستراتيجيات والعلاقات بين المحادثة وغيرها من الجوانب، والأمور!.

وسيحكم القارئ الكريم على ما نقول بعد قراءة البحث ويستخلص هذه النتائج ويستفيد منها إن شاء الله على ما هو مأمول.

يمكننا أن نجمل النتائج التي توصلنا إليها في أنّ البحث وضّح مفهوم المحادثة ووضع تعريفاً شاملاً لها، إضافةً إلى أنّه وضّح العلاقة بين المحادثة والمهارات الأخرى، ولا ننسى أنّ البحث وضّح العلاقة بين المحادثة والفكر، وأنّ هذا البحث أفضى إلى تجلّي المحادثة في استراتيجيات متعدّدة قمنا بشرحها وتوضيحها، ولا يخفى أنّ البحث قائم على فكرة توضيح تجربة المحادثة في قسم اللغة العربية بجامعة ماردين أرتوقلو وسبل تطويرها.

بقي أن نقول: إنّ تعليم مهارة المحادثة لا يمكن له أن يبلغ الغاية مهما كان الاهتمام به كبيراً والوسائل والتقنيات والأساليب المتبعة في سبيله متطوّرة، ما لم يصحبه اهتمام مواز بالمهارات الأخرى؛ فالمهارات كلّها مكتملة بعضها بعضاً.

المصادر

- ابن منظور، محمد بن مكرم الإفريقي. لسان العرب. دار صادر.
- الحديبي، علي عبد المحسن. دليل معلّم العربيّة. ط ١. مركز الملك عبد الله بن عبد العزيز الدولي لخدمة اللغة العربية.
- الحربي، خالد بن هديان هلال. (٧١٠٢). تدريس مهارة المحادثة النظرية والتطبيق. الدليل التدريبي في تدريس مهارات اللغة العربية وعناصرها للناطقين بغيرها النظرية والتطبيق. ط ١. مركز الملك عبد بن عبد العزيز الدولي. تحرير أبو عمشة، خالد حسين. تأليف مجموعة من المؤلفين. المملكة العربية السعودية. الرياض، ط ١.
- السيد، محمود. (٦٩٩١-٧٩٩١). في طرائق تدريس اللغة العربيّة. ط ٢. منشورات جامعة دمشق.
- صيني، محمود إسماعيل، وعبد الله عمر الصديق. (٤٨٩١). المعينات البصريّة في تعليم اللغة. عمادة شؤون المكتبات. جامعة الملك سعود. الرياض. المملكة العربية السعودية.
- <https://learningtr/blogs.aljazeera.net/mvstfpy>، أحمد. «مهارة المحادثة في تعليم العربيّة للناطقين بغيرها».

al-Hudaybi, Ali Abdulmuhsin, Dalil Mualim al-Arabiya. International Center of King Abdullah Bin Abdulaziz for Serving Arabic language.

al-Harbi, Khalid Bin Hdeiban Hilal. (2017). Tadrees Maharat Al-Nazaria Wa Al-Tadbeeq. The training manual for teaching Arabic language skills and its elements for non-native speakers. the International Center of King

Abdullah Bin Abdulaziz, edited by Abu Amsha and Khalid Hussein. written by a group of authors, Saudi Arabia. Al-Riyad.

al-Sayed Mahmoud. (1996-1997). Taraq Tadrees al-Lugha al-Arabia. Publications of Damascus University.

Seeni, Mahmoud Ismael and Abdullah Omar Al-Saddeeq. (1984). al-Mouynat al-Basariya Fi Ta'aleem al-Lugha, Deanship of Library Affairs. King Sa'oud University. Al-Riyad. Saudi Arabia.

Mustafa, Ahmad. "Maharat al-Muhadatha Fi Ta'aleem al-Arabia Lilnatiqeen Bighiriha ".aljazeera.net/https://learningtr/blogs.

Ibn Manzour, Mouhammad Bin Makrim al-Ifriqi. Lisan Al-Arab. Sadir Printing House.

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFO

Article Type/Makale Türü: Research Article /
Araştırma Makalesi
Received / Makale Geliş Tarihi: 14.01.2021
Accepted / Makale Kabul Tarihi: 17.02.2021
Doi: 10.35859/jms.2021.861020

ابن الحاجب: حياته وآثاره العلمية والفكرية

İbnü'l-Hacib: Hayatı, Eserleri ve Entelektüel Yönü

İsmail Demir

PhD Candidate, University of Abou Bekr
Belkaid, Arabic Language and Literature.
Tlemcen, Algeria.
ecmeldemirr@hotmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-2529-3746>

المخلص

أدت الحضارة الإسلامية أدت دورا كبيرا في تفاعل الثقافات وتطوير الإنسانية، وأنتج علماءها معارف عظيمة في شتى فروع العلم وميادينه، ولعلّ الأطلاع على مصنفاتهم يحث القارئ على الاهتمام بما أنجز من كتابات في حقل التراجم، والإحاطة ببيير العلماء بُغية اكتشاف أهمية التحصيل العلمي. وارتأينا في هذا المضمون تناول عالم ترك بصمة واضحة في حقل الدراسات اللسانية والعلمية والأصولية، ذلكم هو ابن الحاجب أحد جهابذة النصف الثاني من القرن السادس الهجري والثالث الأول من القرن السابع الهجري. إذ أسهم بقسط وفير في تعليم النشء، وتصنيف الكتب، وإنجاز التلخيصات بمنهجية محكمة، وتقديم الشروح بدقة متناهية؛ وهذا ما دفعنا إلى الإجابة على جملة من الاستفسارات لتحليل سيرته العلمية، وإبراز مسرد بما قدمه للمكتبات العامة والخاصة.

كلمات مفتاحية: ابن الحاجب، علم النحو، الكافية، الشافية.

İbnü'l-Hacib: Hayatı, Eserleri ve Entelektüel Yönü

ÖZ

İslam medeniyeti, kültürlerin etkileşmesinde ve insanlığın gelişmesinde büyük rol oynamıştır. İslam âlimleri bilimin çeşitli dallarında ve alanlarında büyük akademisyenler yetiştirmişlerdir. Böylece onların teliflerini anlamak, okuyucuyu çeviri alanında yapılan eserlere çekmek ve de eğitimde başarının önemini keşfetmek için âlimlerin biyografilerini bilmek teşvik edilmiştir. Biz, burada bu alanda Hicri altıncı yüz yılın ikinci yarısı ile yedinci yüz yılın başlarında dil bilimi ve yöntemi alanında köklü araştırmalarıyla açık bir iz bırakan, gençlerin eğitime, kitapların sınıflandırılmasına, özetlerin sıkı bir metodoloji ile tamamlanmasına ve ilave açıklamalarını son derece doğru bir şekilde sunmasına büyük katkıda bulunan İbn el-Hâcib'i inceleyeceğiz. Bizi bu makalede bir dizi soruyu yanıtlamaya iten, onun genel ve özel eserlerinin özetini ortaya koymak ve bilimsel kariyerini açıklığa çıkartmak olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İbnü'l-Hâcib, Nahiv ilmi, el-Kâfiye, eş-Şâfiye.

Ibn Hajeeb: His Life, Works and Intellectual Aspect

ABSTRACT

The Islamic civilization played a major role in developing humanity. Its scientists produced great knowledge in different fields and branches of science. To understand their works, to stimulate the readers to investigate translated works, and to discover the significance of achievement in education, it is encouraged to know the biographies of scholars. This article deals with one of the characters who left a print in the field of linguistic, scientific and fundamental in teaching generations and played a role in enriching the Islamic library and scientific centers; Ibn Hajeeb. We will try to identify his scientific career defining his scientific activities and uncovering his pieces of writing.

Keywords: Ibn al-Hajeeb, Grammar, al-Kâfiya, al-Shâfiya.

Extended Summary

In this study we saw a scholar who left a clear imprint in the field of linguistic, scientific and fundamental studies. This is Ibn Hajeeb, one of the scholars of the second half of the sixth century AH and the first third of the seventh century AH. He contributed abundantly to the education of young people, classifying books, completing summaries in a tight methodology, and presenting explanations with extreme accuracy. This is what prompted us to answer a number of inquiries to illustrate his scientific career, and to highlight a glossary of what he presented to public and private libraries.

The Islamic civilization has played a great role in the interaction of cultures and the development of humanity, and its scholars have produced great knowledge in various branches and fields of science, and looking at their works may encourage the reader to pay attention to the writings that have been accomplished in the field of translations, and to take note of the biographies of scholars in order to discover the importance of scientific achievement.

It is also evident to us that “al-Kafiya” Ibn Hajeed had put the rules of the Arabic language that had the greatest influence on the Arabic language and its rules throughout the ages. He had a great influence on the commentators’ performance of the Holy Qur’an, as well as in explaining the noble Prophet’s hadith, contemplating the geography of languages makes us realize that the Arabic-speaking countries are the ones in the Middle East and North Africa and they with their different dialects, share the common bonds of language, religion, culture and history. As a result, there is a different added material for authors throughout the ages for this language and its literature, so the explanations increased and attention to it became evident, and interest in scholars began to expand in the Islamic world and readers focused on their books, and Ibn Hajeed was one of those scholars who gained fame in the corridors of the houses of knowledge, and the courses of lessons, and illuminated His works are the shelves of libraries, and his writings on the grammar of the Arabic language have been met by students of the Arabic language from different nations in Africa, Asia and other Islamic countries. His book “Al Kafiya” has achieved unparalleled interest from scholars and learners, and this is what led us to highlight its impact on the development of Arabic in Turkish writings

Ibn Hajeed is one of the fame of the Arabic language and he is the jurist of the Malikiyah. “Al Kafiya” of Ibn Hajeed is one of the greatest of what he wrote, and it is the greatest of what was written in explaining the Arabic language. Al-Kafiya by Ibn Hajeed is still being taught in Turkish schools concerned with Arabic language affairs.

The name of Ibn Hajeed appeared in the internals of the books of translations and compilations, and its pages included praise of a number of other scholars, writers and men of knowledge. He came to me repeatedly due to opinions and testimonies, and I asked him about problematic issues in Arabic, and he answered the most eloquent answer, with much silence and complete firmness.

Al-Dhahabi says: And he was one of the smartest scholars, a head in Arabic and a science of sight, he taught at the Mosque of Damascus, and with the Maliki nouriya, and his companions graduated with him and his works were followed by the stirrups. Ibn Hajeed disagreed with the grammarians on many topics of their books regarding grammar.

Indeed, we say that Ibn Hajeed is one of the most talented scholars who have served the Arab and Islamic heritage, and have compiled books that made those coming to his acquaintances seek to learn from him, and it seems that his value and fame are due to the fact that he was a good abbreviation of the books of the advanced ones of his time, skilled at graduating rules and examples, in addition to that. The travelers praised him in their travels, and restricted what was said about him in their notebooks, such as al-Abdari and Tajibi.

مقدمة

التأمل في جغرافية اللغات يجعلنا ندرك أنّ البلاد الناطقة بالعربية هي الكائنة في الشرق الأوسط وشمال إفريقيا وهم مع لهجاتهم المختلفة يتقاسمون الروابط المشتركة من اللغة والدين والثقافة والتاريخ. ونتيجة لذلك توجد مادة مضافة مختلفة للمؤلفين على مرّ العصور لهذه اللغة وآدابها، فكثرت الشروح وتجلت العناية بها، وأخذ الاهتمام بالعلماء يتسع في العالم الإسلامي وانكبّ القراء على مؤلفاتهم، وكان ابن الحاجب أحد هؤلاء العلماء الذين نالوا شهرة في أروقة دور العلم، وحلقات الدروس، وأنارت مصنفاته رفوف المكتبات، ونالت كتاباته في قواعد اللغة العربية إقبالا من دراسي اللسان العربي من أمم مختلفة في إفريقيا وآسيا وسائر البلدان الإسلامية، كما أن كتابه "الكافية" حقق اهتماما منقطع النظير من العلماء والمتعلمين، وهذا ما حدا بنا إلى إبراز أثره في تطور العربية في الكتابات التركيبية.

ابن الحاجب: حياته وأثاره

عصره وبيئته الثقافية

الإنسان اجتماعي بطبعه يعيش بين أفراد مجتمعه متأثرا وتأثيرا، ذلك أن تلك المؤثرات تحدث تفاعلا نفسيا واجتماعيا، وتؤدي إلى بروز استجابات سلوكية معينة ذات أبعاد ثقافية وأخلاقية تتم على تعميق الوعي، وتطوير التواصل وتفعيل حركية التاريخ.

ويظهر أن عصر ابن الحاجب شهد تحولات في بُنى الحياة السياسية والثقافية والاجتماعية والاقتصادية، إذ تكوّنت دويلات وإمارات (ضيف، ١٩٨٠: ٢٣٣؛ فروخ، ١٩٨٩: ٣٣/٣) في البلاد الإسلامية، مثل الدولة الأيوبية في مصر والشام بعد ضعف الخلافة العباسية، وكذلك ظهر من قبلها البويهيون بفارس، والسلاجقة بالعراق، والفاطميون بالمغرب.

ولقد استقلت الدولة الزنكية عن السلاجقة وتوطدت العلاقة بين البيت الزنكي والأيوبي وبهذا قويت شوكة الدولة وظهرت في تلك الفترة نهضة علمية كبيرة من خلال علماء شهد لهم بالتفوق وظهرت مؤلفاتهم جليلة في هذه الفترة

وشهدت هذه الفترة الحملات الصليبية على العالم الإسلامي، واستولت على القدس، لكن صلاح الدين لم يهنأ باله، فخاض معارك وحروباً، حتى استعاد بيت المقدس، وعمل على بناء دولة قوية احتفى بها التاريخ الإسلامي، ووهب نفسه لخدمة المجتمع، فذاع صيته، ونال مكانة عظيمة في نفوس الناس، ممّا أدى بالكتاب والشعراء إلى وصفه بأسمى الأوصاف، ونعته بأحسن النعوت، وهذا أحد الشعراء يذكره مشيدا بانتصاراته في قصيدة [الطويل] مطلعها:

أرى النَّصْرَ مَعْمُوداً بِرَأْيِكَ الصَّفْرَا * * * فَبَسْرٍ وَافْتَحَ الدُّثْيَا فَأَنْتَ بِهَا أُخْرَى (ابن خلكان، ٢٨٩١: ٥٩/٢)

وتوالى السلاطين الأيوبيون واحدا بعد الآخر وساد الخلاف بينهم، ودبّ الضعف فيهم، وأدى إلى تدخّل المماليك في شؤون البلاد، حتى سقطت الدولة بمقتل توران شاه ابن الملك الصالح نجم الدين أيوب سنة ٥٤٨هـ، وعلى الرغم من ذلك فقد حفلت هذه الفترة بنهضة علمية وثقافية، وبرز علماء جهابذة وُجدوا في أقطار العالم الإسلامي آنذاك فمنهم: حجة الإسلام أبو حامد الغزالي المتوفى سنة (٥٠٥هـ - ١١١١م) وعبد الله البطلوسيّ الفقيه المحدث الأصولي المالكيّ المتوفى سنة ٥٢١هـ، وأبو الحسن بن الزاغوني، الفقيه الحنبليّ المتوفى سنة ٥٢٧هـ، والقاضي أبو بكر بن العربيّ الفقيه المالكيّ المشهور المتوفى سنة ٥٤٣هـ، والفيلسوف ابن رشد الحفيد المتوفى سنة ٥٩٥هـ، وابن الجوزيّ الحنبليّ المتوفى سنة ٥٩٧هـ، وابن قطامة الحنبليّ المتوفى سنة ٦٢٠هـ، وسيف الدين الأمدئيّ المتوفى سنة ٦٣١هـ، والشيخ أبو عمرو بن الصلاح المتوفى ٦٤٣هـ وغير هؤلاء كثير جدا، كما ظهرت مصنفات هؤلاء الأئمة وانتشرت في جميع الأصقاع فتقبلها الناس بالقبول التام واعترفوا لأهلها بعلو منزلة، ومن بين هؤلاء الذين شهد لهم القاضي والداني بإمامته، وفضله وطول باعه في نواحي العلم المختلفة، الشيخ العلامة الإمام أبو عمرو جمال الدين، بن الحاجب (السيبي، ١٩٩٩: ١٦-١٤).

مولده ونشأته

هو أبو عمرو عثمان بن عمر بن أبي بكر بن يونس الكردي، الدويني الأصل، الإسناي المولد الفقيه المالكي، المعروف بابن الحاجب، ويلقب بحمال الدين (ابن خلكان، ٢٨٩١: ٧١٢/٣؛ السبكي، ٩٩٩١: ١١؛ حاجي خليفة، ١٧٩١: ٤/٣؛ ابن العماد، ٢٩٩١: ٧/٧٠٤؛ البغدادي، ١٧٩١: ١/٦٨٥؛ بروكلمان، ٩٥٩١: ١/٦٨؛ زركلي، ٤٨٩١: ٤/١١٢؛ كحالة، ٣٩٩١: ٢/٦٦٣) عاش في الفترة الممتدة من النصف الثاني من القرن السادس الهجري الموافق للثاني عشر الميلادي إلى النصف الأول من القرن السابع الهجري الموافق للثالث عشر الميلادي، فقد ولد في بلدة «إسنا» التابعة إلى مدينة قوص في منطقة صعيد مصر في عام ٥٧٥ هـ / ٥٧١١ م وكذا ذكره الذهبي وابن الجزري، نشأ ابن الحاجب في بيت أبيه الذي كان حاجبا لأمير قوص عز الدين موسك الصلاحي، وكان الأمير ابن خال السلطان صلاح الدين الأيوبي بسبب ذلك أخذ ابن الحاجب لقبه فغلبت عليه النسبة إلى عمل أبيه، لكنّ أبا الفضل كمال الدين الأدفوري (٥٨٦-٥٨٤٧ هـ / ٦٨٢١-٨٤٣١ م) ذكر أنّ أباه لم يكن حاجبا (كحالة، ٣٩٩١: ١/٩٨٤) إنما كانت أموره جيدة مع الأمراء وسياسي الدولة، إلا أنّ بعضهم رأى أنّ هذه الرواية ليست صحيحة.

رحل ابن الحاجب مع والده إلى القاهرة في صغره، ونشأ فيها، وانكبّ على الدرس والتحصيل، وتعلم القرآن الكريم وحفظه، ودرس العلوم كالفقه وأصوله حتى أصبح عالما في الفقه على مذهب الإمام مالك وكذلك في علم الكلام وفي أصول النحو وأصول اللغة والأدب (كليج، ٢٠٠٢: ١٢/٥٥).

٣، ١. شيوخه وأساتذته

إنّ النشأة على حب العلم والمعرفة، والحرص الشديد على الارتواء من منابع المعرفة الأصيلة، والإقبال منذ الصغر على التبوع والدراسة كلّ ذلك أدّى به إلى السعي نحو حلقات العلم وأروقة المساجد والمدارس؛ ليتهلّ مما جادت به عقول العلماء، وأحاطب به أفئدتهم، فاتصل بمجموعة غير قليلة، منهم:

١- أبو غالب أحمد بن الإمام أبي علي الحسن بن أحمد بن عبد الله بن البناء البغدادي الحنبلي (٥٤٥-٦٢٧ هـ) أخذ عنه ابن الحاجب أصول اللغة والأدب في القاهرة على يده وقد تأدّب عليه (الذهبي، ٢٠٠١: ١٩/٦٠٣).

٢- الإمام أبو محمد القاسم بن فيرة بن خلف بن أحمد الرعييني الأندلسي الشاطبي الضرير (٥٣٨ - ٥٩٠ هـ) درس على يده علم التفسير والشاطبية (السبكي، ١٩٩١: ١٦-١٧).

٣- شهاب الدين أبو الفضل أحمد بن يوسف بن علي بن محمد الغزنوي البغدادي الفقيه الحنفي (٥٢٢ - ٥٩٩ هـ). أخذ عنه المنهج في القراءات الثمان وقراءة الأعمش (السبكي، ١٩٩١: ١٦-١٧).

٤- أبو الجود غياث بن فارس بن مكي اللخمي المنذري المصري الفرضي النحوي العروضي الضرير (٥١٨ - ٦٠٥ هـ). أخذ على يده القراءات السبع (السبكي، ١٩٩١: ١٨-١٩؛ الذهبي، ٢٠٠١: ٢١/٤٧٤).

٥- أبي القاسم هبة الله بن علي بن مسعود بن ثابت بن هاشم بن غالب الأنصاري الخزرجي المنستيري الأصل البوصيري (الذهبي، ٢٠٠١: ٢١/٣٩١). (٥٠٦ - ٥٩٨ هـ) وأبي طاهر إسماعيل بن صالح بن ياسين بن عمران المصري الشارعي الشافعي (الذهبي، ٢٠٠١: ٢١/٢٧٠). (٥١٤ - ٥٩٦ هـ) والحافظ بهاء الدين أبي محمد القاسم علي بن الحسن بن هبة الله الدمشقي الشافعي (السبكي، ١٩٩١: ١٧-١٨). المعروف بابن عساكر (٥٢٧ - ٦٠٠ هـ). وفاطمة بنت سعد الخير المحدث التاجر أبي الحسن بن محمد بن سهل الأنصاري البلسني (٥٢٢ - ٦٠٠ هـ). (الذهبي، ٢٠٠١: ٢١/٤١٣).

٦- أبو منصور شمس الدين أبو الحسن علي بن إسماعيل بن علي الصنهاجي التلكاني الأبياري (٥٧٩-٦١٦ هـ) ولقد أخذ أصول الفقه على مذهب الإمام مالك على يده (كحالة، ١٩٩٣: ١٦٦).

(٤٠٦/٢).

٧- أبو الحسين محمد بن أحمد بن جبير بن محمد بن جبير الكناني (٥٦١٤ - ١٢١٦م) أخذ عنه الفقه على المذهب المالكي (الذهبي، ٢٠٠١: ٤٦/٢٢).

٨- أبو العباس الخويي أحمد بن الخليل بن سعادة بن جعفر بن عيسى البرمكي (٥٨٣ - ٦٣٧هـ) أخذ عنه الفقه على المذهب المالكي أيضا.

٤, ١. مسيرته العلمية

إن ما ذكر في كتابه «الأمالى» يقربنا من أنه بعدما أكمل دراسته شرع في إلقاء الدروس في مدرسة الفاضلية في عام (٥٦٠٩ - ١٢١٢م). ثم تركها ورحل إلى دمشق بعد أن أقام بضعة أشهر في القدس في عام (٥٦١٧ - ١٢٢٠م). وحدث في المسجد الأموي في زاوية المذهب المالكي، ثم انتقل إلى كركوك ملييا دعوة ملك كركوك الناصر داود بن عيسى في عام (٥٦٣٣ - ١٢٣٥م). وبعد أن قرأ على ملك كركوك كتابه «الكافية» وكتابه «الوافية» وبعدئذ عاد إلى دمشق، وتأكد هذا الترحال فيما ذكره أبو شامة المقدسي (كحالة، ١٩٩٣: ١٩٠/٢ - ٨١) (٥٩٩ - ٦٦٥) من أن ابن الحاجب خرج من دمشق عدة مرات، ولقد كان وصل إلى دمشق سنة (٥٦١٧ - ١٢٢٠م) وقد خرج من دمشق سنة (٥٦٣٨ - ١٢٤٠م) واشتغل بالعلم تحصيلًا وتدريسًا في هذه الفترة ولا يُعرف تفصيلاً ماذا فعل ولا يعرف أي شيء آخر عن حياته إلا من ثلاثة أمور (كليج، ٢٠٠٠: ٥٥/٢١).

الأمر الأول: كان في سنة (٥٨٢٦ - ٠٣٢١م) حكم ابن الحاجب وعثمان بن عبد الرحمن بن عثمان بن موسى الكردي الشهرزوري المعروف بابن الصلاح (٣٤٦هـ - ٥٤٢١م) (كحالة، ٣٩٩١: ١٦٣/٢) وعز الدين بن عبد السلام (٧٥٥ - ٠٦٦هـ) وهم فقهاء المذهب الشافعي أن يُقتل الشيخ علي بن حسن حريري بسبب قوله وفعله عن إباحتك الصلاة والفسق في دمشق (كليج، ٥٥٠٢: ٥٥/١٢).

والأمر الثاني: كان في عهد الأمير الأشرف موسى أمير دمشق، إذ قال بعض شيوخ الحنابلة أصدقاء الأمير في طفولته، أن عز الدين ابن عبد السلام كان أشعريًا وبعض قوله وفكره ارتداد علي عقيدة التوحيد. ولهذا السبب استدعى الأمير الأشرف موسى عز الدين ابن عبد السلام أمامه. وعندما لم يحضر أراد الأمير منه حكما عن الشكوى المتعلقة بالموضوع. وأرسل عز الدين ابن عبد السلام الحكم إلى الأمير الذي كتب كتابه عن قواعد أهل السنة. ووصل الحكم إلى الأمير في شهر رمضان في وقت الإفطار، فغضب حينما قرئ الحكم على مائدة الإفطار أمام مشاهير علماء دمشق، حيث لم يستطع أحد منهم أن يعلق على الحكم خشية غضب الأمير عدا عالمين فقالا «في شهر رمضان يكون عفوكم أفضل» وحينما وصل هذا الخبر إلى ابن الحاجب كتب رسالة إلى الأمير مدافعا عن عز الدين ابن عبد السلام مزيلة بتوقيع مشاهير علماء دمشق الذين حضروا إفطار الأمير، وهذا يدل على شجاعة ابن الحاجب ورفعة موقعه بين علماء دمشق وقدرته على الصدق بقول الحق (كليج، ٢٠٠٠: ٥٥/٢١).

والأمر الثالث: حدث في عام (٥٦٣٨ - ١٢٤٠م) بدا الجدل على السلطة بين الملك الصالح عماد الدين إسماعيل المكنى أبو الجيش أمير دمشق من الأيوبيين، وابن أخ الملك الصالح نجم الدين أمير مصر من الأيوبيين أيضا. ولقد تصالح الملك الصالح عماد الدين إسماعيل مع الصليبيين شرط أن يحفظ نفسه وأن يساعدهم المهتمات العسكرية وترك مدينة صغد وقلعة شقيف، ومن أجل ذلك أخرج إمام المسجد الأموي موسى عز الدين ابن عبد السلام (٥٥٧ - ٦٦٠هـ) اسم الأمير الملك الصالح إسماعيل من خطبته، ونتيجة لذلك أودعه الأمير في السجن، ودعم ابن الحاجب عز الدين ابن عبد السلام إمام المسجد الأموي في هذا الشأن وأودع نتيجة لذلك في السجن أيضا، ولقد جاء أهل دمشق إلى الأمير متسانلين كثيرا عن سبب سجن عز الدين ابن عبد السلام وابن الحاجب، فخشي من خروج الرعية عليه فأخرجهما من السجن على أن يلزما بيتيهما وبعدها بفترة قليلة من الزمان أذن لهما بالخروج، ورحل العالمان عن دمشق واتجها إلى القاهرة في عام

(٥٦٣٩ - ١٢٤١م) (كليج، ٢٠٠٠: ٥٥/٢١).

رحل ابن الحاجب إلى القاهرة بعد أن أقام مدة قصيرة مع أمير كرك الناصر داود بن عيسى الذي طلبه، وصادف وقت ذهابه أن الأمير الصالح إسماعيل أصبح ملكا على دمشق في عام (٦٣٥ - ٦٤٤هـ / ١٢٣٧ - ١٢٤٦م)، ولقد روى أبو شامة المقدسي أن ذهاب ابن حاجب إلى القاهرة من دمشق كان عام (٦٢٨هـ - ١٢٣٠م) (كليج، ٢٠٠٠: ٥٥/٢١)، حيث صار مدرسا بالمدرسة الفاضلية.

١,٥. تلاميذه

نال ابن الحاجب شهرة واسعة، وعلما غزيرا، وصيتا ذائعا - كل ذلك حث الراغبين في العلم إلى الإقبال عليه والتردد إلى حلقات درسه، والارتواء من منابع علمه، وعلى الرغم من كثرة مرديه فإننا سنكتفي بذكر أربعة منهم:

١- شهاب الدين القرافي أبو العباس (٦٢٦ - ٦٨٤هـ / ١٢٢٨ - ١٢٨٥م) هو أحمد بن إدريس بن عبد الرحمن بن عبد الله بن بكين الصنهاجي البغشيمي البهنسي المصري المالكي أخذ عن عز الدين بن عبد السلام والفاكاهاني والبقوري وكان وحيد دهره ومزيد عصره حافظا بارعا في الأصول والتفسير والحديث والعلوم العقلية وعلم الكلام والنحو، ولد بمصر وتوفي فيها أيضا وتخرج عليه جمع من الفضلاء.

من تصانيفه:

فنائس الأصول، كتاب التنقيح، وشرح التهذيب، الذخيرة وبها اشتهر، والإسغناء في الاستثناء وغير ذلك (كحالة، ١٩٩٣: ١٠٠/١؛ السبكي، ١٩٩١: ١٩). ابن المنير أبو العباس (٦٢٠ - ٦٨٣هـ / ١٢٢٣ - ١٢٨٤م) هو أحمد بن محمد بن منصور بن أبي القاسم بن مختار بن أبي بكر بن علي أبو العباس ناصر الدين الجروي الجزامي الإسكندراني الفقيه المالكي الأصولي المتكلم النظار المفسر المحدث الراوية الأديب الشاعر الخطيب، أخذ عن أبيه ومن أبي بكر عبد الوهاب بن رواح بن أسلم الطوسي، وقرأ على ابن الحاجب الفقه والأصول ولابن الحاجب فيه: [الوافر]

لَقَدْ سَمِعْتُ حَيَاتِي الْيَوْمَ لَوْلَا * * * مَبَاحُ سَاكِنِ الْإِسْكَانِيَّةِ
كَأَحْمَدَ سَبَطَ أَحْمَدَ حِينَ يَأْتِي * * * بِكُلِّ غَرِيْبَةٍ كَالْعَبْرِيَّةِ
تَذَكَّرَنِي مَبَاحُهُ زَمَانًا * * * وَإِخْوَانًا لَقَيْتُهُمْ سَرِيَّةِ
زَمَانًا كَانَا الْإِيْبَارِيُّ فِيهِ * * * مُدْرَسَنَا وَتَغَيْطُنَا الْبَرِيَّةِ
مَضَوْا فَكَأْتَهُمْ إِمَامًا مَنَامًا * * * وَإِمَامًا صُحْبَةً أَصْحَتْ عَشِيَّةِ

من تصانيفه: البحر الكبير في بحث التفسير، الاقتفاء في فضائل المصطفى عليه الصلاة والسلام، الانتصاف من صاحب الكشاف بين فيه ما تضمنه من الاعتزال وناقشه، تفسير حديث الإسراء في مجلد على طريقة المتكلمين، وديوان خطيب، والانتصاف من الكشاف في التفسير (السبكي، ١٩٩١: ١٩-٢٠؛ كحالة، ١٩٩٣: ٢٩٩/١).

٣- المنذري صاحب "الترغيب والترهيب" (٥٨١ - ٦٥٦هـ / ١١٨٥ - ١٢٥٨م) هو عبد العظيم بن عبد القوي بن عبد الله بن سلامة بن سعد بن سعيد الحافظ زكي الدين أبو محمد المنذري، الشامي الأصل ثم المصري المولد والوفاء.

قرأ القراءات وبرع في العربية والفقه والحديث، سمع الحديث من جماعة بمكة ودمشق وحران والرّها والإسكندرية. وتخرّج في الحديث على الحافظ علي بن المفضل وخرّج بنفسه معجما مفيدا في ثمانية عشر جزءا حديثية. روى عنه الديمياطي وابن دقيق العيد والشريف عز الدين وأبو الحسن اليونيني وآخرين.

من مؤلفاته: شرح التنبيه للشيرازي في فروع الفقه الشافعي، معجم الشيوخ، مختصر

سنن أبي داود وسماه المجتبى، مختصر مسلم، الترغيب والترهيب، التكملة لوفيات النقلة ذيل به على ذيل ابن المفضل المقدسي في وفيات النقلة في ثلاث مجلدات، وكفاية المتعبد وتحفة المتزهد، الأربعون في اصطناع المعروف إلى المسلمين وقضاء حوائج المهوفين، الأربعون في الأحكام بما رواه الشيخان أو أحدهما محذوف الأسانيد (السبكي، ١٩٩١: ٢٠-٢١؛ كحالة، ١٩٩٣: ١٧١/٢).

٤- الديمياطي (٦١٣- ٧٠٥هـ / ١٢١٧- ١٣٠٦م) هو عبد المؤمن بن خلف بن أبي الحسن بن شرف بن الخضر بن موسى، الحافظ الكبير شرف الدين أبو محمد وأبو أحمد الديمياطي. تفقه بدمياط وقرأ بالسبع على الكمال الضريير، ولازم المنذري سنين وتخرّج عليه، ودرّس لطائفة المحدثين بالمنصورية، وهو أول من درّس بها وبالظاهرية ورحل إليه الطلاب، وحدّث قديما من تلاميذه الحفاظ: المزني، والبرزالي، والذهبي، وابن سيّد الناس، والسبكي وغيرهم، وهو فقيه أصولي محدث حافظ نسابة إخباري مقراً أديب نحوي لغوي شاعر. من تصانيفه: فضل الخيل على طريقة المحدثين، معجم شيوخه في مجلدين كبيرين، الأربعون المتبانية الإسناد، العقد الثمين فيمن اسمه عبد المؤمن، وقبائل الخزر في مجلد، أحاديث عوالي في الموافقات والتساعيات والمصافحات، الأناشيد والمقطوعات، وأسماء المهاجرين الذين أخرجوا من ديارهم (السبكي، ١٩٩١: ٢١؛ كحالة، ١٩٩٣: ٣٢٦/٢).

١,٦. وفاته

رحل ابن الحاجب إلى الإسكندرية في نهاية عمره وسكن فيها وتوفي فيها في عام (٦٤٦هـ - ١٢٤٩م). ودفن بالقرب من قبر أبي شامة المقدسي في خارج باب البحر. ويوجد قبره في مسجد المرسي أبي العباس. وكتب طالبه ابن المنير الذي كان قاض في القاهرة: أنّ ابن الحاب كان ولياً ومتواضعاً وذا أخلاق عالية يحب أهل العلم كثيراً. ومن أجل ذلك دعم ابن الحاجب عز الدين ابن عبد السلام إمام المسجد الأموي ضد الأمير الأشرف موسى أمير دمشق. وقد أظهر مثال الوفاء أنه دخل السجن مع عز الدين ابن عبد السلام (٥٥٧ - ٦٦٠هـ) إمام المسجد الأموي (كليج، ٢٠٠٠: ٥٦/٢).

ثناء العلماء عليه

ورد اسم ابن الحاجب في بطون كتب التراجم والمصنفات، وتضمنت صفحاتها ثناء عدد غير من العلماء والأدباء ورجال المعرفة، فذكروا غزارة علمه واتساع معارفه، ومدحوا أخلاقه، ورباطة جأشه، ووصفوا تواضعه بشتى الصفات، فهذا ابن خلكان يذكره قائلاً: برع في علومه وأتقنها غاية الإتقان... وجاءني مرارا بسبب آراء وشهادات وسألته عن مواضع في العربية مشكلة، فأجاب أبلغ إجابة بسكون كثير وتثبّت تام...

وقال الذهبي: وكان من أذكى العلماء، رأساً في العربية وعلم النظر درّس بجامع دمشق، وبالنورية المالكية، وتخرّج به الأصحاب وسارت بمصنفاته الركبان، ولقد خالف ابن الحاجب النحويين في موضوعات كثيرة من مؤلفاتهم من ناحية النحو.

قال الأدفوري: كان صحيح الذهن قوي الفهم، حادّ القريحة.

قال الشيخ الإمام أبو الفتح محمد بن علي القشيري عنه: هذا الرجل تيسّرت له البلاغة فتقياً ظلّها الظليل، وتفجّرت ينباع الحكمة، فكان خاطره ببطن المسيل، فرّب المرمي فخفف الحمل الثقيل، وقام بوظيفة الإيجاز، فناداه لسان الإنصاف ما على المحسنين من سبيل وكان رحمه الله من المحسنين الصالحين المتقين.

وقال ابن فرحون: قال والدي عليّ بن فرحون أنّ الإمام العالم الفاضل العلامة القاضي فخر الدين المصري: قال كان شيخنا كمال الدين الزمكاني يقول: «ليس للشافعية مثل مختصر ابن الحاجب للمالكية» وكفى بهذه الشهادة.

وقال ابن الجزري: الإمام العلامة الفقيه المالكيّ الأصوليّ النحويّ المقرئ أبو الفتح عمر ابن الحاجب الأميني: هو فقيه فاضل مفتٍ مناظرٌ مبرزٌ في عدة علوم متبحّرٌ مع ثقةٍ ودينٍ وورعٍ وتواضعٍ واحتمالٍ تكلفٍ...

وقال السيوطي: كان ركنًا من أركان الدين في العلم والعمل» (السبكي، ١٩٩١: ٢٢-٢٣).

١,٨. آثاره وتأليفه

تفَنَّ ابن الحاجب في تصنيفاته، وقد أقر بفضلها وعلو قدره كثير من أهل العلم، فامتدَّحوا معارفه وعلو ذكرها، وقد نالت لأهميتها عناية كثير من العلماء الذين جاءوا من بعده فتناولوها بالشرح والتعليق، قال ابن خلكان: «وكل تصانيفه في نهاية الحسن والإفادة» ونقل ابن فرحون ثناء تقي الدين بن دقيق العيد على أحد مصنفات ابن الحاجب فقال: «... ومما ذكره في مدح الكتاب أن قال: هذا كتاب أتى بعجب العُجاب ودعا قصبي الإجابة فكان المجاب، وراض عصبي المراد فأزال شماسته وانجاب وأبدى ما حقه أن يبلغ في استحسانه...»

وقال ابن الجزري: «قُلْتُ: ومؤلفاته تنبئ عن فضله كمختصري الأصول والفقه، ومقدمتي النحو والتصريف ولاسيما «أماليه» التي يظهر منها ما آتاه الله من عظم الذهن، وحسن التصور، إلا أنه أعضل فيما ذكره في مختصر الأصول حين تعرَّض للقراءات، وأتى بما لم يتقدَّم فيه غيره...» وقال الحافظ الذهبي: «...وسارت بمصنفاته الرُّكبان...» (السبكي، ١٩٩١: ٢٤).

١,٩. مؤلفاته في النحو

عُرف ابن الحاجب بمؤلفاته في النحو واشتهر أيضا بتصنيفاته في أصول الفقه في سائر الأقطار الإسلامية، ولم يفت ابن خلدون (٥٨٠٨ - ١٤٠٥ م) (كحالة، ١٩٩٣: ١١٩/٢ - ١٢١) أن ذكره وتحدث عنه، وشهد له بأنه صاغ أصول المذهب المالكي في كتابه «المختصر»، ويقول ابن خلكان «اجتمعت مع ابن الحاجب في القاهرة عدة مرات، ولما التقيته كنت أسأل الأسئلة التي لا أفهمها عن الفقه واللغة العربية» قائلا أنه عالم قدير، ويقول أبو شامة المقدسي يصف ابن الحاجب أنه أقوى المدافعين عن المذهب المالكي وأشار إلى مهاراته العلمية المختلفة وقدرته على المناظرة وصاحب فصاحة وحسن خلق (كليج، ٢٠٠٠: ٥٦/٢١).

١- الكافية: هي أول مؤلفاته عن تعليم النحو في العربية. وكتب علي الكافية شروحا كثيرة، وقد كتب ابن الحاجب شرحا بنفسه. وكتب الحواشي علي هذه الشروح وحتى بعض التعليقات. وطبعت الكافية في مدن مختلفة عدة مرات ومنها القاهرة واسطنبول وبيروت وطشقند وكازان وبولاق وفلورانس وبومباي ودلهي وكانبور وكلكتا وروما. ووضع التحقيق في الكافية من قبل طارق نجم عبد الله وطبع باسم «الكافية في النحو» عدة مرات في جدة (١٤٠٧هـ - ١٩٨٦م) وطبع هذا الكتاب في بعض الدول الأوروبية وإيران وتركيا أيضا.

٢- شرح الكافية: طبع هذا الكتاب في اسطنبول (١٣١١هـ - ١٨٩٥م).

٣- شرح الوافية في نظم الكافية: نظم ابن الحاجب الكافية إلى الوافية حتى يتعلم أمير كرك الناصر داود بن عيسى وبعد ذلك شرحه. ووضع تحقيق هذا الشرح موسى بنى العليلي ونُشر في النجف (١٤٠٠هـ - ١٩٨٠م).

٤- الإيضاح في شرح المفصل: وهو شرح الكافية للزمخشري (٥٣٨هـ - ١١٤٤م)، ووضع تحقيق هذا الشرح من قبل موسى بنى العليلي ونُشر في مجلدين ببغداد (١٤٠٢هـ - ١٩٨٢م).

٥- القصيدة الموشحة بالأسماء المؤنثة السماعية: وهي رسالة تتكون من ثلاثة وعشرون بيتا. وقد طبع هذا الكتاب في طهران (١٢٧٤هـ - ١٨٥٨م) الميداني، «السامي في الأسماء» وفي بولاق (١٢٩٣هـ - ١٨٧٦م) وفي (١٢٩٦هـ - ١٨٧٩م) وفي كانبور (١٢٧٨هـ - ١٨٦١م) وفي بيروت (١٣٢٦هـ - ١٩٠٨م). وقام بتحقيق هذه القصيدة طارق نجم عبد الله في الأردن وطبع في عام (١٤٠٥هـ - ١٩٨٥م) وكذلك إحسان جعفر.

٦- الأمالي النحوية: تضمنت شروحا بعض الأمور النحوية للآيات القرآنية في الكافية، وكذلك المفصل للزمخشري (٥٣٨هـ - ١١٤٤م). ونشر من قبل هادي حسن حمودي في أربعة مجلدات في بيروت عام (١٤٠٥هـ - ١٩٨٥م)؛ وفخر صالح سليمان قدارة، في مجلدين في بيروت عام (١٤٠٩هـ - ١٩٨٩م) وعدنان صالح مصطفى في مجلدين في الدوحة عام (١٤٠٦هـ - ١٤٨٦م).

٧- رسالة في العشرة: أوردتها عن الاستعمال أن كلمة العشرة في أوائلها وأواخرها ونشرها هادي حسن حمودي عن

اسطنبول عام (١٣٠٧هـ - ١٨٩١م). وفوق ذلك نشر الشرح القاضي عضد الدين الإيجي مع الحاشية للفتازاني والجرجاني على هذا الشرح ومع التعليقات لحسن الهروي في الحاشية على الجرجاني في القاهرة حي بولاق عام (١٣١٦هـ - ١٨٩٨م) و(١٣١٩هـ - ١٩٠١م).

٣- جامع الأمهات المختصر: ويعرف بمنتهى الأصول وشرحه لإبن الحاجب لكونه متميزاً عن «جامع الأمهات المختصر» بإسم «المختصر في الفروع والمختصر الفرعي وفروع ابن الحاجب» وتضمنت هذه المؤلفات أصول المذهب المالكي، عندما كتب ابن الحاجب مؤلفاته لقد استفاد من «الجواهر الثمينة في مذهب عالم المدينة» لأبو محمد جلال الدين عبد الله بن نجم بن شاس بن نزار الجزامي السعدي المالكي (٥٦٦هـ - ١٢١٢م)، ومن بعض المؤلفات الأخرى أيضاً حيث تتوحد هذه المؤلفات لإبن الحاجب في الطريقة المصرية والمغربية في أصول المذهب المالكي. ولقد نالت مؤلفات ابن الحاجب تقدير علماء المذاهب الأخرى.

٢. شروح الكافية

اشتهر ابن الحاجب بكتابه الكافية الذي عرف به في العالم الإسلامي كله، وقد اشتهر ذلك الكتاب في سائر الأقطار الإسلامية. ووضع كثير من العلماء شروحا على هذا الكتاب وعلى شروحهم الحواشي حتى أن ابن الحاجب نفسه وضع شرحاً لكتابه. وبالإضافة إلى كون ابن الحاجب ذو مذهب في بلاغة العربية فهو من العلماء الذين تميزوا بوصف الشرح والتفسير كالعالم النحويين الذين كثروا بعد القرن السادس الهجري حيث انتهت الخلافات بين الكوفيين والبصريين في عهده. ومن أجل ذلك جمع ابن الحاجب رؤى المذاهب القديمة وصححهم بمهارته لكي تكون مفيدة للإنسانية وخلافاً لذلك في تعليم النحو. جمع الزمخشري (٥٣٨هـ - ١١٤٤م) (ياقوت، ١٩٨٠: ١٢٦/١٩-١٣٥؛ ابن العماد، ١٩٩٢: ١٩٤/٦-١٩٨-١٩٤؛ أوزتورك، ٢٠١٣: ٢٣٥/٤٤-٢٣٨) أن موضع الصرف والنحو في المفصل ولكنه كتب كتاب الصرف والنحو مثل أبو عثمان المازني (٥٢٤٧هـ - ٨٦٢م) (ابن النديم، ١٩٧١: ٨٩-٩٠؛ الأسعد، ١٩٩٢: ٧٦-٧٧) وأبو الفتح عثمان بن جني (٣٩٢هـ - ١٠٠١م) (ابن النديم، ١٩٧١: ١٣٨-١٤١؛ كمي، ٢٠٢٠: ٤٧٣-٤٨٦؛ يابوز، ١٩٩٦: ٣٩-١٠٨).

قام بشرح الكافية الكثير من العلماء سنذكر ما استطعنا الوصول إليه من هذه الشروح (حاجي خليفة، ١٩٧١: ٤/٣-١٠؛ سركيس، ١٩٣٢: ٧١/١).

- ١- «الوافية في نظم الكافية» هي شرح ابن الحاجب ٦٤٦هـ لكتابه الكافية.
- ٢- «شرح الرضى» للشيخ رضي الدين محمد بن الحسن الأسترابادي ٦٨٦هـ.
- ٣- «حاشية على الشرح المتوسط للكافية» للسيد الشريف علي بن محمد الجرجاني ٨١٦هـ، وهي شرح على شرح الرضى.
- ٤- «شرح الأسترابادي» للسيد ركن الدين حسن بن محمد بن شريف شاه الحسيني الأسترابادي ٧١٥هـ، وهي ثلاثة شروح. كبير وهو المسمى «بالبسيط» ومتوسط وهو المسمى «بالوافية»، وصغير وهو المسمى «بالمداول» وقد أكمله ولده محمد.
- ٥- «حاشية» لمحمد بن عبد الله المريني ٩٦١هـ.
- ٦- «كشف الوافية في شرح الكافية في النحو» لسراج الدين محمد بن عمر الحلبي المتوفي ٨٥٠هـ في أوائل سلطنة السلطان محمد خان الفاتح.
- ٧- «كشف الوافية» لإسماعيل بن علي وهو في أبيات.
- ٨- «شرح الكافية» لجلال الدين أحمد بن علي بن محمود الجردواني ٧٣٠هـ.
- ٩- «شرح الكافية» لمحمد بن الحسين البرقلي.
- ١٠- «الموشح» في شرح الكافية لابن الحاجب في النحو للخبيصي وهو الشيخ شمس الدين

- محمد بن أبي بكر بن محمد الخبيصي ٧٣١هـ وعليه حاشية للسيد الشريف.
- ١١- "المرشح" للمولي أحمد بن إسماعيل بن عثمان بن أحمد بن رشيد بن إبراهيم الشهرزوري الهمداني التبريزي الكوراني ٥٨٩٣هـ، كتبها سنة ٥٨٨٩هـ، وشرح أبيات «الموشح» لبعض علماء كرمان ألفه لشاه شجاع، وعليه حاشية للسيد الشريف أيضا.
- ١٢- "شرح الكافية" لتاج الدين أبو محمد أحمد بن عبد القادر بن مكتوم القيسي الحنفي ٥٧٤٩هـ.
- ١٣- "الشرح السعيدي" لنجم الدين سعيد العجمي.
- ١٤- "شرح ابن الملا" لأحمد بن محمد الحلبي المعروف بابن منلا ٩٩٠هـ.
- ١٥- "تحفة الطالب" لنجم الدين أحمد بن محمد مكي بن ياسين القمولي القرشي المخزومي الشافعي (أبو العباس) ٧٢٧هـ.
- ١٦- "شرح الأصفهاني" لشمس الدين محمود بن عبد الرحمن الأصفهاني ٧٤٩هـ.
- ١٧- "شرح الهندي" لشهاب الدين أحمد بن شمس الدين بن عمر الهندي الدولت آبادي الزوالي ٥٨٤٩هـ. وعليه حاشية لمولانا الفاضل ميان الله داد الجمبوري وكذلك حاشية لكل من التوقاتي والكزروني ولغيات الدين منصور.
- ١٨- "شرح الإسكندراني" لأحمد بن محمد الزبيري الإسكندري المالكي ٨٠١هـ.
- ١٩- "شرح الصفوي" للشيخ عيسى بن محمد الصفوي ٩٠٦هـ.
- ٢٠- "شرح الفناري" لعلاء الدين علي الغفاري الفناري.
- ٢١- "كشف الحقائق" لحكيم شاه محمد بن مبارك القزويني المتوفي في سلطنة السلطان سليمان خان.
- ٢٢- "المناهل الصافية في حل الكافية" لمحمد بن محمد الأسدي القدسي ٨٠٨هـ.
- ٢٣- "مريض الرضى" لمولانا مير حسين المبيدي.
- ٢٤- "الفوائد الضيائية" للمولى نور الدين أبو البركات عبد الرحمن بن أحمد بن محمد الشيرازي المشهور بالجامي ٨٩٨هـ. (كمي، ٢٠١٧: ٣١٥-٣٢٧)، ولهذا الشرح دور كبير في تعليم النحو -وما زال- في المدارس الدينية؛ إذ يُدرّس في آخر مستوى لتعلم القواعد وبه يكتفي الطالب من علم النحو (Jankir, ٢٠٢٠: ١٤).
- ٢٥- "شرح الكافية في النحو" للمولى إبراهيم بن محمد بن عرب شاه الشهير بعصام الدين الإسفراييني ٩٤٤هـ.
- ٢٦- "الحاشية" للمولى محمد الشهير بمنلا زاده الكردي ١٠٧٠هـ، وعليه شرح للمولى علي بن أمر الله، ورسالة لعبد الله الأزهرى وسماها "القول السامي على كلام منلا جامي".
- ٢٧- حاشية البسنوي للمولى علامك محمد بن موسى البسنوي أتمها ١٠٣٥هـ.
- ٢٨- شرح المولى حسن بن محمد البوريني الشامي ١٠٢٤هـ وهو شرح للوافية.
- ٢٩- شرح المولى محمد عصمة الله بن محمود البخاري وأكملة إلى منتصفه وتوفي ٩١٥هـ.
- ٣٠- شرح الفيضي للمولى عبد الله بن طورسون الشهير بفيضي ١٠١٩هـ.
- ٣١- حاشية اللاري لمصلح الدين محمد اللاري ٩٧٩هـ.
- ٣٢- شرح السمرقندي لشاه محمد بن أحمد السمرقندي.

- ٣٣- "حاشية على شرح الجامي للكافية إلى آخر المرفوعات في النحو" شرح الحلبي لغرس الدين أحمد بن إبراهيم الحلبي ٩٧١هـ.
- ٣٤- "شرح الحميدي" لقره جه أحمد الحميدي ١٠٢٤هـ.
- ٣٥- "ترجمة على شرح الجامي" للشيخ محمد بن عمر المعروف بقورد أفندي شرح الجامي بالتركي ٩٩٦هـ.
- ٣٦- "حاشية على الفوائد الضيائية لجامي في النحو" لوجيه الدين عمر بن عبد المحسن الأرزنجاني ٨٧١هـ.
- ٣٧- "شروح الكافية بالتركي" للمولى سودي ١٠٠٠هـ وللشيخ المولى إسماعيل ١٠٤١هـ وشمس الدين ابن القاضي كمال الدين كتب شرحا لخدام الوزير سنان باشا وسماه "فتح المفتاح" كتبه سنة ٩٧٢هـ.
- ٣٨- شرح الكافية بالفارسية اسم الكتاب "شرح السيد" لمعين الدين محمد أمين الهروي ٩٥٤هـ.
- ٣٩- "الإفصاح" في إعراب الكافية الشيخ أحمد بن يوسف السلانكي بإشارته وإعراب حاجي بابا ابن الشيخ إبراهيم الطوسيوي وسماه "أوفى الوافية في شرح الكافية".
- ٤٠- نظم الكافية لحسام الدين إسماعيل بن إبراهيم ١٠١٦هـ وله عليها شرح.
- ٤١- نظم الكافية أيضا مير مرتضى الشيرازي.
- ٤٢- "اللب" هو اختصار الكافية للقاضي ناصر الدين عبد الله بن عمر البيضاوي ٦٨٥هـ.
- ٤٣- شرح البيضاوي للقاضي ناصر الدين عبد الله بن عمر البيضاوي ٦٨٥هـ وله شرح.
- ٤٤- "الوافية في مختصر الكافية" للمولى فضيل بن علي الجمالي ٩٩١هـ.
- ٤٥- مختصر للكافية لبوهان الدين إبراهيم بن عمر الجعبري المقري ٧٣٢هـ.
- ٤٦- مختصر لمحمد ابن الشيخ محمود المغلوي الوفاي.
- ٤٧- "الأسئلة القطبية علي كتاب ابن الحاجب صاحب النفس القدسية" لخضر بن إلياس الكمولجنوي.
- ٤٨- "التحفة الشافية" لبعض المتأخرين.
- ٤٩- "الدرة البيضاء" لبعض المتأخرين.
- ٥٠- شرح لحاشية العصام لشهاب الدين أحمد بن قاسم العبادي ٩٩٤هـ.
- ٥١- "الحاشية السلطانية" هي شرح علي حاشية الجامي لبابا سيد بن محمد البخاري المعروف بباباشاه.
- ٥٢- حاشية على شرح الجامي لابن طورسون عبد الله الرومي ١٠١٠هـ.
- ٥٣- حاشية الشيخ الشريف الروشني المعروف بفاضل أمير ٩٨٧هـ.
- ٥٤- حاشية علي شرح الجامي لعيسى بن محمد الصفوي الإيجي الشافعي ٩٥٥هـ.
- ٥٥- حاشية لإبراهيم المأموني الشافعي ١٠٧٩هـ وله حاشية علي حاشية العصام.
- ٥٦- شرح الكافية لإسحاق بن محمد بن العميد الملقب بكبير الدهلوي.
- ٥٧- شرح نظم الكافية للملك المؤيد عماد الدين إسماعيل بن الأفضل علي الأيوبي

- المعروف بصاحب حماه ٧٣٢هـ.
- ٥٨- شرح فخر الدين أحمد الجيلي الأصفهني.
- ٥٩- شرح محمود بن محمد بن علي بن محمود الأرائي الساكناني.
- ٦٠- شرح للجامي للشيخ عمر بن عبد الوهاب.
- ٦١- شرح للجامي لابن الحنبلي.
- ٦٢- "معرب الكافية" لمحمد بن إدريس بن إلياس المرعشي.
- ٦٣- "مبسوط الكلام في تصحيح ما يتعلق بالكلم والكلام" شرح للإمام تاج الدين أبي محمد علي بن عبد الله بن أبي الحسن الأردبيلي التبريزي ٧٤٦هـ.
- ٦٤- "غاية التحقيق" لصفى بن نصير.
- ٦٥- شرح الشريف نور الدين علي بن إبراهيم الشيرازي تلميذ الشريف الجرجاني ٨٦٣هـ.
- ٦٦- "الهادية إلى حل الكافية" لعبد الله بن علي بن محمد المعروف بفلك العلا التبريزي، انتهى من كتابته ٧٠٠هـ.
- ٦٧- "الضوابط الكافية للتعريف في خلاصة النحو والتصريف" شرحها لعبد الله بن علي بن محمد المعروف بفلك العلا التبريزي.
- ٦٨- "التحفة الوافية" لتقي الدين إبراهيم بن حسين بن عبد الله بن ثابت النحوي الطائي.
- ٦٩- شرح الشيخ الإمام تاج الدين أحمد بن محمود العجمي الخجندي الشافعي.
- ٧٠- شرح للأصفهني.
- ٧١- شرح حسن راست.
- ٧٢- شرح يعقوب بن أحمد بن حاج عوض، كتبه ٨٤٥هـ.
- ٧٣- "الأسرار الصافية والخلصات الشافية في كشف المقدمة الكافية" لإسماعيل بن إبراهيم بن عطية البحراني، كتبه ٧٩٥هـ.
- ٧٤- شرح الإمام ركن الدين الحديثي الحسن بن محمد العلوي ٧١٥هـ.
- ٧٥- شرح للمولى كمال الدين المعروف بأف قفتان ألفه بالتركي وفرغ منه ١٠٢٨هـ.
- ٧٦- شرح مختصر ابن الحاجب سماه تسهيل المهمات في شرح جامع الأمهات في ثمانية أجزاء لابن فرحون ٧٩٩هـ.

الخاتمة

وحقيق بنا القول إن ابن الحاجب يعد أحد جهابذة العلماء الذين خدموا التراث العربي الإسلامي، وصنّفوا كتباً جعلت المقبلين على معارفه يسعون إلى الأخذ عنه، ويبدو أن قيمته وشهرته راجعتان إلى أنه كان حسن الاختصار لكتب المتقدمين على زمانه بارع التخريج للقواعد والأمثلة، إضافة إلى ذلك فقد أشاد به الرحالة في رحلاتهم، وقيدوا ما قيل عنه في كراساتهم من أمثال العبدري، والتجيبى، والوادي أشي.

وفي الختام يحسن بنا المقام ذكر بيتين من نظم ابن الحاجب نقلهما العبدري في رحلته

وهما:

إِنْ تَغْيَبُوا عَنِ الْغُيُوبِ فَانْتُمْ *** فِي قُلُوبِ حُضُورِكُمْ مُسْتَمِرٌّ

مَثَلًا تَثْبُتُ الْحَقَائِقُ فِي الذِّهْنِ *** وفي خارجٍ لها مُسْتَقَرٌّ (العبدري، ٢٠٠٥: ٢٦٥).

المصادر

أبو العباس أحمد بن محمد بن إبراهيم بن أبي بكر بن خلكان. (١٩٧١). وفيات الأعيان، بيروت: دار الكتب العلمية.

أبو الفرج محمد بن أبي يعقوب إسحاق المعروف بالنديم. (١٩٧١). الفهرست، بيروت: دار الكتب العلمية.

أبي عبد الله بن محمد بن علي العبدري. (٢٠٠٥). رحلة العبدري، تح: علي إبراهيم الكردي. دمشق: دار سعد الدين للطباعة والنشر.

أحمد كمي. (٢٠١٧). عبد الرحمن جامي ودور كتابه الفوائد الضيائية في تدريس الكتاتيب، الورشة العلمية الدولية للكيلاسيكيات (الكيلاسيكيات العرب والکرد والسريان)، ماردين: منشورات جامعة ماردين آرتوقلو.

أحمد كمي. (٢٠٢٠). اللغة وماهيتها عند اللغويين العرب القدماء (ابن جني أنموذجاً). المفاهيم والنظريات - العلوم اللغوية - ماردين: منشورات جامعة ماردين آرتوقلو.

إسماعيل باشا بن محمد أمين بن مير سليم الباباني البغدادي. (١٩٧١). هدية العارفين، بيروت: دار الكتب العلمية.

تاج الدين أبي نصر عبد الوهاب بن علي بن عبد الكافي السبكي. (١٩٩٩). رفع الحاجب عن مختصر ابن الحاجب، بيروت: عالم الكتب.

خير الدين زركلي. (١٩٨٤). الأعلام. بيروت: دار العلم للملايين.

شوقي ضيف. (١٩٨٠). تاريخ الأدب العربي، مصر: دار المعارف.

عبد الحي بن العماد الحنبلي. (١٩٩٢). شذرات الذهب في أخبار من ذهب، بيروت: دار ابن كثير.

عبد الكريم محمد الأسعد. (١٩٩٢). الوسيط في تاريخ النحو العربي، الرياض: دار الشواف.

عمر رضا كحالة. (١٩٩٣). معجم المؤلفين، بيروت: مؤسسة الرسالة.

كاتب جلي (حاجي خليفة). (١٩٧١). كشف الظنون، بيروت: دار الكتب العلمية.

كارل بروكلمان. (١٩٥٩). تاريخ الأدب العربي، ترج: د/ عبد الحليم النجار. القاهرة: دار المعارف.

محمد بن أحمد بن عثمان الذهبي. (٢٠٠١). سير أعلام النبلاء، بيروت: مؤسسة الرسالة.

الملا خليل الإسعدي. (٢٠٢٠). الكافية الكبرى في النحو، تح: إسلام رشيد جانكير، إسطنبول: سونجاج أكاديمي.

ياقوت الحموي. (١٩٨٠). معجم الأدباء، بيروت: دار الفكر.

يوسف إيلان سركيس. (٤). معجم المطبوعات العربية والمعربة، القاهرة: دار الثقافة الدينية.

el-Abderî, Ebî ‘Abdullâh b. Muhammed b. ‘Alî el-‘Abderî. (2005). *Rihletü'l-‘Abderî*. Tahkîk: ‘Alî İbrâhîm el-Kurdî, Takdîm d. Şâkir el-Fahham, Dimâşk: Dâr Sa‘d ed-Dîn İttibâ‘ ve en-Neşr.

Brockelmann, Cârî. (1959). *Târihü'l-Edebi'l-‘Arabî*. Terceme: Dr. ‘Abd el-Halîm en-Neccâr. Ka-hire: Dârü'l-Ma‘ârif.

- Dayf, Şevkî. (1980). *Târîhü'l-Edebi'l-'Arabî. Mısır: Dârü'l-Ma'ârif.*
- el-Bağdâdî, İsmâ'îl Bâsâ b. Muhammed Emîn b. Mir Selim el-Bâbânî. (1971). *Hediyyetü'l-'Ârifîn.* Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'ilmeyye.
- el-Hamevî, Yâkût. (1980). *Mu'cem el-Udebâ.* Beyrut: Dâr'ul-Fikr.
- Gemi, Ahmet. (2017). "Abdürrahman Câmî ve el-Fevâidü'z-Ziyâiyye Adlı Eserinin Medrese Eğitimideki Rolü." *Uluslararası Klasikler Çalıştayı (Arap, Kürt ve Süryani Klasikleri)*, (15-17 Mayıs 2017). Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.
- Gemi, Ahmet. (2020). "Klasik Arap Dilcilerine Göre Dil ve Mahiyeti (İbn Cinnî Örneği)." *Kavramlar ve Kuramlar -Dil Bilimleri-*. Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları.
- İbn Hallikân. (1971). Ebû el-'abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekir b. Hallikân, *Vefeyât el-A'yân.* Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-ilmeyye.
- İbn İmâd, 'Abdülhay b. el-'İmâd el-Hanbelî, (1992). *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâr Men Zeheb.* Beyrut: Dâr İbn Kesîr.
- İbn Nedim. (1971). Ebû el-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshak. *el-Fihrist.* Beyrût: Dâr el-Kütub el-'İlmiyye.
- Kâtib Çelebi, (Hâcî Halîfe). (1971). *Keşfü'z-Zünûn.* Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-'ilmeyye.
- Kehhâle, 'Ömer Rızâ. (1993). *Mu'cemü'l-Müellifîn.* Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Kılıç, Hulusî. (2000). "İbnü'l-Hâcib", *DİA*, c. 21, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Molla Halil el-Esardî. (2020). *el-Kafiyetu'l-Kubra*, thk. Aslam Jankır, İstanbul: Sonçağ Yayınları.
- Öztürk, Mustafa, (2013). "Zemahşerî", *DİA*, c. 44, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Serkis, Yûsuf İlyân. (?). *Mu'cemü'l-Matbû'âtî'l-'Arabiye ve'l-Mu'riba.* Kahire: Dârü's-Sekâfeti'd-dîniyye.
- es-Sübkî, Tâced-Dîn Ebî Nasr 'Abd el-Vahhâb b. 'Alî b. 'Abd el-kâfi. *Ref'ül-hâcib 'an Muhtasar İbnü'l-Hâcib.* Beyrut: Alemü'l-kütüb.
- Yavuz, Mehmet,(1996). "İbn Cinnî Hayatı ve Arap Gramerindeki Yeri", İstanbul: Doktora tezi.
- ez-Zehabî, Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân. (2001). *Siyeru a'lâmi'n-Nübelâ.* Beyrut: Müessesetür-Risâle.
- Zirikli, Hayreddîn. (1984). *el-A'lâm.* Beyrut: Dârü'l-'İlm lilmelâyîn.

Yayın İlkeleri

Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü tarafından çıkarılan JMS (The Journal of Mesopotamian Studies), Kürt, Arap ve Süryani dili kültürü ve edebiyatları alanlarındaki bilimsel nitelikli çalışmalara yer veren hakemli bir dergidir. Bahar (Mart) ve Sonbahar (Eylül) sayıları olmak üzere yılda iki defa yayınlanır. Yayınlanacak yazılarda bilimsel araştırma ölçütlerine uygunluk, alana bir yenilik getirme ve başka yerde yayınlanmamış olma şartı aranır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, yayınlanmamış olmak şartıyla kabul edilebilir.

Yazıların Değerlendirilmesi

- Dergimize gönderilen yazılar, öncelikli olarak yayın kurulunca dergi ilkelerine uygunluk açısından incelenir. İkelere uygun bulunanlar, iki hakeme gönderilir. Yazarlar, hakemlerin önerilerini dikkate alıp gerekli düzeltmeleri yaparlar; fakat katılmadıkları noktalara itiraz etme hakkına sahiptirler.
- Gönderilen telif makaleler, Editör Kurulu tarafından incelendikten sonra değerlendirilmek üzere “kör hakem” yöntemiyle konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. İki hakemin görüş ayrılığı durumunda, üçüncü bir hakemin görüşüne başvurulur. Makale, en az iki hakemden olumlu rapor gelmesi halinde yayınlanır. Hakem raporları yazara gönderilerek karar bildirilir.
- Hakemlerden biri veya her ikisi, “düzeltmelerden sonra yayınlanabilir” görüşü belirtirse, gerekli düzeltmelerin yapılması için makale yazara gönderilir. Düzeltme yapıldıktan sonra hakemlerin uyarılarının dikkate alınıp alınmadığı hakem veya Editör Kurulu tarafından değerlendirilir. Ayrıca yazarların, hakemler tarafından belirtilen görüşlere itiraz etme hakkı bulunmaktadır. Yapılan itirazlar editör kurulu tarafından görüşülüp uygun bir karar alınır.
- Yayınlanmasına karar verilen yazılar, sayfa düzenlemesi yapıldıktan sonra pdf formatında yazarlara gönderilir. Yazar son okumayı yapar ve gerekli düzeltmeleri metin üzerinde işaretleyerek dergiye geri gönderir.
- Yayınlanmayan yazılar iade edilmez ve yazılardaki görüşlerin yasal sorumluluğu yazarlarına aittir.
- Yayınlanan yazılar için yazardan dergiye veya dergiden yazara herhangi bir ücret ödenmez.
- Yayın aşamasında yazılar üzerinde esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler Editör Kurulu tarafından yapılabilir.
- Yayınlanan yazıların yayın hakları MAÜ Türkiye’de Yaşayan Diller Enstitüsü’ne devredilmiş sayılır. Bu devir, sanal ortamı da kapsar.
- Makale gönderimi ve değerlendirme süreci Dergipark sistemi üzerinden yürütülür.
- Makaleler değerlendirme sürecine alınmadan önce iThentica intihal programı kullanılarak benzerlik analizine tabii tutulur.

Yayın Dili

- JMS’nin yayın dili Türkçe, Kürtçe, Arapça, İngilizce ve Süryanicidir. Ancak her sayıda, dergide yer alan çalışmaların en az yarısının Kürtçe ve onun çeşitli lehçelerinde yazılmış olması ilke olarak benimsenmiştir. Dergiye gönderilecek yazıların akademik dil kullanımıyla ilgili her türlü kusurdan arınmış olması gerekir.

Yazım Kuralları ve Sayfa Düzeni

- Yazılar A4 boyutunda kâğıda, MS Word veya uyumlu programlarla yazılmalıdır. Yazı karakteri olarak Times New Roman kullanılmalıdır. Yazılar 12 punto ve 1.5 satır aralığıyla yazılmalı, sayfalar numaralandırılmalıdır. Makalelerin uzunluğu en fazla 9.000 sözcük olmalıdır. Özel yazı karakterleri kullanılmamalı, transkripsiyon işaretleri varsa bununla ilgili dokümanlar ulaştırılmalıdır.
  - Yazarın adı, soyadı, unvanı, görev yaptığı kurum, ORCID numarası ve e-posta adresi mutlaka belirtilmelidir.
  - Makalenin başlığı içerikle uyumlu olup koyu harflerle yazılmalı ve 15 sözcüğü geçmemelidir.
  - Makalenin başında, en fazla 150 ile 200 sözcükten oluşan bir öz yer almalıdır. Türkçe dışındaki dillerde yazılan makalelerde öz makalenin orijinal dilinin yanı sıra Türkçe ve İngilizce olarak da yazılmalıdır. İngilizce öz kısmında makalenin ismine de yer verilmelidir. Özlerin altında genelden özele doğru sıralanmış 4 ila 6 sözcükten oluşan anahtar sözcükler bulunmalıdır.
  - Başlıklar koyu harflerle yazılmalıdır. Uzun yazılarda ara başlıkların kullanılması okuyucu açısından yararlıdır. Ana başlıkların, 1., 2., ara başlıklarınsa, 1.1., 1.2., 2.1., 2.2 şeklinde numaralandırılması tavsiye edilir. Ana ve ara başlıkların tümü (ana bölümler, kaynaklar ve ekler) koyu harflerle yazılmalıdır.
  - Metin içindeki vurgulanması gereken ifadeler, “tırnak içinde” gösterilir, eğik veya koyu karakter kullanılmaz. Hem “tırnak içinde” hem eğik veya hem koyu hem eğik yazmak gibi çifte vurgulama yapılmaz.
  - Bölüm ve paragraf başlarında girinti uygulanmaz.
  - Yazılarda kullanılan çizim, grafik, resim ve benzeri malzemeler JPEG ya da GIF formatında olmalıdır. Görsel malzeme ve ekler gerektiğinde e-posta yoluyla ayrıca ulaştırılmalıdır.
- ### Kaynak Gösterimi
- Alıntı yapma ve kaynak göstermede APA yöntemi kabul edilmektedir.
  - Dipnot ve kaynakların yazımı konusunda, yöntem bakımından kendi içinde tutarlılık şarttır. Uzun yapıt (kitap, dergi, gazete vb.) adları eğik, kısa yapıt (makale, öykü, şiir vb.) adları ise “tırnak içinde” yazılır. Ayrıca dipnotların yalnızca metne alınamayan ek bilgiler için kullanılması önerilir.
  - Bir yapıtın derleyeni, çevireni, yayına hazırlayanı, editörü varsa künyede mutlaka gösterilmelidir.
  - Elektronik ortamdaki metinlerin kaynak olarak gösterilmesinde, yazarı, başlığı ve yayın tarihi belirtilmiş olanlar kullanılır. Ayrıca künye bilgilerinde parantez içinde erişim tarihi belirtilmelidir.
  - Ulaşılabilir kaynaklarda ikincil kaynak kullanımından kaçınılmalıdır.
  - Atıf yapılmayan çalışmalara Kaynaklar kısmında kesinlikle yer verilmemelidir.
  - Kaynaklar metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak yazılmalıdır. Eserlerin yayınevleri açık şekilde ve makalelerin bulunduğu sayfa aralıkları belirtilmelidir.
  - Latin harfleri dışındaki alfabelerle yazılmış makalelerde Latin harfleriyle yazılmış başlık, özet, anahtar kelimeler, ve kaynakçaya (referanslar) yer verilmelidir.

The Journal of Mesopotamian Studies (JMS)

Publication Principles

The Journal of Mesopotamia Studies (JMS) is publication of The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. The JMS is a peer-reviewed journal which gives places to scientific researches on Kurdish, Arabic and Syriac culture, language and literature. It is published semi-annually (Spring and Autumn Issues). The articles to be published should bear criteria of scientific researches, be innovative, and also should not be published anywhere else before. If an article has been presented in a scientific meeting, it will be accepted on the condition that it has not been published anywhere before.

The Evaluation of Articles

- Articles submitted for publication are firstly examined by editorial board in accordance with the publication principles of the journal. The endorsed ones are sent to two reviewers. The authors corrected the article according to the notes by reviewers; however they have right to object to the points where they do not agree with.
- Articles submitted for publication are sent to two experts of the field via method of "blind review" after they examined by Editorial Board. In the case of split in opinion of these two reviewers, the article is sent to another reviewer. The article is published if at least two reviewers express positive opinion. The reports by reviewers are sent to the authors to pronounce the evaluation result.
- If one or both reviewers express "it could be published after certain revisions", the article is sent to the author for the required revisions. After revisions are done, they are checked by reviewers or the Editorial Board to evaluate whether they are done in accordance with the remarks. Besides, the authors have right to object to the reviewers opinions. The objections are evaluated and resulted by the editorial board.
- The articles that decided to be published are sent to the author in PDF formatted after page adjustment. The author makes the last reading and shows necessary revisions on the text and sent it back.
- The unpublished articles are not return back to the rightful owner, furthermore the authors are responsible for the opinions of the articles.
- The journal does not demand any fees to publish their articles, and likewise does not pay any fees for publishing articles.
- The Editorial Board may make small adjustments those are not on the main stage.
- It is accepted that the copyright of the published articles are transferred to The Institute of Living Language of Mardin Artuklu University. This transfer includes virtual platforms.
- Article submission and evaluation process is conducted on Dergipark system.
- Before Evaluation process starts, the articles are analyzed via iThentica plagiarism program.

Language(s) of Publication

- The JMS gives places to articles in Turkish, Kurdish, Arabic, English and Syriac. However, it accepted as a principle that at least half of the studies in the journal should be in Kurdish and its various dialects. The articles sent to the journal must be free from all kinds of defects related to the use of academic language.

Writing Rules and Page Layout

- The articles must be written on MS Word or compatible programs. Times New Roman should be used as typeface. The articles should be written in 12 font size in 1.5 ink line

spacing and the pages should bear numbers. The articles should be maximum 9.000 words. The custom typefaces should not be used and if there are transcription signs, their documents should be sent with the article.

- The name, surname, title, place of work, ORCID number and e-mail address of the author(s) must be stated.
- The title of the article must be in accordance with the content and written in bold face, and also must not be longer than 15 words.
- There must be an abstract of maximum 150 to 200 words at the start of the article. For the articles written in languages other than Turkish, the abstract must be written both in the original language of the article and in English. The title of the article must be stated before the abstract as well. There must be maximum 4 to 6 key words that ranked from general to specific at the bottom of the abstract.
- The title must be written in bold face. There should be intermediate titles in the long articles. It is recommended that the main titles numbered as 1., 2., and intermediate titles as 1.1, 1.2., 2.1., 2.2. All the main and intermediate titles (main sections, sources and appendices) should be written in bold face.
- Expressions highlighted in the text, must be «in quotes», bold or italic faces must not be used. There must not be double highlighting as «in quotes» and bold or italic.
- There must not be intents at the start of section and paragraphs.
- Illustrations, graphics, images and other materials those used in text must be in JPEG or GIF format. Visual material and attachments must be delivered also via e-mail if required.

References

- APA is accepted for citation and references.
- Methodically consistency is essential for writing the footnotes and sources. Names of long works (books, magazines, newspapers etc.) should be written in italic face, names of short works (articles, stories, poems and so on) «in quotes». Also, it recommended that to use footnotes only for the additional information that cannot be given in the text.
- The compiler, translator, preparer for publication, editor must be shown in the tag if exist.
- In case of the citation of the text of electronic media, the name of author, title and date of publication which are specified are used. The date of access should also be noted in parentheses in catalog information.
- The secondary sources should be avoided if the primary resources are available.
- The works those have not been cited must not be shown in the sources.
- The sources should be given at the end of the text in alphabetical order. The publishing houses should be given clearly and the pages ranges of the articles should be stated.
- Articles written in any alphabets other than Latin alphabet should include the title, abstract, keywords, and references written in Latin.

